

Роднае слова



2015/4

(328)

красавік

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук А. Бельскі (намеснік)
 доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
 доктар педагагічных навук М. Яленскі (намеснік)
 доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
 доктар філалагічных навук У. Гніламедаў
 доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
 доктар філалагічных навук В. Іўчанкаў
 доктар філалагічных навук І. Казакова
 доктар гістарычных навук, доктар архітэктуры А. Лакотка
 доктар філалагічных навук А. Ліс
 доктар філалагічных навук А. Лукашанец
 доктар філалагічных навук В. Максімовіч
 доктар мастацтвазнаўства У. Мартынаў

доктар філалагічных навук А. Ненадавец
 доктар філалагічных навук В. Новак
 доктар культуралогіі А. Павільч
 доктар педагагічных навук І. Паўлоўскі
 доктар мастацтвазнаўства В. Пракапцова
 доктар філалагічных навук В. Рагойша
 доктар філалагічных навук І. Роўда
 доктар філалагічных навук І. Саверчанка
 доктар філалагічных навук В. Старычонок
 кандыдат філалагічных навук М. Трус
 доктар філалагічных навук М. Тычына
 доктар філалагічных навук І. Чарота
 доктар філалагічных навук Т. Шамякіна

Навуковыя кансультанты

Г. Адамовіч, Р. Аладава, М. Аляхновіч,
 Г. Арцямёнак, А. Багданава, З. Бадзевіч,
 А. Белая, Д. Дзятко, Т. Казакова,
 В. Карамазяў, У. Каяла, В. Лемцогова,
 Е. Лявонава, В. Ляшук,

В. Ляшчынская, А. Макарэвіч, З. Мельнікава,
 П. Міхайлаў, М. Мушынскі, М. Новік,
 В. Рагаўцоў, В. Русілка, У. Сенькавец,
 А. Солахаў, А. Станкевіч, П. Сцяцко,
 Т. Тамашэвіч, Н. Усава, Н. Шаранговіч, І. Штэйнер

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, М. Бубешка, І. Булаўкіна,
 В. Давідовіч, В. Душэўская, Р. Ільіна,
 Г. Запартыка, З. Камароўская, В. Кажура,

Л. Лазарчык, А. Ляшковіч, Л. Макарэвіч,
 А. Марціновіч, Г. Марчук, М. Пазнякоў,
 А. Панфіленка, Т. Прадзед, Л. Собаль, І. Таяноўская

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Вольга Крукоўская (*Методыка і вопыт*: Малады даследчык прапануе, Тэст на ўроку, Рыхтуемся да алімпіяды; *Калі закончыўся ўрок*: З вопыту работы, Да 70-годдзя Перамогі),

Крысціна Пучынская (*Літаратура і час*: Скрыжаванні, З архіваў часу, Беларуская літаратура XXI стагоддзя, Шматграннасць творцы, Імёны, Лабараторыя паэзіі; Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён; Крыжаванка),

Ларыса Сагановіч (*Мовы рысы непаўторныя*: Насустрэч юбілею класіка, Мова мастацкіх твораў, Актуальная тэма, На кніжную паліцу, Малады даследчык прапануе, Моўныя сувязі, Матэрыялы да слоўніка; *Методыка і вопыт*: Наш каляндар),

Наталля Шапран (*Нацыянальная і сусветная культура*: Спадчына, Памяць мінуўшчыны, З гісторыі беларускага дойлідства, Да 70-годдзя Перамогі, З гісторыі выяўленчага мастацтва),

намеснік галоўнага рэдактара
 адказны сакратар
 дзяжурны рэдактар
 літаратурныя рэдактары
 тэхнічны рэдактар
 галоўны бухгалтар

**Марыя Кныш,
 Вольга Барздова,
 Крысціна Пучынская,
 Крысціна Пучынская, Вольга Крукоўская,
 Канстанцін Лісецкі,
 Валянціна Ракіцкая.**

ЗАСНАВАЛЬНІКІ:
 МІНІСТЭРСТВА
 АДУКАЦЫІ
 РЭСПУБЛІКІ
 БЕЛАРУСЬ,
 ГРАМАДСКАЕ
 АБ'ЯДНАННЕ
 "САЮЗ
 ПІСЬМЕННІКАЎ
 БЕЛАРУСІ"

УСТАНОВА
 «РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
 "РОДНАЕ СЛОВА"»

Часопіс выходзіць
 з 1988 года
 (у 1988 – 1991,
 №№ 1 – 48,
 выдаваўся пад назвай
 "Беларуская мова
 і літаратура ў школе")

Галоўны рэдактар

**Зоя Іванаўна
 ПАДЛІПСКАЯ**

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

Трус Мікола. Невядомая публікацыя вершаў Тараса Шаўчэнкі ў перакладах Максіма Багдановіча	3
Жыбуль Віктар. Аўтабіяграфізм і яўрэйская тэматыка ў творчасці Ізраіля Плаўніка	8
Андрэева Аляся. Існаванне на “памежжы” ў творчасці Віктара Казько	11
Падстаўленка Віталь. “Той, хто робіць добрае, – ніколі не знікае”: казкі Аляксея Дударова	14
Бельскі Алясь. Жыў на свеце паэт. . . : Пра асобу і творчасць Леаніда Трубача	18
Акушэвіч Андрэй. Біблейская аснова ў вершатворчасці Францыска Скарыны.	21
Пацюпа Юры. Законы рытму і прырода выклічнікаў: Разнастайнасць у адзінстве.	25

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Каўрус Алясь. Слова – дзеяслову: Па старонках твораў Кузьмы Чорнага	32
Старасценка Таццяна. Няўласна-простае маўленне як маркёр унутранага дыялогу	37
Барковіч Аляксандр. Рэлігійны дыскусус інтэрнэту	40
Трухан Юлія. Лексіка-семантычная класіфікацыя беларускіх і рускіх дзеясловаў з другасным ментальным значэннем	45
Арцёмава Вольга. Канцэптуалізацыя тэмпаральнага кантынуму ў фразеалогіі беларускай і англійскай моў.	49
Шабовіч Мікалай. <i>Малініць – наземіць</i> : Аказіянальная лексіка 20 – 30-х гг. XX ст.	52

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Булаўкіна Ірына. Тэкстаўтваральная, сэнсава-стылістычная роля прыслоўя: Лінгваметадны аспект.	54
Кныш Антон. “Я хачу, каб вякі чорных асаў спалілі праклёнам. . .”: Праект па літаратуры (X клас).	59
Валочка Ганна, Якуба Святлана. Асоба ў лінгваметодыцы: Да 85-годдзя з дня нараджэння Васіля Протчанкі	62

Паўлавец Дзмітрый, Чайкова Святлана. Сінтаксіс і пунктуацыя: Тэст на ўроку	68
Зелянко Вольга, Караткевіч Вячаслаў, Радзевіч Аляксандр, Якуба Святлана. Комплексная работа па беларускай мове і літаратуры: Трэці (абласны) этап XXXI рэспубліканскай алімпіяды. 2014/15 навучальны год (IX клас).	68

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ўРОК

Чывель Аксана. Жыву ў Беларусі – і тым ганаруся: Патрыятычна-выхаваўчая гульня (VII – IX класы)	71
Шушкевіч Лілія. Доўгая дарога да Перамогі: Гульня-віктарына (X – XI класы).	73

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Наркевіч Наталля. Мастацтва афармлення кнігі металічнымі аздобамі на Беларусі ў XIV – XVIII стст.	76
Думін Станіслаў. Ардынскія царэвічы ў Вялікім Княстве Літоўскім. <i>Працяг</i>	80
Габрусь Тамара. Лёс драўляных шэдэўраў: праблема аховы помнікаў традыцыйнага айчыннага дойлідства	85
Сурмачэўскі Ігар. Пацеры Вайны. Жыцькава: Успаміны Любові Пятроўны Балтынскай: 1941 – 1944	89
Лі Ма. Каларыт у жывапісе Кітая XX стагоддзя	92

Паэтычная старонка. Шаўчэнка Т. Н. И. Костомарову, В неволе (пер. на рускую М. Багдановіч) (7). Кірэенка К. Наш бор (56). Зуёнак В. Купала (69).
На кніжную паліцу. Міхайлаў П. Пра Яўхіма Карскага сцісла, навукова, займальна: Пра кнігу “Яўхім Карскі: Бацька навуковага беларусазнаўства” <i>Д. Дзятко</i> (43).
Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён на 2015 год. Чэрвень (13, 48, 95).
Крыжаванка. Целеш Л. Крыжаванка “Ў” (“У” кароткае) (96).

Часопіс уключаны ў Пэралік навуковых выданняў ВАК Рэспублікі Беларусь для друкавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па філалагічных навуках, мастацтвазнаўстве, культуралогіі, педагагічных навуках (тэорыя і методыка навучання беларускай мове і літаратуры).

У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак.

Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара.

Пры перадруку спасылка на “Роднае слова” абавязковая.

Патрабаванні да афармлення матэрыялаў і ўмовы прыняцця матэрыялаў для аспірантаў гл. на сайце часопіса www.rs.unibel.by.



Мікола ТРУС

НЕВЯДОМАЯ ПУБЛІКАЦЫЯ ВЕРШАЎ ТАРАСА ШАЎЧЭНКИ Ў ПЕРАКЛАДАХ МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

УДК 81'255.2(046)

Аўтар рэпрэзентуе выяўленыя ім у архівах рускамоўныя пераклады Максіма Багдановіча ўкраінскіх вершаў Тараса Шаўчэнкі, апублікаваныя ў газеце “Нижегородский листок” у 1914 г. У артыкуле вызначаны шляхі новых магчымых пошукаў друкаваных прац класіка беларускай літаратуры.

Ключавыя словы: *Максім Багдановіч, Тарас Шаўчэнка, газета “Нижегородский листок”, паэзія, мастацкі пераклад, архіўныя матэрыялы.*

The author considers Maxim Bogdanovich's Russian translations of Ukrainian poetry by Taras Shevchenko being found in the archives and published in the newspaper “Nizhegorodskii listok” in 1914. The article highlights the ways for new possible searches of publications by Belarusian classical writer.

У гісторыі беларуска-ўкраінскіх культурных узаемадачыненняў шаўчэнкаўна ўяўляе з сябе мацерыковы пласт размаітага матэрыялу, добра вывучанага і прадстаўленага даследчыкамі [1]. 1914 год стаў асабліва адметным і вызначальным, выпрабавальным на шчырасць і моц сяброўскіх пачуццяў. У Расійскай імперыі афіцыйнае святкаванне стагадовага юбілею Тараса Шаўчэнкі было заблакавана на дзяржаўным узроўні, таму кожнае культурнае мерапрыемства, выступленне ў друку сведчылі пра грамадзянскую пазіцыю арганізатараў і аўтараў. М. Багдановіч азначыў сваю ўвагу і павагу да творчасці класіка ўкраінскай літаратуры публіцыстычным і літаратуразнаўчым словам: “Памяти Т. Г. Шевченко” (газета “Голос”, 25.02.1914); “Краса и сила” (часопіс “Украинская жизнь”, 1914, № 2). Наша гаворка пойдзе пра пераклады М. Багдановіча вершаў украінскага Кабзара, канкрэтна – пра невядомыя іх публікацыі.

Сёння вядомыя шэсць перакладаў вершаў Т. Шаўчэнкі на рускую мову, зробленыя М. Багдановічам, якія ў аўтарскім арыгінале ўваходзяць у вершаваны цыкл “В казематі”:

- “Н. И. Костомарову” (“Н. Костомарову”, 1847);
- “В неволе” (“Мені аднакова, чи буду...”, 1847);
- “В неволе тяжко... хоть и воли...” (“В неволи тяжко, хоча й воли...”, 1847);
- “А. О. Козачковскому” (“А. О. Козачковскому”, 1847);
- “И серое небо, и сонные воды...” (“І небо невмите, і заспані хвилі...”, 1848);

- “Готово! Парус распустили...” (“Готово! Парус розпустили...”, 1849).

Паводле каментарыяў да першага тома Поўнага збору твораў М. Багдановіча ў 3 тамах [2, с. 695 – 697], амаль усе названыя пераклады, пачынаючы з 1927 г., публікуюцца з аўтографай. Выключэнне верш-пасланне “А. О. Козачковскому”, надрукаваны ў пецябургскім выданні “Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни” (1914, № 3).

У каментарыях да “Твораў М. Багдановіча” 1927 г. пазначана наступнае: «Усе пераклады з Шаўчэнкі выдаюцца з **чыставых аўтографай** (вылучана намі. – М. Т.), якія захоўваюцца ў папцы VI. Пераклады гэтыя напісаны былі поэтам у часе яго навучання ў Яраслаўскім Ліцэі, што відаць з дапіскі поэты ў аўтографе пад апошнім вершам: “Ярославль. Демидовский Лицей” (п. VI, № 1 і 39)» [3, с. 487].

Пераствораныя М. Багдановічам вершы “В неволе” і “А. О. Козачковскому” мелі яшчэ і варыянты чарнавых аўтографай, якія захоўваліся ў архіве паэта. Тэкставыя разыходжанні з чыставымі аўтографамі былі зафіксаваны ў каментарыях да першапублікацыі, падрыхтаванай Інбелкультам, і паўтораны ў акадэмічным Поўным зборы твораў класіка беларускай літаратуры.

Вершаваны цыкл “В казематі” – з характэрным аўтарскім прысвячэннем “Моім сузнікам посвящаю” – у асноўным быў напісаны Т. Шаўчэнкам у час заключэння пад следства над удзельнікамі Кірыла-Мяфодзіеўскага брацтва ў 1847 г. У паэтычнай спадчыне ўкраінскага Кабзара ён прадстаўлены як адмысловае ідэйна-мастацкае цэлае, што складаецца з 12 асобных



Дом, у якім размяшчалася рэдакцыя газеты «Нижегородский листок».

Нижні Ноўгарад, вул. Вялікая Пакроўка. Пачатак XX ст.

пранумараваных твораў (некаторыя маюць свае назвы), а таксама зачыннага і заключнага вершаў. Можам меркаваць, што найбольшую вядомасць у свеце набыў хрэстаматыйны верш пад нумарам VIII «Садок вишневий коло хати...».

Падчас мінулагагодняй навуковай камандзіроўкі ў Ніжні Ноўгарад нам удалося выявіць дзве невядомыя публікацыі перакладаў вершаў Т. Шаўчэнкі на рускую мову, зробленыя М. Багдановічам.

У жыцці і творчасці Т. Шаўчэнкі горад на сутоку Акі і Волгі займае асобнае месца, добра акрэсленае ў шаўчэнказнаўстве і працах ніжагародскіх краязнаўцаў [4, с. 47 – 48; 5; 6]. Украінскі пісьменнік пражыў у Ніжнім Ноўгарадзе пад пільным наглядом паліцыі з 20 верасня 1857 г. да 8 сакавіка 1858 г. Тут з 1896 да 1908-га прайшлі 12 дзіцячых і падлеткавых гадоў М. Багдановіча [7, с. 378], па-за ўвагай якога, мяркуем, азначаны жыццяпісны факт Т. Шаўчэнкі застацца не мог.

Невядомыя публікацыі перакладаў вершаў «Н. И. Костомарову» («Н. Костомарову») і «В неволе» («Мені аднакова, чи буду...») былі выяўлены намі ў падшыўцы газеты «Нижегородский листок» (далей – «НЛ») за студзень – чэрвень 1914 г., што захоўваецца ў Ніжагародскай дзяржаўнай абласной універсальнай навуковай бібліятэцы імя У. І. Леніна. (Па-беларуску вершы загучалі дзякуючы Змітраку Бядулю – «М. Кастамараву» [8, с. 104 – 105]; «А мне ўсё роўна, а ці буду...» [8, с. 100].)

Дасюль у багдановічазнаўстве апісаны толькі два выпадкі творчага супрацоўніцтва М. Багдановіча з гэтым перыядычным выданнем, якое было звязана з перакладчыцкай дзейнасцю, рускай інтэрпрэтацыяй украінскай літаратурнай класікі [7, с. 378]. На старонках газеты ўбачылі свет апавяданне і верш Івана Франка: «Каменщик» (9 – 13.04.1915) і «На реке вавилонской» (13.07.1915).

«Нижегородский листок» (1893 – 1916) – буйнафармацыйнае чатырохстаронкавае выданне з да-

даткам – у пачатку XX ст. пазіцыянаваўся як «штодзённая грамадска-літаратурная, палітычная і біржавая газета», з якой мелі цесныя стасункі некаторыя знакамітыя рускія пісьменнікі, у прыватнасці Уладзімір Караленка і Максім Горкі.

Асабліва добра прадстаўлены ніжагародскі перыяд і супрацоўніцтва з «НЛ» у даследаваннях жыцця і творчасці культавага пісьменніка савецкай эпохі М. Горкага, што потым дазволіла захаваць павярхоўную ўзгадку пра газету ў гісторыі расійскага перыядычнага друку, паколькі ліберальнае выданне ў ходзе дэталёвага рэтрэспектыўнага аналізу магло прэтэндаваць на залічэнне ў шэраг ідэйных апанентаў ідэалогіі бальшавізму. У свой час горад на Ацэ і Волзе нават быў перайменаваны ў гонар аднаго з заснавальнікаў сацрэалізму: Горкі ў 1932 – 1990 гг. Адмысловая прысутнасць М. Горкага навідавоку захоўваецца і ў сённяшнім Ніжнім Ноўгарадзе – найперш у мемарыяльна-музейнай практыцы роднага горада пісьменніка, назвах і г. д.

У 1920 – 1930-я гг. да працэсу ўмацавання «культу асобы» М. Горкага (у нашым выпадку ў працах краязнаўцаў) быў далучаны і Адам Багдановіч, для якога знаёмства і сваяцтва з рускім пісьменнікам стала важным аргументам грамадскай увагі, што, зрэшты, разам з заступніцтвам Кацярыны Пешкавай уратавала бацьку класіка беларускай літаратуры ад сталінскіх рэпрэсій. Пра адносіны сям’і Багдановічаў і Пешкавых аўтару гэтых радкоў даводзілася неаднаразова пісаць, у тым ліку на старонках «Роднага слова» [9; 10]. Дзеля актуалізацыі тэмы прывядзем урывак з успамінаў аднаго са сведкаў і ўдзельнікаў падзей мінулага часу, якія істотна ўдакладняюць інфармацыю пра змест размоў М. Горкага і А. Багдановіча: «Жили они тогда (на Вознесенской ул., на углу улицы Гоголя) в скромной, маленькой квартире. Видно было, что Екатерина Павловна тяжело переживала болезнь мужа, но находила силы, чтобы поддерживать его бодрость. Правда А. М. [Алексей Максимович] всегда отличался гигантской силой воли. Во время болезни часто навещал его приехавший из г. Минска А. Е. Богданович, интересный собеседник-диалектик, который хорошо поддерживал его дух и настроение. А. М. тоже любил подискутировать. Беседы их касались и литературных, и общественных, и даже философских тем. А. М. интересовался в это время философами-пессимистами: Шопенгауэром, Гартманом и, особенно, Ницше» [11, с. 63].

Прыведзены фрагмент успамінаў (аўтар В. Н. Золотницкий) быў апублікаваны ў зборніку артыкулаў 1928 г. разам з допісам «Проводы Горкага ў Крым» А. Багдановіча [11, с. 67 – 75]. Мемуарныя запісы знаёмых пісьменніка па Ніжнім Ноўгарадзе адметныя перш за ўсё тым, што, хоць

і з пэўнай тэндэнцыяй да ідэалізацыі, уласцівай жанру, прадстаўляюць яшчэ не кананічны партрэт М. Горкага, адшліфаваны ў пазнейшы час.

Для ліберальных колаў расійскай грамадскасці 1914 год праходзіў пад знакам юбілею Т. Шаўчэнкі (1814 – 1861). Перыядычны друк, сталічны і правінцыйны, насуперак волі ўлад поўніўся матэрыяламі, прысвечанымі жыццю і творчасці класіка ўкраінскай літаратуры, якія актуалізавалі абмеркаванне нацыянальных і сацыяльных пытанняў на абшарах Расійскай імперыі. “НЛ” не стаў выключэннем. Шаўчэнкаўскія матэрыялы ахапілі дамаючы тэкставы аб’ём першых дзвюх старонак газеты № 54 ад 25.02.1914 г., якая ўбачыла свет акурат у дзень нараджэння пісьменніка. У якасці аўтараў выступіла размаітая публіка – ад шараговага журналіста да дэпутата расійскага парламента. На першай старонцы былі змешчаны артыкулы “По поводу чествования памяти Т. Г. Шевченко” С. А. Иванова*, члена Дзяржаўнай думы, “Певец Украины. (К 100-летию рождения Т. Г. Шевченко)” М. Клокавай. З працягам на другой старонцы надрукаваны артыкул “Шевченко в Нижнем” Л. Літвіненкі.

На другой старонцы размясцілася адмысловая паэтычная калонка, якую адкрываў уступным словам і завяршаў паэтычным перакладам аўтар, што падпісаўся псеўданімам *Далекий*. Цэнтральнае месца заняў своеасаблівы трыпціх “Из стихотворений Т. Г. Шевченко”, які склалі вершы “Н. И. Костомарову”, “В неволе” ў перакладзе М. Багдановіча і “Завет” у рускамоўнай інтэрпрэтацыі Далёкага.

Узнікае заканамернае пытанне: чаму такая важная публікацыя засталася па-за ўвагай багдановічазнаўства і шаўчэнказнаўства? Намі выяўлена, што даследчыкі падступаліся да матэрыялу, але вельмі павярхоўна, палітычна заангажавана. Так, С. Чарвякоўскі ў артыкуле “Мясцовы друк пра Т. Р. Шаўчэнку” ўзгадаў гэты нумар “НЛ”, публікацыю М. Клокавай, пры гэтым вельмі тэндэнцыйна, не закрануўшы іншых матэрыялаў, надрукаваных побач: «На першы погляд артыкульчык гэты можа нават падацца палітычна страсным... Але ў сапраўднасці гэты артыкул нагадвае тыя пісанні, якія, па словах У. І. Леніна, увабралі ў сябе і ўвасобілі “ў завершаным выглядзе асноўныя манеры дэкламацыі, уласцівыя ліберальна-буржуазнай публіцыстыцы» [12, с. 72 – 73].

Для поўнага кантэкстуальнага ўзнаўлення наоў адкрытых перакладаў М. Багдановіча ёсць неабходнасць апублікаваць увесь матэрыял паэтычнай калонкі. Прывядзем поўны тэкст уступнага допісу “Батько Тарас”, які меў падзагаловак “На могилу Шевченко”.

* Ініцыялы аўтараў захаваны паводле рускамоўнай публікацыі.



Фрагмент першай старонкі газеты “Нижегородский листок”. 25.02.1914 г.

Позволь и мне, великий батько, бросить свой маленький цветочек на твою сиротливую могилу.

Обвеянный тихой, ласковой грустью, наполненный теплотой живого человеческого сердца – твой образ, батько, не забудется вовеки душой, что просит у жизни счастья, что ждет у людей ласки, что одинокими слезами плачет на перепутьи человеческих скитаний – к правде, утраченной и задавленной.

Великое сердце, что билось так широко и любовно за чужие слезы и радости – еще бьется и теперь, в нас, в которых сердце тем глубже любит твою великую душу, больше, тем жесточе жизнь разбивает его.

Ласки слов твоих, грусти грез твоих не забыть – как не забыть молодости, как не забыть ясного девичьего взгляда, первой весны, осени – что теперь в сердце.

Позволь мне про себя прошептать мою тихую молитву за твою горячую, благородную душу и мысленно склонить голову перед твоей неуязвимой великостью.

Паэт Далёкі, які адкрываў калонку, завяршыў яе ўласным перакладам на рускую мову першых васьмі радкоў вядомага верша-запавету Т. Шаўчэнкі “Як умру, то похорайте...” (1845):

*Как умру – моим останкам
Выройте могилу
Посреди широкой степи,
На Украине милой...
Что б луга до края неба,
И мой Днепр, и кручи
Были видны, было слышно,
Как ревет могучий...*

№	НЛ “Н. И. Костомарову”	ПЗТ-МБ “Н. И. Костомарову”	ПЗТ-ТШ “Н. Костомарову”
4 – 5	<i>Тюрьма</i> уж чаем оделяла, И часовых переменяла,	<i>В тюрьме</i> уж чаем оделяли И часовых переменяли –	Сердешним чаем напували І часових переміняли,
9	Привык немного – и уж мне	Привык немного, – и уж мне	Привык я трохи, і мені
11 – 13	Давно <i>и скрытых</i> , и забытых Моих кровавых, тяжких слез. А их <i>не мало</i> пролилось	Давно <i>сокрытых</i> и забытых, Моих кровавых тяжких слез. А их <i>немало</i> пролилось	Давно похованих, забутих, Моїх кровавих тяжких сльоз. А їх чимало розлилось
19	И горе в сердце <i>снизошло</i> :	И горе в сердце <i>низошло</i> :	І жалем сердце запеклось,
21	Смотрю: <i>ко мне</i> , чтоб повидать,	Смотрю, – <i>к тебе</i> , чтоб повидать,	Дивлюсь – твоя, мій брате, мати,
24	Господь! <i>Тебя</i> я восхваляю.	Господь, <i>тебя</i> я восхваляю!	Молюся! Господи, молюсь!
27	Мою тюрьму, мои оковы...	Мою тюрьму, мои оковы.	Мою тюрьму, мої кайдани!

№	НЛ “В неволе”	ПЗТ-МБ “В неволе”	ПЗТ-ТШ “Мені однаково, чи буду...”
2	Томить – не все равно ли мне?	Томить, – не все равно ли мне?	Я жить в Україні, чи ні.
3	И будут <i>помнить</i> , иль забудут	И <i>не забудут</i> иль забудут	Чи хто згадає, чи забуде
6	В неволе взросши меж чужими,	В неволе взросши, меж чужими,	В неволі вирис меж чужими
8 – 9	В неволе, плача, и умру, И все в могилу заберу, –	В неволе плача и умру И все в могилу заберу;	В неволі, плачучи, умру, І все з собою заберу,
17	И что мне, будет иль не будет	И что мне, – будет иль не будет	Мені однаково, чи буде
22	Ее, убогую <i>пробудят</i> ...	Ее, убогую, <i>разбудят</i> ...	Її, окраденую, збудять...

Пасля кансультацый з ніжагародскімі калегамі намі было ўстаноўлена, які аўтар падпісваўся псеўданімам *Далекий*, – гэта Аляксандр Васільевіч Сігорскі* (1889 – 1970), журналіст, краязнаўца. Расійскія спецыялісты музейнай справы адзначаюць: “А. В. Сігорскі быў вядомы як сур’ёзны знаўца ніжагародскага перыяду жыцця Горкага, яго акружэння. З ім кансультаваліся не толькі ніжагародскія горказнаўцы, але і даследчыкі з Масквы, Ленінграда, Ташкента, Казані... Пра гэта сведчаць словы ўдзячнасці на дасланых яму кнігах” [13, с. 152].

Нарадзіўся А. Сігорскі ў Цюмені, але ўсё свядомае жыццё правёў у Ніжнім Ноўгарадзе. Першыя публікацыі ўбачылі свет у ніжагародскіх газетах “Судоходец” і “Нижегородский листок” пад псеўданімамі *Скриба*, *Далекий*, *Ал. Верин*,

* У рускамоўных пісьмовых крыніцах прымяняльна да прадстаўнікоў гэтага роду сустракаецца дваікае напісанне прозвішча – *Сиг(к)орский*.



Захавальнікі спадчыны Максіма Горкага. У першым радзе пасярэдзіне Кацярына Пешкава. Першы злева стаіць Аляксандр Сігорскі. Нижегородский музей. 2008. № 15.

С. Горский, Василий Кулик. Браў удзел у выданні таварыства мясцовых літаратараў “Нижегородский альманах” (1916). У савецкі час выступаў у друку з мастацкімі творамі на актуальныя, запатрабаваныя новай грамадскай парадыгмай тэмы вытворчага і выхаваўчага характару. На працягу 1937 – 1957 гг. працоўная дзейнасць А. Сігорскага была звязана з музеем А. М. Горкага: экскурсавод, навуковы супрацоўнік, загадчык філіяла, захавальнік фондаў. У прааналізаваных намі даведачных крыніцах імя Сігорскага-Далёкага, перакладчыка твораў Т. Шаўчэнкі на рускую мову, не зафіксавана.

У табліцах мы вызначылі ўсе пунктуацыйныя, графічныя і лексічныя разыходжанні розных варыянтаў перакладаў М. Багдановіча, змешчаных у газеце “Нижегородский листок” (НЛ), Поўным зборы твораў паэта ў 3 тамах (ПЗТ-МБ). Асобна прыведзены закранутыя вершаваныя радкі арыгінальных вершаў Т. Шаўчэнкі паводле Поўнага збору твораў у 12 тамах (ПЗТ-ТШ) [14].

Прыведзеныя табліцы закліканы зафіксаваць першасны, азняямленчы ўзровень невядомых варыянтаў перакладу вершаў Т. Шаўчэнкі, за якімі стаіць агульнапрыняты выдавецкі аўтарытэт прыжыццёвай публікацыі. Падводзячы рысу пад праведзеным даследаваннем, можна зрабіць наступныя высновы:

1. Выяўлена невядомая прыжыццёвая першапублікацыя М. Багдановіча двух перакладаў вершаў Т. Шаўчэнкі, што, акрамя факталагічнага ўзбагачэння беларускай класічнай спадчыны, і шаўчэнкіяны ў прыватнасці, дэманструе плённасць працы з рускай перыёдыкай пачатку ХХ ст.

2. Устаноўлены дасюль невядомы калега М. Багдановіча па пярэ – Аляксандр Сігорскі.

Гэта вызначае новы, персаналізаваны кірунак пошукаў; матэрыялы да жыцця і дзейнасці гэтай асобы захоўваюцца ў Дзяржаўным архіве Ніжгародскай вобласці (фонд Р-6317, 594 справы, 1907 – 1970).

3. Фактаграфічна засведчана неабходнасць звароту да першакрыніцы, якая адкрывае магчымасці аб'ектыўнага (кантэкстуальнага) бачання твора, яго ролі ў перыядычным выданні, асабліва калі гаворка ідзе пра канцэптуальнасць падбору матэрыялу.

Спіс літаратуры

1. **Сторінкі білоруськай шевченкіани** (1829 – 2002) // Шевченкова дарога в Білорусь : Літаратурно-публіцыстычны збірнік; за ред. Р. М. Лубківскага. – Львів : Світ, 2004. – С. 247 – 258. – Серія “Шевченко і свет”.

2. **Багдановіч, М.** Поўны збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – Т. 1. – 752 с.

3. **Творы М. Багдановіча** / пад рэд. І. І. Замоціна. – Менск, 1927. – Т. 1. – 502 с.

4. **Шевченківський словник** : у 2 т. / Інститут літаратуры ім. Т. Р. Шевченка АН Украінскай РСР. – Київ : Головна редакція Украінскай Радянскай Энцыклапедыі, 1977. – Т. 2. – 408 с.

5. **Шевченко в Нижнем Новгороде** : путеводитель / сост. : С. А. Червяковский, А. А. Крылов; под ред. И. А. Кирьянова. – Горький : Волго-Вятское книжное изд-во, 1964. – 31 с.

6. **Т. Г. Шевченко в Нижнем Новгороде** : сборник / под ред. Н. М. Добротвора. – изд. 2-е измен. и доп. – Горький : Горьковское книжное изд-во, 1958. – 222 с.

7. **Максім Багдановіч** : энцыклапедыя; склад. І. У. Саламевіч, М. В. Трус; навук. рэд. М. В. Трус; рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 2011. – 608 с.

8. **Шаўчэнка, Т. Р.** І мёртвым, і жывым, і ненароджаным... : вершы, паэмы, балады : пер. з украінскай / Т. Р. Шаўчэнка; прадмова, падр. тэкстаў, уклад., каментар Т. В. Кабржыцкай і В. П. Рагойшы. – Мінск : Маст. літ., 2014. – 655 с.

9. **Трус, Н. В.** Максим Горький и Адам Богданович : страницы дружбы и творчества / Н. В. Трус // М. Горький и его эпоха : материалы междунар. науч. симпозиума, Брест, 19 – 21.03.2008 г.; под общ. ред. Т. В. Сенькевич. – Брест, 2008. – С. 32 – 39.

10. **Трус, М.** Заслужаны перад Беларуссю : Энцыклапедычны жыццяпіс Адама Багдановіча / М. Трус // Роднае слова. – 2012. – № 3. – С. 12 – 18.

11. **М. Горький в Н.-Новгороде** : [сборник статей] / под ред. Я. О. Збинева (и др.). – Н.-Новгород : Издание торгового отдела Нижгубоно, 1928. – 310 с.

12. **Червяковский, С.** Местная печать о Т. Г. Шевченко / С. Червяковский // Т. Г. Шевченко в Нижнем Новгороде : сборник / под ред. Н. М. Добротвора. – 2-е измен. и доп. изд. – Горький : Горьковское книжное изд-во, 1958. – С. 71 – 77.

13. **Ушакова, Г. А.** “А. В. Сигорский : вслед за М. Горьким” / Г. А. Ушакова // Нижегородский музей. – 2008. – № 15. – С. 151 – 153.

14. **Шевченко, Т. Г.** Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Київ : Наук. думка, 2001. – Т. 2. – 784 с.

Аўтар выказвае ўдзячнасць Галіне Дзмітрыеўскай, намесніку дырэктара па навуковай рабоце Дзяржаўнага літаратурна-мемарыяльнага музея М. А. Дабралюбава (Ніжні Ноўгарад), за кансультацыі па пытаннях ніжагародскага друку пачатку ХХ ст.

ІЗ СТИХОТВОРЕНІЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Н. И. КОСТОМАРОВУ

Лучи веселье играли
В веселых тучках золотых.
Гостей безвыходных своих
Тюрьма уж чаем оделяла,
И часовых переменяла,
Синемундирных часовых.
Но я к дверям, всегда закрытым,
К решетке прочной на окне
Привык немного – и уж мне
Не было жаль давно пролитых,
Давно и скрытых, и забытых,
Моих кровавых, тяжких слез.
А их не мало пролилось
В пески полей, сохой не взрытых.
Хоть рута, хоть бы что взошло!
И вспомнил я свое село, –
Кого-то в нем я там покинул?
В могиле мать, отец загинул...
И горе в сердце снизошло:
Кто вспомнит, в ком найду я брата?
Смотрю: ко мне, чтоб повидать,
Земли черней, мой друже, мать
Идет, с креста как будто снята.
Господь! Тебя я восхваляю.
За то спою свой гимн суровый,
Что я ни с кем не разделю
Мою тюрьму, мои оковы...
Петербург, в крепости.

Перевел М. Богданович.

В НЕВОЛЕ

В Украине ли, в Сибири-ль будут
Томить – не все равно ли мне?
И будут помнить, иль забудут
Меня в далёкой стороне –
Мне одинаково вдвойне.

В неволе взросши меж чужими,
Я, не оплаканный своими,
В неволе, плача, и умру,
И все в могилу заберу, –
И сгинет след мой, как в пустыне,
На нашей славной Украине,
На нашей – не своей земле.
И не промолвит мать сыну,
Не скажет горестно: “Молись,
Молись, сынок: за Украину
Его замучить собрались”.

И что мне, будет иль не будет
Он так молиться в тишине?
Одно не безразлично мне:
Что Украину злые люди
Приспят, ограбят, – и в огне
Ее, убогую пробудят...
Ох, как не безразлично мне!
Петербург, в крепости.

Перевел М. Богданович.

Нижегородский листок. – 25.02.1914. – № 54. – С. 2.

Падрыхтоўка тэксту Міколы Труса.

Віктар ЖЫБУЛЬ

АЎТАБІЯГРАФІЗМ І ЯЎРЭЙСКАЯ ТЭМАТЫКА Ў ТВОРЧАСЦІ ІЗРАІЛЯ ПЛАЎНІКА

Малодшы брат вядомага пісьменніка Змітрака Бядулі, паэт Ізраіль Плаўнік (1905 – 1941), таксама прысвяціў жыццё літаратуры. Напачатку яго жыццёвы шлях у чымсьці паўтараў бядулеўскі, але з той розніцай, што распачаўся на 19 гадоў пазней. Як і старэйшы брат, І. Плаўнік з 8 да 14 гадоў вучыўся ў яўрэйскай пачатковай школе – хедары, але потым меў большы выбар: паступіў не ў ешыбот (яўрэйскую духоўную семінарыю – як З. Бядуля), а ў Будслаўскую беларускую гімназію. Праўда, вучыцца ў ёй хлопчыку не выпала: вельмі хутка, увосень 1919 г., яна была зачынена польскай акупацыйнай адміністрацыяй. Адукацыю Ізраіль Плаўнік здолеў атрымаць толькі калі пераехаў у Мінск: у 1925-м закончыў двухгадовыя адукацыйныя курсы. Зноў жа, як і старэйшы брат, Ізраіль Плаўнік перажыў перыяд стараных пошукаў “працоўнай” мовы, на якой ён мусіў выступаць у літаратуры: «Спачатку ён складаў “песенькі” ў жывой яўрэйскай мове, потым цэлыя сшыткі сьпісваў расійскімі вершамі і толькі з 1925 г. перайшоў у сваёй творчасці выключна на беларускую мову. З гэтага-ж году ўступіў ён у “Маладняк”» [1, с. 5].

Пошукамі вызначалася і яго літаратурнае развіццё, якое, па словах Максіма Гарэцкага, “ішло бяз сыстэмы і пад самымі супярэчнымі ўплывамі: тут і яўрэйскія аўтары, як Бялік, Чарніхоўскі, Фрух [Шымен Фруг], Пэрэц, Шолам-Алэйхэм, тут і расійская літаратура ад Пушкіна і нават Дзяржавіна да Есеніна і Маякоўскага, тут, нарэшце, і беларускія песьняры, як брат – Бядуля, Купала, Колас і паэты-маладнякоўцы” [1, с. 5].

Ізраіль Плаўнік не быў схільны напаўняць свае творы жыццёвай канкрэтыкай: большасць у абстрактна-сімвалічнай форме адлюстроўваюць асабістыя пачуцці і настрой аўтара. Сярод галоўных матываў яго творчасці М. Гарэцкі называе “ўнутраныя перажыванні, звязаныя з імкненнем да чагосьці самому добра невядомага, паэтычнага, прыгожага, звязаныя з замілаваннем да характава наогул, хоць-бы нават да характава ў прыгожым злучэнні вобразаў, фарбаў, слоў, гучаньня”



[1, с. 5]. Паводле вобразна-стылістычных асаблівасцяў творы І. Плаўніка мелі падабенства з вершамі іншых паэтаў-маладнякоўцаў, асабліва Сяргея Дарожнага (суаўтара па кнізе “Звон вясны”, 1926) і Паўлюка Труса. Аднак былі і дзве асноўныя (і ў чымсьці палярныя) рысы, якія паэзію І. Плаўніка адрознівалі, вылучалі на агульным фоне. Па-першае, больш паслядоўная распрацоўка “цвёрдых” формаў класічнай еўрапейскай паэзіі: сярод твораў паэта ёсць трыялеты, санеты, тэрцыны, рандо, актава, а таксама спробы стварыць уласныя страфічныя формы [2, с. 15; 5, с. 183 – 191]. Па-другое, зварот да яўрэйскай нацыянальнай тэматыкі: хоць паэт у творчасці трывала перайшоў на беларускую мову, аднак ніколі не забываўся на сваё этнічнае паходжанне. У адрозненне ад маладнякоўцаў-беларусаў, якія так ці інакш закраналі яўрэйскую тэматыку, Ізраіль Плаўнік бачыў усе звязаныя з ёю праблемы, так бы мовіць, знутры, што абумовіла спецыфіку некаторых яго твораў.

Найбольш ярка яўрэйская тэматыка адлюстравана ў шэрагу твораў І. Плаўніка, напісаных у 1926 – 1928 гг.: вершах “Спатканне”, “Савецкай Беларусі”, “Сёння са мною матуля...”, паэме “Шлёмка”. Згаданыя тэксты (акрамя паэ-

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1.

мы) багата напоўнены дзялогамі, якія аўтар вядзе з блізкімі (дзедам, маці, бацькам), альбо маналогамі апошніх. Тут паэт паслядоўна прытрымліваецца аўтабіяграфізму: ён называе сябе сапраўдным імем і прозвішчам – Ізраіль Плаўнік, згадвае і рэальныя тапонімы: Крайск (мястэчка на Лагойшчыне), Даўгабродскую (вуліцу ў Мінску, дзе ў 1920-я гг. жыла сям’я Змітрака Бядулі). Прыкметная рыса вершаў – актыўнае выкарыстанне ідышызмаў: *хавер* (‘таварыш’), *а яхсэн а ід* (‘паважны, шляхетны яўрэй’), *надан* (‘пасаг’), *гой* (‘чалавек неяўрэйскага веравызнання’), *геішэфт* (‘прыбытковая справа, здзелка’), *а ёмтэф а грэйсэр* (‘вялікае свята’), *тілім гімора ун даўнэн* (‘псалмы, талмуд і малітвы’), *Пэйсах* (‘Пасха’), *Ну! Вос із нох фар а цорэ* (‘Ну, што яшчэ там за ліха?’). Некаторыя з іх патлумачаны ў зносках пад публікацыямі вершаў. Акрамя моўных сродкаў, яўрэйскі нацыянальны кантэкст выяўляецца ў вершах і на ўзроўні распрацоўкі праблематыкі, абумоўленай ідэйна-светапогляднымі зменамі ў яўрэйскім грамадстве 1920-х гг.

У вершы “Спатканне” (16.09.1926) паэтам суразмоўцам з’яўляецца яго дзед, які хоча ажаніць сына з Крайскай Хавай, дачкой заможнага яўрэя, і вельмі не задаволены тымі пераменамі, што адбыліся з унукам. Малады Ізраіль мала таго што пасталеў вонкава (“*Спахмурнелі, насупіліся бровы, / Ня зьлічыць маршчакоў баразон...*”), дык яшчэ і захапіўся паэзіяй (“*Ты у “песнях” таксама знаток...*”), замест сінагогі ходзіць у клуб, уступіў у камсамол. У вачах дзеда ўнук выглядае “гоем”, г. зн. для іўдзеяў – парушальнікам заветаў ці ўвогуле іншаверцам. Зрэшты, так яно і было: традыцыйныя рэлігіі выцясняя савецкая прапаганда “светлых камуністычных ідэалаў”, і ў адказе Ізраіля Плаўніка на дзедаву парадую кінучь “партыю, песні, поэтаў” гучыць амаль рэлігійная захопленасць абраным камсамольскім шляхам, адданасць сваім перакананням:

*Мы адкінулі бога й маленьні,
Як збуцьвелы, нягодны хлам, –
Каб у творчым экстазе, імкненьні
Падыходзіць да сонечных брам.
Мы ствараем жыццё сягонья,
Каб у ім збудаваць свой рай...
Ты маліся сівому “Ягове”, –
Нас-жа кліча другая зара!.. [8, с. 32].*

Цікава, што ў прамове дзеда ёсць і намёк на трагічную смерць Сяргея Ясеніна, пра якую, атрымліваецца, чулі і ў маленькім беларускім мястэчку. Стары ставіць гэтак здарэнне ў шэ-

раг іншых доказаў заганнасці і бязбожнасці “гояў”:

*Толькі голаву “песенькі” сушаць –
Вось навесіўся нейкі ў Маскве...
Ды і варта бязбожным тым душам!..
Кажуць:
– Сам сатварыўся сьвет [8, с. 31 – 32].*

Такім чынам, дзед паэта выступае як прадстаўнік старога, аджылага свету, з якім моладзі, выхаванай ужо на новых, савецкіх ідэалах, не па дарозе. Адзначым, што на момант напісання верша паэтаваму дзеду – майстру-медніку і заўзятаму кніжніку Лейзару Рабіновічу – было ўжо за 80. Яго дачка – паэтава маці Хана Лейзараўна – мела, адпаведна, крыху за 60. Але для 23-гадовага Ізраіля Плаўніка і яна выглядае ўжо “старэнькай” – ідучы наведць яе на Кастрычніцкае свята, паэт непакоіцца, прадчуваючы, што маці будзе на яго злавацца, бо «...сынку Ізраіль / З “імі” спраўляе і сьвяты» (верш “Сёння са мною матуля...”, 29.10.1928). Але, на прыемнае здзіўленне сына, маці сустрэла яго ў святочнай сукенцы і “атулёная ўсьмешкай” ды першая прапанавала пайсці “спраўляць сьвята”. На іранічнае пытанне сына: «*Што сталася?.. – / Сёння-ж, здаецца, ня “Пэйсах”...*» маці нават крыўдуе:

*– Кінь ты, сыночак!..
сьмяяцца
Так над старою ня можна...
Сёння была я на пляцы...
Хай ужо бог вам паможа...
Шмат сабралася народу...
Сьцягі...
Праменьні...
Уцеха...
Гэта-ж, сыночак, свабода
Вам
Дасталася
Ня сьмехам... [7, с. 3].*

Гэты крок, відаць, цяжка даўся паэтавай маці, якая, паводле ўспамінаў сваякоў, да канца жыцця заставалася вельмі рэлігійнай жанчынай, прыязджаючы ў госці, брала з сабой кашэрны посуд [3, с. 100]. Але з павагі да маладога пакалення, яго памкненняў і ідэалаў (“*Сягонья я веру: / Прыдзеце, дзеткі, да шчасця...*”) яна гатовая пайсці насустрач і ахвяраваць пэўнымі прынцыпамі і звычкамі, што выклікае радасць і захопленне сына.

Яшчэ больш поўнае паразуменне паэт адчуваў з бацькам Хаімам Плаўнікам, які заўчасна памёр у 1924 г. Іх узаемаадносіны адлюстраваны ў вершы “Савецкай Беларусі” (14.12.1928). Пачынаючы з эпизодаў уласнага

дзяцінства («Помню я – хлапчук яшчэ маленькі – / У “черте оседлости” як жыў – / Навучаў мяне Майсей маленьням, / Навучаў, каб стаў я добры “жыд”...»), аўтар пераходзіць да падслуханых размоваў паміж роднымі. У адрозненне ад больш памяркоўнай і набожнай маці, бацька яшчэ ў часы Расійскай імперыі выказваў вальнадумныя і бунтарскія настроі, што не маглі не імпаанаваць Ізраілю Плаўніку як прадстаўніку “народжанага рэвалюцыяй” маладога пакалення – нездарма бацька ў вершы паказаны як сапраўдны прарок, выяўнік настрою народных мас і прадвеснік рэвалюцыі [3, с. 7]. Маналог бацькі вылучаецца вобразнай мовай, народны гнеў увасабляецца ў фалькларызаваных вобразах фантастычных прыродных стыхій – такіх, як бурлівыя акіяны слёз і “мора бурнай, вогненнай крыві” [6, с. 94].

Калі ўсе згаданыя вершы маюць падкрэслена аўтабіяграфічны характар, то Шлёмка ў аднайменнай паэме – хутчэй абагульнены персанаж, тыповы яўрэйскі хлопчык, народжаны ў Беларусі на пачатку ХХ ст. Цалкам паэма не захавалася, але яе ўрывак пад назвай “Хэдэр” (1928) быў апублікаваны ў газеце “Савецкая Беларусь”. Ва ўрыўку апісваецца хедар – пачатковая яўрэйская школа, дзе навучаецца галоўны герой. Як і іншым дзецям, Шлёмку ахвота “смяцца, крычаць”. Акрамя таго, да ўсяго пачутага ён ставіцца з жывой цікаўнасцю і задае настаўніку пытанні, якія таму падаюцца лішнімі, недарэчнымі і занадта свавольнымі: напрыклад, чаму Бог так сурова пакараў Адама? Як “яблык” з Дрэва спазнання можа даць розум? За такія пытанні Шлёмка атрымлівае суровае пакаранне:

*Хэдэр на момант прыціхнуў, маўчыць...
Цені зьліліся з агнямі...
Рэбіны вочы у злосьці – маўчы!
Бліскае рэбэ вачамі.
Шлёмка са страхам наўкола глядзіць,
Шлёмка адказу чакае...
“Мамэлэ!..” Рэбэ ускочыў, як дзік.
Рэбы рука – цяжкі камень!
Трах!.. І хлапчук наваліўся, бы сноп...
Крыкнуў, заліўся слязамі...
Жорстка яго пакараў “Адэной”
Цьвёрдымі рэбы рукамі!.. [9, с. 3].*

З артыкула “Творчасць Ізраіля Плаўніка” Максіма Гарэцкага вынікае, што даць такое апісанне яўрэйскай пачатковай школы ў паэта былі рэальныя падставы: у хедары, дзе вучыўся І. Плаўнік, настаўнік-маламед сапраўды “біў сваіх вучняў” [1, с. 5]. Такім чынам, аўтабіяграфізм праявіўся і тут.

Творы Ізраіля Плаўніка на яўрэйскую тэматыку прысвечаны пераважна ўзаемаадносіннам унутры сям’і аўтара і пэўным чынам адлюстроўваюць атмасферу, што панавала ў ёй у 1920-я гг. Аднак на прыкладзе адной асобна ўзятай сям’і паказаны і працэсы, што назіраліся ўва ўсім яўрэйскім грамадстве ў першыя дзесяцігоддзі савецкай улады: парываючы са старымі рэлігійнымі традыцыямі, прывабленая савецкай прапагандай моладзь радасна прымала новыя ідэалы, а ў вачах старэйшага, больш кансерватыўнага пакалення выглядала “гоямі”. У адным старэйшыя і маладзейшыя сыходзіліся – у непрыманні сацыяльнай і нацыянальнай несправядлівасці, якую зазналі ў часы Расійскай імперыі. Таму, успрымаючы савецкую ўладу як альтэрнатыву былым царскім парадкам, старэйшае пакаленне магло ісці маладзейшаму і насустрач. Знешне гэта выяўлялася, напрыклад, у сумесным святкаванні савецкіх святаў кшталту 1 Мая і 7 Лістапада. Інакш кажучы, іўдзейскае грамадства ў 1920-я гг. цярпела прыкладна такія самыя ідэйна-светапоглядныя пераўтварэнні, як і хрысціянскае.

Носьбітам новых, для таго часу перадавых ідэй пазіцыянаваў сябе і сам Ізраіль Плаўнік. Падобна, што ён, як і многія людзі яго пакалення, сапраўды шчыра верыў у іх, пакуль не сутыкнуўся з жорсткімі рэаліямі сталінскага рэжыму 1930-х гг. Абмежаванне магчымасцяў надрукавацца, змяншэнне заробку, выклікі на допыты, пагроза арышту, хваляванне за брата выклікалі ў паэта нервовыя расстройствы і дэпрэсію. Творца быў расстраляны фашыстамі ў 1941 г.

Спіс літаратуры

1. **Гарэцкі, М.** Творчасць Ізраіля Плаўніка / М. Гарэцкі // Літ. дадатак да газ. “Савецкая Беларусь”. – 1928. – № 18.
2. **Жыбуль, В.** Брат Бядулі, паслядоўнік Багдановіча: Да 100-годдзя з дня нараджэння Ізраіля Плаўніка / В. Жыбуль // Роднае слова. – 2005. – № 10.
3. **Жыбуль, В.** “Княгіня Лэйзароўна – месяц у ваконцы”: Штрыхі да партрэта маці Змітрака Бядулі / В. Жыбуль // Роднае слова. – 2006. – № 4.
4. **Жыбуль, В.** “Нібы камусьці наігрываў сакрэт”: Штрыхі да партрэта Хаіма Плаўніка і радаводу Змітрака Бядулі / В. Жыбуль // Роднае слова. – 2011. – № 4.
5. **Жыбуль, В.** Цвёрдыя формы ў творчасці Змітрака Бядулі і Ізраіля Плаўніка / В. Жыбуль // Пра час “Узвышша”: матэрыялы Узвышаўскіх чытанняў (Мінск, 2005 – 2006). Вып. 3 / уклад. Г. В. Запартыка, Т. В. Кекелева, У. Г. Кулажанка; навук. рэд. М. І. Мушынскі. – Мінск: РІВШ, 2007.
6. **Плаўнік, І.** Савецкай Беларусі: [Верш] / І. Плаўнік // Маладняк. – 1928. – № 12.
7. **Плаўнік, І.** Сёння са мною матуля... [Верш] / І. Плаўнік // Зьвязда. – 1928. – 7 ліст.
8. **Плаўнік, І.** Спатканьне: [Верш] / І. Плаўнік // Маладняк. – 1928. – № 10.
9. **Плаўнік, І.** Хэдэр: Урывак з паэмы “Шлёмка” / І. Плаўнік // Зьвязда. – 1928. – 25 ліст.

ІСНАВАННЕ НА “ПАМЕЖЖЫ” Ў ТВОРЧАСЦІ ВІКТАРА КАЗЬКО



характараў і малюнкаў, за вокладкай ягоных кніг хаваецца не муляж ці павярхоўны накід жыцця, а рэальнасць, якая пражываецца імгненне за імгненнем, крок за крокам. Аўтар выносіць на паверхню тое надзённае, што схавана ў глыбінях свядомасці пад замкамі сораму і ўяўнай маральнасці, і ў кандэнсаваным выглядзе выстаўляе перад вачамі аўдыторыі, часам змрочна і брыдка, непрадказальна рэалістычна, з элементамі натуралізму. Бо такім ёсць само жыццё: гарманічна-выбітнае

75

спалучэнне прыгожага і пачварна-мярзотнага. Да такога тыпу ўспрымання рэчаіснасці аўтар ішоў паступова,

Быць пісьменнікам – значыць ствараць, адлюстроўваць рэаліі жыцця, заўважаць непрыкметнае і бачыць дробязі. Быць Пісьменнікам з вялікай літары, быць тым, хто скажа сваё слова – значыць бачыць праўду гэтага самага жыцця, выхопліваць з рэчаіснасці моманты, якія стануць гісторыяй, умець будаваць іншы свет, што будзе спалучаны ілюзорнымі ніцямі са светам існым. Творца – заўсёды філосаф, што стварае ўласную тэорыю, прайшоўшы доўгі шлях выпрабавання практыкай. Творцам, пісьменнікам-гісторыяй давялося стаць Віктару Казько (нар. 23 красавіка 1940 г. у Калінкавічах на Гомельшчыне), які не спыняецца здзіўляць чытача непадробнымі карцінамі рэчаіснасці, прапушчанымі праз уласную душу і асэнсаванымі з дапамогай вопыту. Ён не шукае адказаў на незлічоныя жыццёвыя пытанні, бо жыццё ёсць тым, што ствараецца намі і без нас адначасова, яно ёсць спасціжэнне і прыняцце існага, таго, што ніхто не ў сілах змяніць ці прадвызначыць.

Пісьменнікам наканавана занатоўваць быццёвыя сітуацыі, бачыць сапраўдную сутнасць тых, з кім сутыкае лёс, разумець мізэрнасць, схаваную пад маскамі знешняй прывабнасці і дабрыні. Аднак не кожны з тых, хто свядома абірае шлях творчасці, здольны сапраўды заглыбіцца ў бездань чалавечай памяці, дзе адбываецца працэс асэнсавання пачварнай праўды, кім жа ёсць чалавек і ягоная гісторыя.

Віктар Казько валодае ўнікальным талентам стварэння глыбокіх, шматгранных, аб’ёмных

пачаўшы пісьменніцкі шлях з адлюстравання вопыту ваеннага дзяцінства (аповесць “Суд у Слабадзе”, 1978; Дзяржаўная прэмія імя Я. Коласа), пасля звярнуўся да тэмы гібелі прыроды, варварскіх адносінаў да яе чалавека, што прыводзіць да страты чалавечай сутнасці, у аповесці “Цвіце на Палесці груша” (1978) і рамане “Неруш” (1981). Усе яны, а таксама раман “Хроніка дзетдомаўскага саду” (1987), аповесці “Но пасаран” (1990), “Выратуй і памілуй нас, чорны буцел” (1991), сталі хрэстаматыйнымі.

Новае, XXI стагоддзе аўтар пачаў выданнем рамана “**Бунт незапатрабаванага праху**”, дзе засяродзіўся на роздуме пра душэўнае існаванне асобы, асуджанай на выпрабаванне адчужанасцю і адзінотай, непаразуменем з соцыумам, асобы, якая, аднак, імкнецца дасягнуць суладдзя са сваім “я”. Раман стаў новым этапам у творчасці пісьменніка: этапам асэнсавання і разваг над тым, чым жа ёсць унутраная сутнасць чалавека, уяўна адрознага ад большасці.

Віктар Казько прадэманстраваў адметнае, арыгінальнае бачанне свету, якое не ўкладваецца ні ў адну з існых сэнняў айчыннай літаратуры філасофскіх сістэм. У рамане выявіліся экзістэнцыйныя матывы адзіноты, віны, страху смерці. Свет у творы прадстаўлены як хаатычная катэгорыя, што, з аднаго боку, дае асобе жыццё, а з іншага, асуджае яе на боль і пакуты. Галоўны герой твора пакутуе ад дзіўнай невылечнай хваробы – ад самога сябе. Пры гэтым яго асоба раздвойваецца на іпастасі “сябе-для-сябе”

і “сябе-для-іншых”. Каб дасягнуць унутранага суладдзя, Герман замыкаецца на першай (сапраўднай) і адмаўляе другую (штучную). Разуменне недасканаласці рэчаіснасці і неадольная прага гармоніі прыводзяць героя да ўсведамлення неабходнасці зменаў, у рэалізацыі якіх ён абірае шлях пасіўнасці. Але падобныя спробы ізаляцыі не могуць быць завершаныя, бо сіла і прыцягненне энтрапійнага свету зноў і зноў вяртаюць чалавека на былое месца.

“Бунт незапатрабаванага праху” пачынаецца з апісання стану абсалютнай дэпрэсіі, прычынай якой стала асэнсаванне галоўным героем уласнай асобы як нечага абсалютна непатрэбнага навакольным людзям. Персанаж не адшуквае сэнсу свайго існавання і нават паразумення з жонкай, якая, на яго думку, знаходзіцца па іншы бок “размеркавальнай рысы”. Хаос пануе не толькі ў рэальнасці, але і ва ўнутраным свеце Германа, бо народжаны расчараваннем і бездапаможнасцю ад усведамлення ім бясплённа пражытых гадоў, што “*спустошылі, прывялі да абсалютнага нуля, касмічнага холаду і адзіноты*” [1, с. 38]. Да гэтага разумення далучыўся і страх смерці, уласцівы кожнаму прадстаўніку роду чалавечага. Але ўсведамленне асобай канечнасці свайго існавання не павінна ўносіць разлад у яе душу, бо смерць набліжае да ісціны.

Адзінота параўноўваецца пісьменнікам з ракавымі метастазамамі, якія распаўсюджваюцца паступова, але няспынна па ўсёй свядомасці чалавека. Хвароба з’яўляецца “*прадыктаванай фантазмагорыямі стагоддзяў*” [1, с. 39] або нараджаецца “*на свайй ахвоце, уласнымі фантазмагорыямі*” [1, с. 39]. Герой рамана не мае шчасця, як і не мае ўласнага імя. Георгій, Жора, як запісана ў пашпарце; для сяброў Юрка; з цягам часу ён стаў Геркам, а сам сябе назваў Германам. Чалавек, які не мае пэўнага, дакладнага імя, балансуе на мяжы рэальнасці і ілюзорнасці.

Падарожжа па лабірынце чалавечай унутранай сутнасці працягваецца ў аповесці “**І нікога, хто ўбачыць мой страх**”, дзе, здавалася б, можна было б знайсці аптымістычныя высновы, аднак аптымізм дасягаецца толькі ў пункцірных момантах набліжэння героя (Майстра, пісьменніка) да адчування жыццёвых сіл праз судакрананне з наіўнай прыгажосцю маладой душы ў абалонцы медсёстраў, якія прызваныя аблегчыць пакуты і звышболь невылечна хворага чалавека.

Твор прасякнуты думкай пра надыход і чаканне смерці, што падаецца чалавеку хуткай, незалежна ад узросту, сацыяльнага палажэння, мараў і планаў на будучыню. Людзі, быццам недакуркі ў попелніцы, тлеюць ад моманту ўсведамлення канечнасці свайго існавання да моман-

ту смерці. Гэтае жаданне не падпарадкоўваецца логіцы (чаму памерці – мара дзяўчынкі-школьніцы, якая, па агульным меркаванні яе бацькоў, не мае права задумвацца пра такія рэчы) і тлумачэнням з пазіцыі абыяцеляў (як гэтае самае можа стаць жаданнем паспяховага бізнесмена, які мае ўсе шанцы атрымліваць асалоду ад існавання ў камфорце і ў сітуацыі вельмі звужанай абмежаванасці выбару). Зварот аўтара да адзначанай катэгорыі абсалютна заканамерны, бо, па словах І. Штэйнера, “ён не аднойчы бачыў і адчуваў смерць, але Бог заўсёды сцярог хлопчыка, затым і юнака для велічнага прызначэння” [2, с. 120], “доля зберагла Віктара Казько, каб ён потым раскажаў сусвету пра ўласную трагедыю, а праз яе – трагедыю ўсяго народа” [2, с. 120].

Майстар існуе на памежжы жыцця і небыцця з моманту прымусовай змены кірунку: ён хацеў трапіць у Парыж, а па руху рукі дзяржслужачага апынуўся ў Ялце, каля магілы Максіма Багдановіча. Падарожжа ў сусветную сталіцу вытанчанасці і эксперыменту над дазволенасцю стала марай, што адсунула смерць на задні план, тым, да чаго імкнулася душа, ляцела думка: сустрэча з сябрамі (апошнімі, якія яшчэ засталіся, пяццю – дзесяццю). “*Ён так спадзяваўся, што паходзіць на Парыжы, а калі не паходзіць, то пасядзіць. На Манмартры, на наберажнай еўрапейскай папялушкі Сены. Сустрэнецца з сябрамі, возьме з імі чарку якога-небудзь незвычайнага, экзатычнага пітва. Але галоўнае – сябры*” [3, с. 5].

Аднак аўтар пакідае мару героя няспраўджанай, накіроўваючы яго паперай з афіцыйным подпісам у Крым, бо мара павінна назаўсёды застацца марай, Парыж быў і будзе мерай недасягальнасці і смешнасці жаданняў для тых, хто пражыў большую частку асэнсаванага жыцця ў вялікай і ўтапічна магутнай дзяржаве, якая навучыла абыходзіцца толькі тым, што маеш у руках. У Ялце “*на марскім і горным скразняку, каля магілы Максіма Багдановіча, і пачаўся яго адыход, нейкае ціхае і непрыкметнае знікненне, растварэнне ў часе і прасторы*” [3, с. 13], што суправаджалася вялікім супакаеннем і замілаванасцю. Менавіта дасягнуўшы апошняга чалавек спасцігае ўласную і сусветную сутнасць, у глыбінях свядомасці знаходзіць адказы на незлічоныя пытанні, якія ўзнікаюць і асядаюць дробнымі каменьчыкамі, што не даюць, сабраўшыся, лёгка і ўпэўнена ісці на сустрэчу марам, яшчэ больш наіўным, смешным у недасягальнасці. Гэты цяжар з гадамі адлюстроўваецца ў вачах сумам і пячаткай іранічнай горычы на тварах людзей, што шпацыруюць ад жылга да працы і назад з прамежкавым завітваннем у краму і сустрэчамі з сябрамі, якія нясуць у сабе такі ж дымок над папялішчам няспраўджанага, непражытага, адмоўленага.

Шлях да фізічнага знікнення Майстар пачаў, паклаўшы ў кішэню каля сэрца каменьчык з магільна іншага майстра мастацкага слова, быццам “*усклаў на грудзі сабе вялізны камень, лёс свой усклаў*” [3, с. 15], “*нібы... дастаны з глыбіні раскапанай магільны, з заўсёднага змроку і лёду*” [3, с. 15]. Своеасаблівы сувенір, выхаплены з іншага свету, змяняе адчуванне роднага горада, які пераўтвараецца з лагодна-ветлівага ў асуджальна-пахмурны. А вобраз недасягальнага Парыжамары накладвае адбітак на ўспрыманне блізкай і раней такой зразумелай беларускай рэчаіснасці. Замест бела-шэрага, у брудных плямах лаянак прыхадняў, Манмартра герой праходзіць праз вуліцы, запляваныя маральным разлажэннем тых, хто свядома адрокся ад уласнай гісторыі і памяці свайго народа.

Верагодна, адыход героя пачаўся значна раней, з моманту смерці жонкі, якая быццам свядома сышла, каб чакаць на тым свеце яго, а можа, каб аддаць нявыкарыстаныя гады ўласнага жыцця і выратаваць хворага мужа.

Існаванне ў свеце жывых працягнулася для героя на чатыры гады, якія не сталі спаталеннем, не прынеслі радасці ці падзякі за магчымасць хадзіць па зямлі і любвацца яе прыгажосцю. Усё, што ёсць вакол героя, – гэта мізэрнасць, абмежаванасць, хаджэнне паводле пэўнага, абранага ім самім, шаблону. Ён адчувае сваю набліжанасць да хуткага тлену і не ў стане вырваць сябе з абцугоў хваравіта-навязлівага адчування. Яму было наканавана “*зведаць горкае і салодкае, усю брыдоту гэтага свету і яе прыгажосць*” [3, с. 51], паціснуць рукі і падзякаваць шчырасці ворагаў, а таксама ўбачыць глупства сяброў у

іх спробах падтрымаць саслаблага і стомленага блізкага чалавека.

Ідэяй адрачэння ад маральнасці і гісторыі, забыцця мовы і наўмыснага ігнаравання чалавечых і культурных каштоўнасцяў, якія вякамі вылучалі беларусаў на тле іншых нацый, знітаных эсэ кнігі “**Дзікае паляванне ліхалецця**”. У кожным з твораў адлюстраваны асабісты боль і расчараванне аўтара, аднак прысутнічае і надзея, што беларус зазірне ў люстра сваёй гісторыі і вернецца да нападзубытага, да каранёў і спадчыны.

Віктар Казько атрымаў у падарунак, прайшоўшы праз выпрабаванні жыцця, мудрасць і ўнікальную здольнасць бачыць дробязі, што прыводзяць да выніку, прыхаваныя рэчы, якія ёсць сапраўднай сутнасцю. Заклапочаны роздум, сур’ёзны погляд, няспешныя развагі і здольнасць высветліць яркім промнем надзею выдаюць сапраўднага пісьменніка, майстра літаратурнай справы.

Спіс літаратуры

1. Казько, В. Бунт незапатрабаванага праху [тэкст] / В. Казько // Польшча. – 2000. – № 3. – С. 32 – 129.
2. Штэйнер, І. *Bis repetita placent* / І. Штэйнер; Беларускі рэспубліканскі фонд фундаментальных даследаванняў; М-ва адукацыі РБ; Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2013. – 219 с.
3. Казько, В. Час збіраць косці: аповесці / В. Казько. – Мінск: Кнігазбор, 2014. – 340 с. – (Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў “Кнігарня пісьменніка”; вып. 57).

Алеся АНДРЭВА,
асістэнт кафедры беларускай літаратуры
Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта
імя Францыска Скарыны.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2015 год

ЧЭРВЕНЬ

1 чэрвеня – 70 гадоў з дня нараджэння Аляксея Кузьміча (1945 – 2013), жывапісца

3 чэрвеня – 100 гадоў з дня нараджэння Адольфа Гугеля (1915 – 1999), жывапісца, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Васіля Зуёнка, паэта, празаіка, перакладчыка, літаратуразнаўцы, крытыка

75 гадоў з дня нараджэння Андрэя Каляды, літаратуразнаўцы, акцёра, тэатразнаўцы, педагога, заснавальніка і кіраўніка Мінскага народнага літаратурнага тэатра “Жывое слова”

4 чэрвеня – 110 гадоў з дня нараджэння Мікалая Гурскага (1905 – 1972), мовазнаўцы

85 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Сакалоўскага (1930 – 2013), літаратуразнаўцы

5 чэрвеня – 105 гадоў з дня нараджэння Зямы (Залмана) Піваварава (1910 – 1937), паэта, перакладчыка

90 гадоў з дня нараджэння Эльвіры Герасімовіч, дзеяча тэатральнага мастацтва, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

90 гадоў з дня нараджэння Маі Рыбалкінай (1925 – 1985), мастачкі

75 гадоў таму адбылася Дэкада беларускага мастацтва ў Маскве

6 чэрвеня – 105 гадоў з дня нараджэння Антона Антановіча (1910 – 1980), мовазнаўцы

7 чэрвеня – 190 гадоў з дня нараджэння Эдварда Баніфацыя Паўловіча (1825 – 1909), мемуарыста, мастака, асветніка

8 чэрвеня – 120 гадоў з дня нараджэння Ігната Дварчаніна (1895 – 1937), літаратуразнаўцы, паэта, публіцыста, грамадскага дзеяча

9 чэрвеня – 80 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Кузняцова (1935 – 1994), мастака

55 гадоў таму заснаваны Беларускі дзяржаўны архімузей літаратуры і мастацтва

10 чэрвеня – 75 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Вольнава, мастака

75 гадоў з дня нараджэння Ігара Хадановіча (1940 – 1966), празаіка, паэта

Заканчэнне на с. 48, 95

“ТОЙ, ХТО РОБІЦЬ ДОБРАЕ, – НИКОЛІ НЕ ЗНІКАЕ”: КАЗКІ АЛЯКСЕЯ ДУДАРАВА

У 1981 г. выйшла ў свет невялікая кніга казак Аляксея Дударова пад назвай “Сінявочка”. Зборнік выклікае відавочную чытацкую і навуковую цікавасць, бо ў ім пададзены адны з ранніх твораў вядомага аўтара, таму, па-першае, заканамерна жаданне выявіць ідэйныя каардынаты мастацкага светапогляду А. Дударова, а па-другое, на фоне даміюнай драматургічнай спадчыны пісьменніка важна тэарэтычна асэнсаваць і жанрава-стылявыя адметнасці яго прозы, каб дасягнуць аб’ектыўнасці і грунтоўнасці ў навуковых высновах. У гэтым артыкуле мы засяродзімся толькі на вытоках аўтарскага “казачнага” стылю, вызначым ідэйна-тэматычны вектар згаданых твораў, выявім сутнасць і функцыянальнае прызначэнне падзейна-драматычных эпизодаў з акцэнтам на іх мастацкім псіхалагізме.

Можна пагадзіцца са сцверджанай у сучасным літаратуразнаўстве думкай, што згаданыя творы жанрава набліжаюцца да казак-прытчаў (С. Шамякіна). На гэта ўказваюць многія іх мастацкія элементы, у тым ліку поліварыянтныя сюжэтныя трактоўкі твораў з акцэнтам на зместавай іншасказальнасці, філасофская канцэптualнасць аўтарскіх разваг, алегарычная вобразнасць казак і інш.

Алегарычная сістэма А. Дударова базуецца на антрапамарфізаваных персанажах: “ачалавечаных” вобразах жывёл, раслін, нябесных аб’ектаў (сонца, месяца, хмар, ветру). Аўтарскі мастацкі свет – жывы, дынамічны, насычаны моцнымі пачуццямі герояў, іх адказнымі рашэннямі і важнымі ўчынкамі, гэты свет тыповы, абагульнены, з агульначалавечымі і нацыянальнымі каардынатамі, свет, арганічны мастацкай традыцыі Я. Коласа, закладзенай класікам у “Казках жыцця”. Адносна апошняга даследчык У. Казбярук слухна адзначаў, што “вытокі Коласаўскай алегорыі – у народнай паэтычнай свядомасці, філасофіі быту, існавання, жыцця, вобразнасці” [1, с. 16].

Часава апрабаваныя крытэрыі народнай філасофіі дазволілі абодвум пісьменнікам удала пазбягаць акадэмічнага дыдактызму і малаэфектыўнай апісальнасці. Як падтэкстава сцвярджаецца ў творах названых аўтараў, чалавечэе існаванне – толькі частка агульназмянога Быцця, і таму тут канстантна захоўваецца непарыўная сувязь. Жадаючы вычарпальна раскрыць

характары сучаснікаў і іх сацыяльныя прыярытэты, пісьменнікі апелывалі да адпаведных асацыятыўных сітуацый, так бы мовіць, з Вялікага Свету, свету прыроды, які можа стаць мудрым дарадцам і настаўнікам для чытачоў. Пры гэтым заўважаюцца некаторыя асаблівасці. Алегарычная сістэма Я. Коласа не ўключае рэалістычны вобраз чалавека, аднак апасродкавана раскрывае яго маральную, сацыяльную і грамадзянскую сутнасць. У А. Дударова мастацкія вобразы людзей (пераважна дзяцей) прысутнічаюць у казачнай прасторы, яны актыўна ўключаюцца ў цэнтральныя перыпетыі, ініцыруюць многія сюжэтаўтваральныя падзеі.

Бясспрэчна, што для дзіцячага твора вельмі важны мастацкі эфект сапраўднасці, жыццёвасці рэпрэзентаваных падзей, бо гэта істотна памнажае ступень чытацкага даверу да аповеду. Кіруючыся згаданым правілам, А. Дударав выкарыстоўвае наступныя мастацкія прыёмы:

1) у казкі ўводзяцца матывацыі пэўных важных рашэнняў персанажаў: з-за зайздрасці і імкнення адпомсціць крынічцы Зялёная Сажалка плануе яе пакараць (“Сінявочка”), адчуванне адказнасці перад сябрам штурхае маленькага праменьчыка на рызыкаўную справу (“Блакiтны праменьчык”), жаданне зразумець самога сябе, уласны сэнс існавання і спроба адшукаць сям’ю матывавалі вялікае падарожжа воблачка (“Пухнацік”);

2) у змест твораў уключаюцца набліжаныя да сучаснасці побытавыя і сацыяльныя атрыбуты: электрычная лямпачка (“Блакiтны праменьчык”), даведка з пячаткай (“Нахабнік”);

3) у кожнай казцы канкрэтызуюцца прасторава-часавыя аспекты мастацкага дзеяння (каляндарныя поры, часткі сутак).

Карэляцыя рэалістычнага і фантастычнага ў аналізаваных творах А. Дударова мае такую адметнасць: уключэнне незвычайных герояў у звыклую паўсядзённасць трансфармуе рэальнасць у чароўную (сапраўды казачную) прастору, у якой персанажам даводзіцца выпрабавваць свае добрыя якасці. Так, напрыклад, ачышчэнне зарослай крынічкі трактуецца як яе выратаванне (“Сінявочка”), дожджык, што паліўся са спагадлівай і міласэрнай хмаркі, падаецца як подзвіг, самаахвяраванне (“Пухнацік”). Праз дзівоснае акцэнтаўца ўвага на звышказштоўнасці

маральнага ў свеце, а цуд ствараецца героямі ў самыя важныя моманты іх існавання, часам нават за кошт уласнага жыцця (“Блакiтны праменьчык”, “Пухнацiк”).

Идэйна-тэматычны змест большасці казак А. Дударова па-філасофску і псіхалагічна заглыблены. Аксіялагічная сістэма пісьменніка грунтуецца на маральна-этычных паняццях і катэгорыях.

Так, у казцы “Сiнявочка” сцвярджаецца, што неабходна быць добрым, тады ўсе палюбяць цябе і ў небяспечным выпадку дапамогуць.

У казцы “Мурзiк і Пiня” выключная роля сяброўства, якое таксама даказваецца праз узаемадапамогу. У фінале адкрыта гучыць: “*Як здорава, што ты не адзiн, калi табе ёсць з кiм гуляць*” [2, с. 10]. Але, каб нiвеляваць звышпавучальнасць, аўтар да згаданай высновы дадае гумарыстычнае тлумачэнне, суадноснае з “заалагічнай” спецыфікай герояў: “*І тады не трэба ганяцца за ўласным хвостом, якi ўсё роўна нiколі не дагонiш*” [2, с. 10].

Маральна-этычная дамінанта дасягае максімуму ў казках “Блакiтны праменьчык” і “Пухнацiк”. У першым прыкладзе даказваюцца думкi пра адказнасць асобы за свае словы і абяцаннi, гатоўнасць ахвяраваць сабой дзеля сябра. Каб маленькi чытач канчаткова ўсвядомiў, хто такi сябар, аўтар уключае ў твор своеасаблівае мастацкае тлумачэнне-дэфініцыю: “*Сябры – гэта тыя, што заўсёды дапамагаюць адзiн аднаму... калi аднаму дрэнна, сябар павiнен заўсёды быць побач*” [2, с. 16]. Слушнасьць тэзы аргументуецца ў далейшым драматычным апаведзе, дзе праменьчык iмкнецца вярнуцца да хворага хлопчыка.

Максімалiсцкая маральная пазiцыя Блакiтнага праменьчыка, яго праметэеўскi пачатак робяць персанажа па-мастацку самабытным і псіхалагічна кранальным. Нягледзячы на тое, што герой уяўляе сабой алегорыю дзiцячага вобраза, ён выступае носьбiтам такiх выключных якасцей, як высакародства, мужнасць, iмкненне да дасягнення высокiх мэтаў, бунтарства супраць несправядлiвасцi, гатоўнасць да самаахвяравання дзеля шчасця iншых. Пры ўсёй iдэалiстычнасцi вобраза аўтар не забываецца і пра яго рэалiстычную пераканальнасць, таму iстотнае месца ў творы маюць элементы псіхалагічнага партрэта героя: iмiтацыя дзiцячай рэцэпцыi свету, перадача наiўнасцi персанажа, але таксама і апiсанне яго пазаўзроставай удумлiвасцi, лагічны і маральны дэтэрмінізм учынкаў і рашэнняў.

Гэты тып героя знаходзiць развiццё ў казцы “Пухнацiк”. Тут аўтар разважае над такiмі філа-

софскiмі iдэямi, як асэнсаванне свайго прызначэння ў свеце і пазбаўленне ад пакутлiвай адзiноты.

Истотнае месца ў казках А. Дударова адвдзiцца падзейнаму драматызму, псіхалагічным момантам iнiцыяцыi чытацкiх суперажыванняў. Рэцыпiент разам з героем асэнсоўвае складанасць выбару адзiна правiльнага маральнага рашэння і душэўна ўзрушана, эмацыйна суперажывае напружаным перыпетыям у лёсе прагаганiста. Падзейны драматызм становiцца адной са стыльвых дамінант у казках пісьменніка. А. Дудараву як знаўца дзiцячай мастацкай рэцэпцыi і носьбiт тэатральнага, сцэнічнага майстэрства, думаецца, адчуваў важнасць і моцнага канфліктнага базiсу ў казках, і эмацыйна маркіраванага сюжэтнага дынамізму, і навелiстычнай вытанчанасцi незвычайных гiсторый.

У творах “Сiнявочка”, “Мурзiк і Пiня” падзейны драматызм выяўляецца фрагментарна, экстэнсіфікуючы шматкампанентны аўтарскi дыскурс. Так, казка “Сiнявочка” пачынаецца iдэалізаванай пейзажнай замалёўкай, прасякнутай матывамi эстэтызацыi рэчаiснасцi і радасцi жыцця: “*У цiхай лагчыне, пад старой разгалiстай вярбой жыла маленькая чыстая крынiчка. <...> Крыштальная вадзiца ўдзень і ўночы, улётку і ўзiмку бруiлася з Сiнявочкi, бы нiтачка-ручайнка... У спякотныя летнiя днi ў крынiчыцы купалася Сонейка, ноччу на паверхнi вады разам з зорачкамі адпачываў вастрарогi Месяц*” [2, с. 2].

Але ўжо ў наступным эпізодзе размовы Зялёнай Сажалкi з жабянём акрэслiваецца канфлікт памiж антаганiстычнымi цэнтральнымi персанажамi (як канкрэтны варыянт спрадвечнай барацьбы добра і зла). Таксама матывавана вызначаюцца вытокі нянавісцi Зялёнай Сажалкi, з улiкам чаго і ствараецца далейшы драматызм апаведу. Яго эпіцэнтрам выступае кульмінацыйная сцэна злачынства згаданай антыгеранiнi: “*Узяла сваё слiзкае павуцiнне, спляла з яго цяжкi нерат, употайкi падкралася да крынiчкi і ўскiнула на яе... Апляла і забытала*” [2, с. 3]. Заўважаецца цiкавая асаблiвасць: жадаючы правесцi драматычную градацыю падзей, А. Дудараву не падае іх хуткай радаснай развязкi, а дэталёва апiсвае доўгiя пошукi Сiнявочкi. Як раней адзначалася, у гэтых эпізодах сцвярджаецца магістральная для твора iдэя значнасцi ўсеагульнай дапамогi, падтрымкi ўсяго свету, звяроў і людзей. А дзiяўчынка і хлопчык выконваюць асаблiва адказныя мастацкiя ролi – выратавальнiкаў палоненай крынiчкi.

Фiнал казкi лаканiчны па змесце і аптымістычны па сутнасцi: “*Блакiтная свежая вадзiчка*

зноў заіскрылася пад Сонейкам... А вольная Сінявочка зноў заспявала сваю вясёлую песеньку” [2, с. 5].

Элементы мастацкага псіхалагізму і драматызму насычаюць і казку “Мурзік і Піня”. Псіхалагічна ўдалым падаецца прыём адцягненага партрэта героя. Пяшчотна-ласкавае апісанне мышаняці падаецца не ў аўтарскай форме, а вачыма ката – сутнасна трансфармаванага асноўнага ворага: “Мурзік трымаў у сваіх лапках пушысты камячок і адчуваў, як у таго спалохана б’еца сэрца: тук! тук! тук! Маленькія вачыняці, нібы бліскучыя кроплі, глядзелі жаласліва-жаласліва” [2, с. 6].

Сюжэт казкі авантурны, прыгодніцкі, тут выпрабавваюцца вынаходліваць персанажаў, іх кемліваць і шчырасць клопату пра іншых. Мастацкі стыль твора ўключае і шматвыяўны камізм. Так, гульні герояў асацыятыўна прыпадабняюцца да дзіцячых даганялак. Наіўная рэцэпцыя персанажамі ўсіх падзей і саміх сябе яшчэ больш паглыбляе камізм сітуацыі, як і гумарыстычна сканструяваная пісьменнікам спаконвечная гульня-паляванне ў кошкі-мышкі, якая мадыфікуецца ў супрацьлеглы варыянт. Паказваючы ў казцы, што мышаня Піня палюе на коціка Мурзіка, А. Дудараву фактычна сцвярджае, што дзіцячы свет – гэта іншая, альтэрнатыўная рэчаіснасць, усталяваная на новых імператывах, у многім больш літасцівых і маральных.

Але пасля ідылічнай карціны шчаслівага забыцця ў гульні аўтар робіць сюжэтны паварот, драматычнае вяртанне да рэальнасці – мышаня трапляе ў пастку. І тут героям даводзіцца праявіць найлепшыя душэўныя якасці і даказаць сапраўднае сяброўства, каб гісторыя шчасліва завяршылася.

Уступ казкі “Блакітны праменьчык” уяўляецца тыпова фалькларызаваным: “У залатога Сонейка было тры сыны. Тры яркія праменьчыкі. Старэйшы – Белы, сярэдні – Ружовы і самы маленькі – Блакітны” [2, с. 11]. Паказаныя ў экспазіцыйнай частцы тры сыны Сонейка ўспрымаюцца як народныя героі-царэвічы, носьбіты станоўчых ідэалаў і годных, стваральных спраў. Аўтарам пераканальна раскрываецца жыццядайны і агульнасветавы характар дзейнасці старэйшых братоў. З гэтымі фактамі карэлюецца ў многім і драматычны базіс казкі: адчуванне выключнай місіі Белага і Ружовага промняў матывуе малодшага брата на доказ сваёй даросласці.

Паказваючы выключнае высакародства і максімалісцкую прынцыповасць Блакітнага праменьчыка, пісьменнік удала стварае перса-

нажа, якім рэцыпіент захапляецца і якому суперажывае.

Актуалізацыі перманентнага драматызму ў казцы спрыяюць розныя прыёмы, у тым ліку зменены характар мастацкага канфлікту і самі перашкоды на шляху пратаганіста. Так, першы канфлікт паміж Блакітным праменьчыкам і яго роднымі быў шчасліва вырашаны, і маленькі герой сцвердзіў сябе ў высокай справе, знайшоў сябра і стаў для яго сапраўдным светачам надзеі. Адразу аўтар стварае новыя, фактычна, непераадольныя складанасці: “Злы халодны вецер нагнаў на чыстае неба пахмурных чорных хмар. Яны шчыльнай сцяной навеслі над зямлёй, і ні старэйшы брат Белы праменьчык, ні сярэдні Ружовы, ні сама мама Сонейка не змаглі праз іх прабіцца” [2, с. 17].

Улічваючы казачныя каноны, а таксама выключнасць і маральную непахіснасць “сонечных” герояў, чытач можа спрагназаваць далейшы ход падзей з шчаслівым фіналам. Аднак незвычайныя гісторыі А. Дударова “вырастаюць” з жыцця, дзе, безумоўна, ёсць месца казцы, але знайсці яе не заўсёды лёгка. У імкненні дапамагчы сябру Блакітны праменьчык здзяйсняе сапраўдны подзвіг: “Ён жа яшчэ быў маленькі і не ўмеў як след лётаць. З усяго разгону ўдарыўся Блакітны праменьчык аб высокі пагорак і рассыпаўся на тысячы блакітных зорчак” [2, с. 19].

Для замацавання максімальнай вышыні чытацкіх суперажыванняў аўтар прыводзіць распачныя рэплікі братоў праменьчыка: “Усё! <...> Цяпер ён назаўсёды застанецца на Зямлі. <...> І больш ніколі не пабачыць неба” [2, с. 20]. Псіхалагічнай інтэнсіфікацыі падзей спрыяе і рамантычны кантраст у апісанні антаганістычных канцэптаў зямля – неба, сум – радасць. Такім чынам узвышана і эмацыйна маркіруецца ідэя дыялектычнай сутнасці жыцця, а з мастацкага пункту гледжання гэты прыём дазволіў пісьменніку больш аптымістычна завяршыць твор, бо ў высакародным учынку героя, у асабістай ахвяры дзеля шчасця іншага заўсёды ёсць частковая надзея на лепшае.

Рамантычная прыўзнятасць, філасофская іншасказальнасць, драматычныя перыпетыі ўласцівы і казцы “Пухнацік”. Менавіта тут прыпаўсцевы вектар малой дзіцячай прозы А. Дударова дасягае поўнамаштабнасці. Гісторыя жыцця пратаганіста – гэта алегарычна і казачна завуаляваная мадэль чалавечага існавання ў цэлым. Герой шукае прызначэнне ў свеце, сям’ю і сяброў.

У структуры казкі “Пухнацік” выявілася традыцыйная для пісьменніка стылявая канстанта – прэпазіцыйная пейзажная замалёўка, ба-

гатая на лексічныя сродкі, эмацыйна светлая, пазітыўная: “Ён нарадзіўся свежым ранкам у глыбокай горнай цяніне. Там, сярод цяжкіх валуноў, брулілася імклівая і неспакойная рачулка. Яе халодная празрыстая вада так білася аб каменне, што драбнютка пырстка высока ляцелі ўгору, кружыліся ў паветры і павольна асядалі... З гэтых пырсткаў ён і нарадзіўся. Бялюткі, куцаравы, з тоўстымі шчочкамі...” [2, с. 26].

Момант нараджэння сам па сабе надзвычай урачысты і радасны. Аднак пісьменнік глыбока адчувае амбівалентную сутнасць існавання і верагодную зменлівасць шляху кожнага, таму прыўносіць матыў-папярэджанне: “Толькі памятай, – з перасцярогай загаварыў дзядуля Туман, – ты ніколі не павінен плакаць... Ніколі! Ні ад крыўды, ні ад жалю... Як толькі заплачаш – усё” [2, с. 27].

Пачынаючы з экспазіцыйнага эпизоду, пісьменнік распрацоўвае моцны драматычны ланцуг падзей, у ходзе якіх перманентна ўзрастае і псіхалагічная рэцэпцыя цэнтральнага персанажа. Яго шлях у свеце паступова ўскладняецца, бо герою, як раней адзначалася, трэба знайсці не толькі ўласнае месца сярод іншых, адшукаць сям’ю, але і адкрыць ісціну, праўду, пад якую часам падрабляецца зусім іншае. Так, адзінока герой убачыў здалёк нібыта белае воблачка, роднае і доўгачаканае, але яно насамрэч аказалася ганарлівым папяровым Змеям, спагадлівым буслам, журботнымі рамонкамі. Пабачыўшы розныя праявы жыцця, Пухнацік пераканаўся, што варта самому пастарацца стаць для каго-небудзь блізім, стаць, як казаў герой, брацікам.

Фінальны эпизод казкі, дзе пратаганіст, ахвяруючы сабой, выратаўвае пасохлыя кветкі, выступае драматычнай квінтэсэнцыяй усяго аповеду. Высакародны і спагадлівы “Пухнацік заплакаў. Так шкада яму стала белых рамонаў, што ён забыўся пра папярэджанне дзядулі Тумана. Паліліся з яго кропелькі чыстай вадзіцы, кропелькі дажджу... Напіліся рамонкі ўдоставілі, навесялелі, расправілі свае пялёсткі. А Пухнацік? Не, ён не знік. Ён ператварыўся ў лёгкую белую смугу над рамонкамі і ў кропелькі празрыстай расы... Той, хто робіць добрае, – ніколі не знікае” [2, с. 31]. Рамантычная ў аснове мастацкая кантраснасць (заплакаў – навесялелі, знік – ператварыўся) доказна падкрэслівае згаданую пісьменніцкую тэзу пра дыялектычную і рознапачаткавую сутнасць Быцця. А апошні сказ, афарыстычна-дыдактычнай скіраванасці, правакуе кожнага рэцыпіента задумацца над уласным існаваннем. Як вынікае са зместу твора, чалавечае жыццё – імклівы палёт, палёт не бяз-

мэтны, а накіраваны на пошук уласнага месца, на стварэнне сям’і, на памнажэнне добра ў свеце. Толькі такое існаванне – годнае, вечнае.

Поўнае вырашэнне канфлікту ў казках з’яўляецца чаканым і жаданым для маленькіх чытачоў, аднак А. Дудараву, думаецца, справядліва хацеў адзначыць, што ў рэальнасці правільныя высокамаральныя рашэнні прымаюцца складана і часам маюць драматычныя наступствы для асобы.

Такім чынам, казкі пісьменніка маюць моцнае маральна-этычнае, дыдактычнае і псіхалагічнае ўздзеянне на свядомасць рэцыпіентаў. У незвычайнай тэкставай прасторы ствараюцца ўдалыя ўмовы для праектавання дзецьмі асобнай і сацыяльнай мадэляў паводзін. Пісьменнік улічвае прагу маленькіх чытачоў да эскалацыі чарадзейных перыпетый у рэальнае жыццё і ідэнтыфікацыі сябе з любімымі пратаганістамі, таму ў казках А. Дударова дамінуюць станоўчыя цэнтральныя персанажы.

Пісьменнік прапануе толькі адзін прыклад галоўнага антыгероя – вобраз зайца з “Нахабніка”. Аднак і тут ёсць сапраўдны герой – сабака Цюпка, а не толькі камічны персанаж-трыксцер. Увядзенне ў казку антыгероя матывавана і выхаваўчым аспектам дзіцячага жанру, бо прэтэнзія пратаганіста на звышважнасць сваёй асобы пры дапамозе камічных сродкаў мае супрацьлеглы вынік, дэманструючы сапраўдныя якасці зайца, у тым ліку яго нахабства, неабгрунтаванае лідарства, псеўдаўтарытэтнасць. Таму ідэяна-мастацкі эффект казкі набліжаецца да “Шкодных парад” Р. Остэра. Вобразны антыпрыклад у казачным творы дазваляе рэцыпіенту зрабіць аб’ектыўныя высновы.

Казкі Аляксея Дударова ўяўляюць сабой арыгінальны мастацкі сінтэз, у межах якога паяднаны інтэрпрэтаваны жанравыя традыцыі, канцэптальныя філасофскія ідэі, маральна-этычны кодэкс паводзін сапраўднага чалавека, псіхалагічная пераканальнасць персанажаў, адметная алегарычнасць падзей і вобразаў, глыбокі падзейны драматызм.

Спіс літаратуры

1. Казбярук, У. “Зямля – аснова ўсёй айчыне” / У. Казбярук // Новая зямля. Казкі жыцця : паэма, апавяданні / Я. Колас; праім. У. Казберука. – Мінск : Маст. літ., 2001. – С. 5 – 16.
2. Дудараву, А. Сінявочка : казкі / А. Дудараву. – Мінск : Юнацтва, 1981. – 32 с.

Віталь ПАДСТАЎЛЕНКА,
дацэнт, кандыдат філалагічных навук.

Алесь БЕЛЬСКИ

ЖЫЎ НА СВЕЦЕ ПАЭТ...

ПРА АСОБУ І ТВОРЧАСЦЬ ЛЕАНІДА ТРУБАЧА



Леанід Трубач.
Першы курс
філфака БДУ.
1981 г.

Наш шасцігадовы сын, які ўжо навучыўся чытаць, пабачыў на пісьмовым сталі кніжку з партрэтам усмешлівага, радаснага чалавека: “Леанід Трубач. Паміж песняй і болям”, – няспешна і гучна прачытаў ён і чамусьці зацікавіўся выданнем. І я апавёў малому пра паэта, міжволі пачаўшы так: “Жыў на свеце паэт...”

Нарадзіўся Леанід Трубач 25 красавіка 1963 г. у вёсцы Гута на Пастаўшчыне. Непадалёк ад Паставаў радзіма і вядомага беларускага паэта Уладзіміра Дубоўкі. Гута – беларуская назва шклозавода, і ў роднай вёсцы Л. Трубача сапраўды выраблялі шкло. Пасля заканчэння школы Лёня Трубач паступіў у Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Вось тут мы з ім і пазнаёміліся. Хоць я паступіў на год пазней, але мы раўналеткі. Тады былі зусім маладыя, абодва пісалі вершы, друкавалі іх у газетах. Часта нас, юных вершавальнікаў, збіраў Алег Лойка – вядомы паэт і наш выкладчык-прафесар. Лёня быў ціхі, сціплы і вельмі памяркоўны хлопец. Негаваркі, нешматслоўны, ён больш слухаў іншых і рабіў уражанне ўдумлівага, засяроджанага чалавека. Здавалася, ён ведае і тоіць штосьці надзвычай важнае, глыбокае, аднак не хоча выхваляцца, трымае думкі пры сабе. Напэўна, паэту прасцей прамаўляць вершамі. І ў сваіх паэтычных творах ён сапраўды быў шчыры і адкрыты, у іх выказваў сябе, тое, што думаў і адчуваў.

Шкада, што так мала напісаў Л. Трубач, яго не стала ў 2009 г. Засталася пасля яго адзіная кніга – выдадзеная пасмяротна ў 2010 г. Яна ляжыць перада мною як светлая згадка і як споведзь-тастамент паэта і настаўніка.

Паэтычная спадчына Л. Трубача – крыху больш за пяць дзясяткаў вершаў. Безумоўна, гэта няшмат. Сапраўды, можна казаць пра нерэалізаванасць яго таленту як творцы. Аднак, думаецца, колькасны паказчык не заўсёды галоўны, бо нярэдка бывае і так: зборнікаў аўтар выдаў некалькі, мае тысячы радкоў, аднак выдатныя і добрыя яго вершы можна пералічыць на пальцах аднае рукі. Строфы з кніжкі “Паміж песняй і болям” (2010) хочацца цытаваць і цытаваць. Чаму? Л. Трубач валодаў несумненным талентам мастацкага самавыяўлення, вобразна-паэтычнага адкрыцця навакольнага свету. Ён па-свойму адметна маляваў словам – так, як па-майстэрску рабілі гэта выдатныя метафарысты Уладзімір Дубоўка ці Рыгор Барадулін. Вось адзін з узораў яго метафарычнага жывапісу:

*Знерухомела ноч і праспала лугі,
Рака разбухмаціла ніцыя лозы.
З небакраем зліліся лясоў берагі,
І сена расее да раніцы ў возе.*

Здавалася б, пра вясковую росную раніцу напісана багата. Аднак у гэтым вершы – арыгінальны паэтычны “адлюстравак” (слоўца У. Дубоўкі), па-мастацку адкрытая рэальнасць.

Стварэнне пейзажаў і вясковых замалёвак было для Л. Трубача займальным працэсам асацыятыўнай вобразатворчасці, раскрыццём душэўна-пачуццёвага свету, знітанага з навакольным характэрам і родным улоннем. Ён меў праніклівае мастакоўскае светаадчуванне. Ужо па першым радку таго ці іншага верша можна ўпэўніцца, што Л. Трубач імкнуўся да вобразнасці слова, вытанчанага і адметнага маўленчай экспрэсіі: “Туман схаваў цнатлівасць мокрых дрэў...”, “Ляжаць азёры, быццам таямніцы...”, “Прыверзла да зямлі падмуркам хата...”, “Сеіца, сеіца снег урачысты...” і інш. Яго верш нараджаецца як пачуццёва-вобразны першапачатковы, неабходны для раскрыцця паэтычнага ўражання ці настрою.

Прыгожы і па-свойму драматычны свет вершаў Л. Трубача пра каханне. Трапяткое сэрца

паэта раскрываецца праз выказванне прачулых любоўных прызнанняў. Нельга не заўважыць матывы самоты і шчымлівай тугі. Лірычная экспазіцыя-завязка, вобразная танальнасць уведзяць чытача ў прастору душы чалавека, які кахае і рэфлексуе, перажывае пэўныя душэўныя ўскладненні ва ўзаемаадносінах яго і яе. Вось фабульныя зачыны лірычных твораў: “*Тваіх вачэй блакіт нязнаны...*”, “*Не наталюся сустрэчай адзінай...*”, “*Як жывеш ты, мая летуценніца...*”, “*Усё. Зарніцай адмільгали дні...*”, “*Падары мне надзею такую...*” і інш. Пачуццё кахання ў паэтычным свеце Л. Трубача асноватворнае, яно найвялікшая духоўная каштоўнасць жыцця. У вершы “Касмічныя вышыні невычэрпнага кахання...” аўтар, як думаецца, апынуўся ў гравітацыйным полі ідэй і паэтыкі М. Багдановіча, які ў верлібры “Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы...” прадэманстраваў арганічнае спалучэнне інтымна-асабістага і агульназначнага. Класіка пачатку ХХ ст. турбавала раз’яднанасць людзей, прыземленасць іх існавання, узвядзенне межаў для ізаляцыі асобы і народа ў замкнёнай прасторы. І Л. Трубач паўстае як шукальнік глыбокіх сэнсаў у чалавечым быцці. Ён выходзіць на ўзровень філасофска-гуманістычнага абгульнення, засмучана канстатуе: “...*І непакуюся: як мала засталася ісцін вечных, / Як многа паміж намі стала межаў і разор...*”

Уражае, як пранікнёна і тонка перадае свае думкі-адчуванні паэт. Сповідзь-пакаянне – ад горкага ўсведамлення ўласнай віны і душэўнай далікатнасці ў адносінах з каханай. Адчуць “цяжар болю” іншага – у гэтым выяўляецца глыбока чалавечае ў асобе лірычнага героя паэта: “*Мы былі нібы птушкі ў Зямлі на плячы... / Як жа слёзы твае я ўбачыць не змог?*” (“Слёзы”).

Паэзія Л. Трубача – лірычныя роздумы пра жыццё і час, зямное і вечнае. Яшчэ ў ранні перыяд творчасці паэт імкнуўся асэнсаваць важныя агульначалавечыя і філасофскія тэмы. Пазней у яго вершах з’явілася экзістэнцыйная паглыбленасць у сябе і ў сэнс жыцця. Паэт тонка адчуваў хуткаплыннасць зямнога часу:

*Закружыліся думкі завейныя,
Далячынь паміж намі ляжыць.
Вы не дзьміце, вятры сухавейныя,
Час і так вельмі хутка бяжыць!*

У ім, як і ў кожнай душэўна тонкай, паэтычнай натуры, жыло ледзь не прароцкае прадчуванне сустрэчы з вечнасцю. Безумоўна, ён меў дар прадбачання, што выявілася ў мадэляванні ўласнага лёсу, разважаннях пра сучаснае, прагнозах будучыні:

*Не чапайце апалае лісце,
Не кранайце ягоных вы сноў.
Ці было гэтак з вамі калісьці:
Хочаш жыць – паміраеш ізноў...*

У медытацыйна-пачуццёвую прастору нас улучаюць вершы “Здаецца, дзень пражыты недарэмна...”, “Дзверы”, “Арэлі”, “На могілках”, “Кляновы ліст ляціць адзін да долу...” і інш.

Творчасць Л. Трубача вызначаецца высокай паэтычнай культурай. Пра гэта сведчыць зварот да розных вершаваных формаў, відаў рыфмоўкі, стылістычных прыёмаў. Ён меў чуйны філалагічны слых, досыць тонка, дакладна адчуваў слова, яго сэнсавыя ўлечыя магчымасці. Л. Трубач вяртаўся да асобных тэкстаў, каб, правячы, давесці іх да большай дасканаласці. Верш “Дзеясловы” дае пэўнае ўяўленне пра моўную лабараторыю паэта:

*Прайсці, заўважыць, азірнуцца,
Захвалявацца, усміхнуцца,
Спыніць, дамовіцца, пачуць,
Крануць, пацалаваць, адчуць.
Заплакаць, страціць, забаяцца,
Не зразумець і не вяртацца.
Кахаць, пакутаваць, шукаць,
Знайсці, наверыць, дараваць...*

Праз ланцужок дзеясловаў паэт перадае рух жыццёвых дачыненняў, змену душэўных станаў чалавека, пазначае важныя эмацыйна-сэнсавыя дамінанты ў паводзінах, учынках, думках-памкненнях. Твор “Дзеясловы” можна смела паставіць у шэраг найлепшых літаратурна-філалагічных тэкстаў сучасных паэтаў А. Вярцінскага, Р. Барадуліна, А. Разанава і інш. У працэсе творчасці Л. Трубач імкнуўся адчуць, выявіць духоўны і семантычны код роднага слова.

У паэтычным свеце Л. Трубача галоўнае месца належыць непераходным духоўным каштоўнасцям, і найперш ён узвышае спрадвечнае, нацыя-



Аднакурснікі (злева направа): Сяргей Чыгрын, Валер Ткацэвіч, Леанід Трубач, Анатоль Качановіч. 1981 г.



З жонкай Святланай і дачкой Таццянай. 2001 г.

нальнае – роднае слова, мову бацькоўскага краю. Безумоўна, яму добра помніліся радкі У. Дубоўкі: “Родная мова, цудоўная мова! / Ты нашых думак уток і аснова!”; “...кожнае слова... жыць застаецца, вечнае...”. Між іншым, студэнт-выпускнік філфака Л. Трубач абараніў дыпломную работу менавіта па творчасці У. Дубоўкі, а гэта сведчыць пра яго несумненнае глыбокае веданне паэтычнай спадчыны земляка. Канец ХХ – пачатак ХХІ ст. стаў не найлепшым часам для “народнага сэрца” – беларускай мовы. Л. Трубач бачыў, што стан з родным словам у школе і грамадстве пагаршаецца. Ён з горыччу канстатаваў: “Гаворым мовай мы другою, / Хоць ёсць душа, ды – не баліць” (“Нам засціць вочы пыл стагоддзяў...”). Беларусы, па сутнасці, змірыліся з няўдзячнай доляй роднай мовы. Ва ўспрыманні У. Дубоўкі яна была “думак уток і аснова”. Сучаснага паэта турбуюць “раны мовы” – гэта ўжо іншае, больш драматычнае ўспрыманне беларускай рэчаіснасці. Л. Трубач хваляваўся пра лёс і будучыню мовы Я. Купалы і Я. Коласа, М. Багдановіча і У. Дубоўкі, М. Гарэцкага і К. Чорнага. “Гавары па-беларуску, чалавек...” – з такой пранікнёнай сардэчнай просьбай звяртаўся ён да сучаснікаў, засцерагаў ад абьякавасці да сваёй “адзежы душы” (выраз Ф. Багушэвіча). Працуючы ў сярэдняй школе № 1 Паставаў, Л. Трубач, па словах ягоных калег, “імкнуўся даваць дзецям магчымасць адчуць смак чыстай беларускамоўнай плыні”, “вучняў сваіх... выходзіў сапраўднымі беларусамі”. Невыпадкова яго словы духоўнай падтрымкі і салідарнасці былі адрасаваны калегам-паплечнікам на ніве школьнай адукацыі, тым, хто нясе “беларускае слова ў людзі”. Ён адчуваў сябе себйтам на вясновым полі:

*Ціша. Спакой. Не было быццам броду,
Зерне збіраюся сеяць вясной...
Я не спяшаюся – некалі буду,
Сёння, жыццё, застаюся з табой.*

“Сонца. Зіма і заўсёдня святы...”

Нягледзячы на “балючыя змены”, ён, кажучы словамі Я. Купалы, “сеяў зерні поўнай жменяй” – шчыраваў на школьнай ніве. Спраўджаў пакліканне беларускага інтэлігента. Ён верыў у плён сваёй працы: «Над словам нашым пашчыруем разам / І будзем слухаць вучняў галасы, / Паўторамся і неаднойчы скажам: / “Няхай растуць з зярнятак каласы!”» (“Настаўніцы роднай мовы”). І сябе ён таксама параўноўваў з коласам: “Радзіма! Твой колас я не адзіны / І не апошні на гэтай зямлі” (“Знерухомела ноч і прыспала лугі...”). Ён быў паэт-настаўнік, шчыра адданы пачэснай беларускай справе ў сценах школы. Лабановіч нашых дзён, які прысвяціў сябе

асвеце і выхаванню дзяцей. І прайшоў Л. Трубач гэты шлях сумленна і годна. Так, як у свой час настаўнік і паэт Рыгор Родчанка ў Слуцку.

Яму, учарашняму вясковому хлопчыку, накіравана было стаць паэтам, а “быць паэтам – гэта не значыць складаць вершы, быць паэтам – гэта найперш сваёй прысутнасцю ўпрыгожваць жыццё блізкіх табе людзей” (Л. Дранько-Майсюк):

*І ў душы нараджаюцца вершы,
Сонца нас запрашае ў вечнасць.
У вачах – той блакіт адмысловы,
Што не зблытаць ні з кім на свеце...
І ліюцца крынічныя словы:
Можа, ўспомнім калі аб паэце?..*

“Асабліваць вясновага ззяння...”

Леанід Трубач упрыгожваў жыццё іншых – найперш сям’і, а таксама настаўніцкага калектыву. Быў паэтам вясновай адраджэнскай веры. Верыў у вясновае ранне, цёплае чалавечае сэрца, роднае слова і будучыню. Верыў так, як верылі яго продкі-сейбіты, Я. Купала, Я. Колас і М. Багдановіч, на чых паэтычных творах ён гадаваўся.

Вершы-зярняткі паэта ашчадна сабраны пад белай вокладкай кнігі, яны нібы накрыты чыстым абрусам, на фоне якога – партрэт самога аўтара з сонечнай усмешкай. Ён быццам кажа “Не сумуйце”, радасна вітае чытача і само жыццё. Перад намі, можна сказаць, кніга-помнік. Яна з’явілася на сродкі аднакурснікаў, выпускнікоў-філолагаў БДУ 1985 г. – дзеля памяці пра Леаніда Трубача. Каб помнілі і ведалі, што жыў на пастаўскай зямлі паэт...

Кніга знойдзе сваё месца сярод іншых паэтычных выданняў. Спадзяюся, наддыдзе хвіліна – і мой сын возьме ў рукі зборнік Леаніда Трубача ды прачытае вершы. Галоўнае, каб у яго была цікакасць да паэзіі і роднага беларускага слова.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

БІБЛЕЙСКАЯ АСНОВА Ў ВЕРШАТВОРЧАСЦІ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

УДК 821.161.3.09“15”(092)

У артыкуле разглядаюцца вершы Францыска Скарыны, змешчаныя ў яго выданнях “Кнігі Ёва”, “Кнігі Выхаду” і “Кнігі Эстэр”, даказваецца, што названыя творы беларускага першадрукара маюць біблейскую аснову. Прапануваецца вылучаць верш Ф. Скарыны як асобную адзінку ў гісторыі беларускага вершаскладання.

Ключавыя словы: *Францыск Скарына, вершы Скарыны, біблейская аснова, вершаскладанне.*

The article studies F. Skoryna's poems that were included into his editions of “Book of Job”, “Exodus” and “Book of Esther”. It's proved that these works of the first Belarusian printer have biblical foundation. It is proposed to allocate Scorina's poem as a separate unit in the history of the Belarusian poetry.

Тэксты Святога Пісання хрысціян у эпоху Адраджэння набылі новую актуальнасць. Вынаходніцтва кнігадрукавання падштурхнула еўрапейскіх літаратараў да актыўнай творчасці, а таксама ініцыявала іх зварот да традыцыйных (у тым ліку хрысціянскіх) тэкстаў. Ужо з пачатку XVI ст. пытанне пра неабходнасць паэтычнага перастварэння Бібліі зноў (пасля мастацкага вопыту раннехрысціянскіх паэтаў Лактанцыя, Прудэнцыя ды інш.) набывае вагу ў тагачаснай Еўропе. Нямецкая даследчыца К. Польшман адзначае: «“Энеіда” з часоў позняй Антычнасці ўспрымалася як свяшчэнная паэма, і ў гэтых адносінах уяўляла сабою з пункту гледжання зместу і значэння язычніцкі аналаг Бібліі. Гэта палегчыла задачу паэтычнага пералажэння Бібліі, паколькі дзякуючы гэтаму бліжэй станавілася думка пра тое, што паэзія можа быць свяшчэннай» [19, с. 95]. Такім чынам, біблейскія тэксты ў чарговы раз зрабіліся ўдзячным матэрыялам для паэтычных перапрацовак.

Варта звярнуць увагу і на тое, што ў пачатку XVI ст. актывізуецца даследчыцкія інтэнцыі ў галіне вершаскладання. У 1511 г. у Вітэнбергу ўбачыў свет падручнік Ульрыха фон Гутэна па паэтычным майстэрстве на лацінскай мове “De arte versificandi” (“Пра мастацтва вершаскладання”), у 1514 г. Ёган Ройхлін апублікаваў трактат “De verbo mirifico” (“Пра чарадзейнае слова”), а ў 1517-м – “De arte cabbalistica” (“Пра кабалістычнае мастацтва”). З’явіліся і іншыя творы, звязаныя з паэтычным майстэрствам. Усё гэта падштурхнула хрысціянскіх асветнікаў распаўсюджаць Святое Пісанне праз паэтычнае слова. Лічылася, што вершаваная форма ўзмацняе ўздзеянне кананічных тэкстаў на чытача. Асаблівае пашырэнне праз пэўны час набыло паэтычнае перастварэнне Псалтыра (“Кнігі Псалмаў”), найважнейшага помніка лірыкі ў Старым Запавеце. На думку Ж. Некрашэвіч-Кароткай, «не ў апошнюю чаргу менавіта ў такой устаноўцы нямецкіх гуманістаў трэба бачыць карані літаратурнага наватарства Францыска Скары-

ны, які яшчэ ў пражскіх выданнях сваёй “Бібліі” змясціў некалькі вершаў дыдактычнай накіраванасці» [14, с. 71]. Такія творы адпавядалі мэтам тагачасных хрысціянскіх творцаў і павінны былі ўзмацніць дыдактычнае і мастацкае ўздзеянне на чытачоў, якія вывучаюць Святое Пісанне. Калі разглядаць вершатворчасць першадрукара з азначаных пазіцый, лагічным выглядае і тое, што першай выдадзенай Ф. Скарынам біблейскай кнігай быў менавіта “Псалтыр”.

Да даследавання вершаваных твораў Ф. Скарыны з яго выданняў “Кнігі Ёва”, “Кнігі Выхаду” і “Кнігі Эстэр” звярталіся навукоўцы розных пакаленняў: П. Уладзіміраў, Я. Карскі, А. Коршунаў, М. Прашковіч, П. Беркаў, М. Грынчык, Ю. Лабынцаў, І. Саверчанка, А. Яскевіч, Г. Карповіч, С. Кавалёў і інш. Разам з тым няма адзінага погляду на сістэму вершавання першадрукара, застаецца не вырашанай праблема жанравай прыроды названых твораў. Частка вучоных прытрымліваецца думкі, што вершаваныя тэксты першадрукара – сілабичныя вершы. Першапачаткова такое меркаванне вылучыў Я. Карскі [11, с. 27]. Гэтай жа думкі прытрымліваюцца М. Грынчык [6, с. 16], У. Конан [12, с. 291] і некаторыя іншыя даследчыкі. Яшчэ ў пазамінулым стагоддзі П. Уладзіміраў адзначыў уплыў польскай і чэшскай паэзіі на вершатворчасць першадрукара [5, с. 127]. Такую пазіцыю падтрымалі вучоныя і ў XX ст., напрыклад М. Грынчык [8, с. 35], Я. Карскі [11, с. 27]. Разважаючы пра спецыфіку вершаванай культуры Сярэднявечча, М. Грынчык заўважае: “...нават той верш, дзе захавана была сталая колькасць складоў і паралельных сугучных радкоў, нават клаўзул, нельга яшчэ лічыць поўнаасцю метрычна размераным, сілабичным” [8, с. 38]. Даследчык лічыць вызначальным фактарам інтанацыйна-сказавы прыныцп, у той час як размеранасць радка і характар рыфмоўкі падпарадкоўваюцца рытарычна-стылістычным меркаванням. На гэтай падставе М. Грынчык прыходзіць да высновы пра адсутнасць прыныцповай якаснай розніцы



Фрагмент гравюры Францыска Скарыны.

паміж сярэднявечным вершам і тагачаснай рытмічнай прозай. “Гэтая асаблівасць сярэдневяковай беларускай версіфікацыі, – даводзіць далей вучоны, – міжвольна прыводзіць да вываду, што яе характар яшчэ моцна звязаны з традыцыяй фальклору, у прыватнасці з паэтыкай народнай песні, якая ў сваёй аснове таксама пабудавана па інтанацыйнаму прынцыпу” [8, с. 38]. Той жа аўтар у пазнейшы час сцвярджаў, што «па свайму зместу вершы Скарыны – рэлігійныя творы, абмежаваныя вузкаканфесіянальнымі мэтамі і прызначаныя для паглыблення асноўнай думкі той ці іншай прадмовы да кнігі “Бібліі”». І ў гэтым жа артыкуле прыводзіў наступную выснову: “Інерцыя народнага вершаскладання моцна паўплывала і на фарміраванне сілабічнай сістэмы Скарыны. Таму з поўнай падставой можна гаварыць аб своеасаблівым сінтэзе дзвюх сістэм, якія, перамяжоўваючыся, плённа ўплывалі і ў значнай ступені паскаралі працэс зараджэння беларускай сярэдневяковай версіфікацыі” [7, с. 492].

Вядомы даследчык старабеларускай кніжнай паэзіі І. Саверчанка прытрымліваецца думкі, што “паэтычныя творы Скарыны – няроўна-складовыя, дасілабічныя вершы, у якіх як выключэнне сустракаецца ізасілабізм – роўна-складовасць у межах вершаванага перыяду” [16, с. 36]. У сваю чаргу, П. Беркаў сцвярджае, што Скарына “зрабіў арыгінальную спробу адрадзіць прынцыпы біблейскага вершаскладання, прымяняючы іх на беларускай моўнай глебе” [2, с. 259].

Такое становішча ў адносінах да характарыстыкі вершаванай спадчыны першадрукара можна патлумачыць, сярод іншых акалічнасцяў, асаблівасцямі яго біяграфіі. Ф. Скарына быў сынам купца і пачаў жыццёвы шлях у Полацку, таму ён, хутчэй за ўсё, быў знаёмы з бе-

ларускай народнай творчасцю. У энцыклапедычным даведніку “Францыск Скарына і яго час” (Мінск, 1988) змешчаны асобны артыкул “Скарына Ф. і фальклор”, у якім Л. Салавей падкрэслівае: “Дбаючы перш-наперш аб асвеце і маральным узвышэнні свайго народа, Скарына ў сваіх творах абапіраўся на вопыт народа, сканцэнтраваны ў яго вуснай творчасці” [17, с. 494]. З іншага боку, яшчэ А. Лойка слушна заўважаў: “Доўгі час беларускае гістарыязнаўства, цешачыся сапраўды пахвальным дэмакратызмам беларускага першадрукара, ніяк не магло ўбачыць і таго, што Ф. Скарына – апалагет пасольства – ніяк не выключаецца цераз гэта з эліты грамадства, ніяк не адлучаецца ад сацыяльных вярхоў грамадства свайго часу, застаецца ўпоравень з імі духоўна, элітарна і практычна – па службе, як доктар навук, як лекар” [13, с. 271]. Сапраўды, беларускі асветнік атрымаў універсітэцкую адукацыю ў Кракаве і Падуі, працаваў у Празе, значыць, ён выдатна ведаў прынцыпы класічнага і еўрапейскага вершаскладання. Слушна заўважае М. Прашковіч: “Трэба думаць, што ўзорам для Скарыны была наогул чэшская і польская паэзія, якая ў XVI ст. была ўжо шырока распаўсюджана. Ужо ад XV ст. у чэшскай і польскай літаратуры захаваліся некаторыя сілабічныя і дасілабічныя вершы” [15, с. 26]. І, нарэшце, Ф. Скарына перакладаў Святое Пісанне, што дазволіла яму глыбока засвоіць структуру біблейскага верша. У святomasці і падсвятomasці аўтара гэтыя вершаваныя сістэмы маглі змешвацца, што і дало ў выніку вядомыя сёння творы першадрукара. Таму адзначым, што дадзеныя акалічнасці таксама былі здольныя паўплываць на вершаваныя творы нашага славутага земляка.

Даследчыкі па-рознаму акрэсліваюць жанравую спецыфіку верша Ф. Скарыны з “Кнігі Ёва”. М. Грынчык [8, с. 35], А. Коршунаў [18, с. 132], У. Конан [12, с. 291] і некаторыя іншыя навукоўцы лічаць гэты твор «эпіграфам да кнігі “Іоў”». Г. Карповіч пазначае дадзены верш як “чатырохрадкоўе з тытульнага ліста кнігі”, “правобраз верша да кнігі” і “эпіграму” адначасова [10, с. 58]. У “Анталогіі даўняй беларускай літаратуры” гэты ўзор кніжнай паэзіі названы “эпіграммай” [1, с. 338]. “Духоўны вірш” – такое азначэнне прымяніў А. Лойка [13, с. 303]. М. Грынчык разгорнута характарызуе твор першадрукара ў якасці “верша-прысвячэння, у якім аўтар у панегірычнай форме раскрывае ўнутраныя творчыя імпульсы сваёй асветніцкай дзейнасці” [6, с. 16]. Да “прысвячэння” адносіць дадзены ўзор вершаванай творчасці славутага ўсходнеславянскага друкара П. Беркаў [2, с. 256]. “Спецыфіч-

ным узорам кніжна-эпіграматычнай паэзіі” называе невялікі верш С. Кавалёў [9, с. 19].

*Богу в Троици единому ко чти и ко славе,
Матери его Пречистой Марии к похвале,
Всем небесным силам и святым его к веселію,
Людем посполитым к доброму научению*
[18, с. 132].

Як адзначае Г. Карповіч, дадзены верш “назваў адрасата выдання (простыя людзі) і раскрываў мэту стварэння перакладу (у гонар Бога і Тройцы, у славу Дзевы Марыі)”. Даследчыца лічыць таксама: названая эпіграма “можа разглядацца як правобраз верша на кнігі, які быў своеасаблівым падсумаваннем выдавецкай працы, бо сцісла перадаваў змест твора, звяртаўся да мэтай яго паўстання, акрэсліваў адрасата выдання” [10, с. 58]. С. Кавалёў сцвярджае, што скарынаўскі верш надзвычай семантычна насычаны і сінкрэтычны па сваёй жанравай прыродзе. Ён змяшчае элементы эпіграфа, малітвы, свецкага звароту да чытача, дэдыкацыі, гімна, прадмовы да чытача, рэлігійна-палемічнай паэзіі. Разважанні даследчык падсумоўвае наступным чынам: «Скарынаўскі верш “Богу в Троици единому...” – спецыфічны ўзор кніжна-эпіграматычнай паэзіі, разнавіднасцямі якой у еўрапейскай паэзіі эпохі Рэнэсансу з’яўляліся вершы на гербы (“эпіграммы”), вершаваныя прадмовы, пасляслоўі, дэдыкацыі і звароты да нядобразычлівага крытыка» [9, с. 19]. Названы верш тэматычна і лексічна блізкі да асобных частак прадмоў і пасляслоўяў першадрукара, якія, у тым ліку, называюць кола чытачоў, тлумачаць мэту выдання кнігі. Параўнаем, напрыклад, з фрагментам пасляслоўя да кнігі “Песня Песняў”: “...наперед ко чти и к похвалю Богу в Троици единому и его Пречистой Матери, Девици Марии, и всем небесным чином, святым и святыцам Божиим, и людем посполитым всем к пожитку” [18, с. 29]. Можна супаставіць працытаваны верш з фрагментам з прадмовы да кнігі “Псалтыр”: “ко чти и к похвалю Богу в Троици единому и Пречистой его Матери Марии, и всем небесным чином и святым Божиим, а потом к пожитку посполитого доброго” [18, с. 18]. У адпаведнасці з аўтарскай задачай Ф. Скарына звяртаецца да “Бога ў Тройцы адзінага”, “Маці яго Найчыстай Марыі”, “усіх нябесных сіл святых”, якія фармальна належаць да біблейскіх персанажаў і непасрэдна звязаныя з тэкстам Святога Пісання, усяляе іх, прысвячаючы ім, а таксама “людзям паспалітым”, сваю працу, пры гэтым апошнія выступаюць і адрасатам выдання.

Другі верш Ф. Скарыны змешчаны ў прадмове да “Кнігі Выхаду”. У. Конан назваў яго

“вольным выкладам 10 заповедзяў Майсея” [12, с. 292]. С. Кавалёў, а следам за ім і Г. Карповіч прапануюць для атрыбуцыі твора варыянт “вершаваны дэкалог” [9, с. 20; 10, с. 57], які, на думку С. Кавалёва, “узыходзіць да жанру эпіграмы” [9, с. 20].

*Первое: Веруй в Бога единого!
Второе: А не бери надармо имени его!
Третье: Помни дни светые святити!
Четвертое: Отца и матку чтити!
Пятое: Не забивай ни едина!
Шестое: И не делай греху блудна!
Седмое: Не вкради, что дружнего!
Осмое: А не давай свидетельства лживаго!
Девятое: Не пожедай жены ближнего!
Десятое: Ни имения или речи его!* [18, с. 53].

Прыведзены тэкст перадае дзесяць заповедзяў, якія запісаныя ў Бібліі ў двух варыянтах: у “Кнізе Выхаду” (Вых. 20, 1 – 17) і ў “Кнізе Паўторанага Закону” (Паўт. Зак. 5, 6 – 22). Таксама ў “Кнізе Выхаду” (Вых. 34, 10 – 26) змешчаны “т. зв. культавы Дэкалог. У ім Заповедзі, дадзеныя на Сінаі, дапаўняюцца культавымі прадпісаннямі адносна святаў прынашэння пачаткаў і ахвяр” [4, с. 138].

Трэці верш беларускага першадрукара далучаны да прадмовы да “Кнігі Эстэр”. У. Конан характарызуе яго як “дыдактычны верш-прымаўку” [12, с. 292]. С. Кавалёў сцвярджае, што дадзены твор “узыходзіць да жанру эпіграмы” і з’яўляецца “вершаваным чатырохрадкоўем маральна-дыдактычнага зместу” [9, с. 20]. “Эпіграмай” лічыць верш Г. Карповіч, разам з тым, даследчыца заўважае, што «зварот да чытача з біблейскай мудрасцю “не капай ямы іншаму, сам у яе звалішся” можна разглядаць як правобраз верша “ad lectorem»» [10, с. 57]. А. Лойка выкарыстоўвае іншае азначэнне: “дыдактычнае чатырохрадкоўе блізкае да жанру сярэднявечнай польскай фразкі” [13, с. 303].

*Не копай под другом своим ямы,
Сам ввалишься в ню.
Не став, Амане, Мардохею шибенице,
Сам повиснеш на ней* [18, с. 71].

“Цалкам заснаваным на дзвюх прыказках” [17, с. 494] лічыць названы верш Л. Салавей, а М. Грынчык адзначае: “...верш знітаваны паэтычнай думкай, узятая з вопыту народнай этыкі, звязанай з канкрэтным сюжэтам і павышанай эмацыянальнасцю, павучальнасцю, катэгарычнасцю” [7, с. 492]. Аднак, калі паглядзець з іншага боку, трэба заўважыць, што ў гэтым вершы згадваюцца біблейскія персанажы Аман і Мардахэй, а таксама прысутнічае алузія

на змест “Кнігі Эстэр”. Пры больш дэталёвым аналізе высвятляецца, што Ф. Скарына падчас стварэння дадзенага твора выкарыстаў не толькі “Кнігу Эстэр”, але і “Кнігу Выслоўяў”: “*Хто капае яму, той упадзе ў яе; і хто скідае камень, да таго ён вернецца*” (Высл. 26, 27) [3, с. 519]; “*Але калі Эстэр пайшла да цара, то ён загадаў у лістах адразу, каб тое ліха, якое задумаў ён супраць юдэяў, павярнулася на яго галаву і каб былі навешаны ён і сыны яго на шыбеніцы*” (Эстэр. 9, 25) [3, с. 417].

Заўважым таксама, што на гэты верш Ф. Скарыны звярнуў увагу ўжо польскі літаратуразнавец М. Вішнеўскі ў восьмым томе “Гісторыі польскай літаратуры” (Кракаў, 1851). Даследчык недакладна перадаў дадзены твор лацінскім шрыфтам у наступнай рэдакцыі:

*Ne kopaj pod drugom jamy, sam w wałysz sia w niu:
Ne staw Aman Mardochehi shubenięc,
sam powesniesz na niej* [20, с. 469].

Такім чынам, у імкненні да стварэння паэтычных твораў на біблейскім матэрыяле беларускі асветнік арганічна ўпісваўся ў агульнаеўрапейскую культурную парадыгму. Пры гэтым, аднак, ён захоўваў самабытнасць: калі нямецкія гуманісты арыентаваліся на класічныя паэтычныя ўзоры і стваралі паэтычныя перапрацоўкі біблейскіх тэкстаў на лацінскай мове, то плёнам вершатворчасці Ф. Скарыны сталі першыя арыгінальныя ўзоры вершавання на старабеларускай мове, добра зразумелай “паспалітым” людзям.

Вершы Францыска Скарыны маюць выразную біблейскую аснову. Знітанасць з біблейскім тэкстам выяўляецца як на вобразным, так і на тэксталагічным узроўнях. Папярэднія даследаванні вершатворчасці першадрукара, у якіх прадстаўлены даволі розныя пазіцыі аўтарытэтных вучоных, дазваляюць гаварыць пра верш Францыска Скарыны як пра асобную адзінку ў гісторыі беларускага вершаскладання. Гэты верш мае біблейскую аснову, спалучае рысы розных сістэм вершавання і з’яўляецца першай спробай вершатворчасці ў гісторыі беларускамоўнай друкаванай літаратуры.

Спіс літаратуры

1. Анталогія даўняй беларускай літаратуры : XI – першая палова XVIII ст. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы; падрыхт. А. І. Богдан [і інш.]; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – 1015 с.
2. Беркаў, П. Н. Ф. Скарына і пачатак усходнеславянскага вершаскладання / П. Н. Беркаў // 450 год беларускага кнігадрукавання, 1517 – 1967 : [зб. арт.] / Акад. навук Беларусі, ССР; рэдкал. : К. К. Атраховіч [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – С. 245 – 262.

3. **Біблія** : Кнігі Святога Пісання Старога і Новага Заветаў / МХРБ “Біблейскае таварыства ў Рэспубліцы Беларусь”. – Мінск : МХРБ “Біблейскае таварыства ў Рэспубліцы Беларусь”, 2012. – 1120 с.

4. **Біблія** : Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета : в синодальном переводе с комментариями и приложениями / Росс. библейское о-во. – М. : Росс. библейское о-во, 2006. – 2048 с.

5. **Владимиров, П. В.** Доктор Франциск Скорина : (Его переводы, печатные издания и язык) / П. В. Владимиров. – [СПб] : [б. и.], 1888. – 351 с.

6. **Грынчык, М. М.** Зараджэнне і развіццё беларускай сілабічнай паэзіі / М. М. Грынчык // Беларуская літаратура / Гом. дзярж. ун-т. – Мінск, 1977. – Вып. 5. – С. 16 – 25.

7. **Грынчык, М. М.** Скарына Ф. і беларускае вершаскладанне / М. М. Грынчык // Франциск Скарына і яго час : энцыкл. давед. / рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1988. – С. 492 – 493.

8. **Грынчык, М. М.** Шляхі беларускага вершаскладання / М. М. Грынчык. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1973. – 263 с.

9. **Кавалёў, С. В.** Літаратура Вялікага Княства Літоўскага XVI – пачатку XVII ст. : феномен культурнага памежжа / С. Кавалёў. – Мінск : Кнігазбор, 2011. – 344 с.

10. **Карповіч, Г. А.** Кніжна-эпіграматычная паэзія Вялікага княства Літоўскага XVI ст. у кантэксце антычнай традыцыі / Г. А. Карповіч. – Мінск : Кнігазбор, 2012. – 358 с.

11. **Карский, Е. Ф.** Белорусы : [в 3 т., 7 кн.] / Е. Ф. Карский. – Варшава [и др.], 1903 – 1922. – Т. 3, кн. 2 : Очерки словесности белорусского племени. 2. Старая западно-русская письменность. – Петроград : [б. и.], 1921. – 248 с.

12. **Конан, У. М.** Франциск Скарына / У. М. Конан // Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў : у 2 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск : Беларус. навука, 2006 – 2007. – Т. 1 : Даўняя літаратура : XI – першая палова XVIII стагоддзя. – 2006. – С. 283 – 309.

13. **Лойка А. А.** Старабеларуская літаратура : падручнік / А. А. Лойка. – Мінск : Выш. шк., 2001. – 319 с.

14. **Некрасавіч-Кароткая, Ж. В.** Віленскае выданне Францыска Скарыны : “Следаваны Псалтыр” ці “Малая падарожная кніжка”? / Ж. В. Некрасавіч-Кароткая // Беларуская літаратуразнаўства : навукова-метадычны зборнік. – Вып. 10. – Мінск : БДУ, 2012. – С. 69 – 73.

15. **Прашковіч, М. І.** Паэзія Сімеона Полацкага : (ранні перыяд – 1649 – 1664 гг.) : дыс. ... канд. філал. навук / М. І. Прашковіч. – Мінск, 1964. – 264 с.

16. **Саверчанка, І. В.** Старажытная паэзія Беларусі XVI – першая палова XVII ст. / І. В. Саверчанка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 254 с.

17. **Салавей, Л. М.** Скарына Ф. і фальклор / Л. М. Салавей // Франциск Скарына і яго час : энцыкл. давед. / рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1988. – С. 493 – 494.

18. **Скарына, Ф.** Творы : Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Ф. Скарына; уступ. арт., падрыхт. тэкстаў, камент., слоўнік А. Ф. Коршунава, паказальнікі А. Ф. Коршунава, В. А. Чамярыцкага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – С. 207.

19. **Pollmann, K.** Das lateinische Epos in der Spätantike / K. Pollmann // Von Göttern und Menschen erzählen. Formkonstanzen und Funktionswandel vormoderner Epik / J. Rüpke (Hg.). – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2001. – S. 93 – 129.

20. **Wiszniewski, M.** Historia literatury polskiej : [10 t.] / M. Wiszniewski. – Kraków : [b. w.], 1840 – 1857. – Tom 8. – 1851. – 503 s.

Андрэй АКУШЭВІЧ,

аспірант кафедры гісторыі беларускай літаратуры БДУ.

Арттыкул паступіў у рэдакцыю 24 кастрычніка 2014 г.

ЗАКОНЫ РЫТМУ І ПРЫРОДА ВЫКЛІЧНІКАЎ

РАЗНАСТАЙНАСЦЬ У АДЗІНСТВЕ

УДК 801.6+398(=161.3)

У артыкуле разглядаецца народны і літаратурны верш як сістэма коланаў, падаецца парадыгма інварыянтаў коланаў – рытмем – і на канкрэтных прыкладах аналізуецца шматстайнасць рэалізацый найбольш тыповых і простых інварыянтаў у фальклору і літаратуры.

Ключавыя словы: *сістэма, структура, колан, інварыянт, рытмема, архерытмема, перыяд, страфема, ізацілабізм, гетэрасілабізм, лінасілабізм, гіперсілабізм, каталектык, акаталектык, гіперкаталектык, харэй, ямб, пеон, дактыль, анамалія, інверсія.*

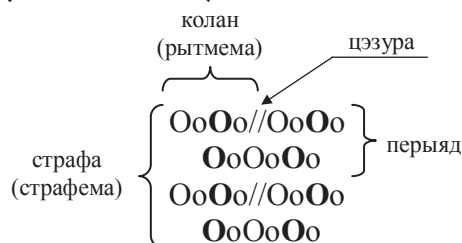
The article deals with the folk and literary verse as the system of kolons, the paradigm of kolons' invariants – rhythmemas is suggested here, and on the concrete examples the variety of most typical and simple invariants in folklore and literature is analysed in it.

У свой час Л. Цімафееў не раз падкрэсліваў, што рэальнай існасцю вершавання ёсць радок, а стапа – чыста ўмоўная адзінка вымярэння. На жаль, гэтая з гунту слухная, хоць і аднабаковая, ідэя, практычна, так і засталася дэкларацыяй. Рытмалогія А. Квяткоўскага, якая магла ўліць жывую кроў у тую дэкларацыю, не была прынятая ні Л. Цімафеевым, ні ягонымі апанентамі. Л. Цімафееў быў хутчэй папулярызатарам, чым аўтарам ідэі, якая належыць В. Чудоўскаму* [18, с. 60]. Аднак дылема “радок або стапа” не зусім дарэчная: па-першае, тут адзін узровень мовы проціпастаўляецца другому, па-другое, незразумела, да якога ўзроўню адносіць радок: да сінтагмавага ці фразовага, і, па-трэцяе, для фальклору радок нерэlevantны – гэта інтэрпрэтацыя, а не эмпірычная дадзенасць, як колан. Дылема бадай што і не ўзнікла б, калі б не была страчаная антычная традыцыя. Праўда, у XIX ст. ужо ішла гаворка пра адраджэнне антычнай спадчыны. І аднавіў іерархічную мадэль верша (пасля таго, як В. Трэзійкоўскі яе скасаваў) Р. Вестфаль [3], праца якога ў свой час ацэньвалася як “эпоха ў гісторыі метрыкі” [6, с. 127]. На жаль, рэзкая рэакцыя на музычную тэорыю верша так асляпіла яе крытыкаў, што разам з вадой тыя выплюхнулі дзіця.

У Арыстаксена верш разглядаўся як сістэма коланаў, структура якіх апісвалася ў катэгорыях метрыкі (сістэма – многае як адзінства – пагляд звонку, а структура – адзінае як мноства – пагляд знутры). Такі падыход не прыватная “докса”, а ўніверсальнасць вершавання, якая прасочваецца ў самых аддаленых нацыянальных традыцыях**, нездарма Д. Ворт заўважыў: “панятак колана мусовы для слухнага разумення мет-

рыкі” [4, с. 401]. Аднак антычнае вершаванне было ўспрынятае аднабакова, толькі як метрыка (якая куды менш універсальная і вымагае адаптацыі да кожнай жывой мовы). У Б. Тамашэўскага сістэмнае бачанне верша з’яўляецца ўжо як “новае слова” тэорыі [17, с. 19 – 26], але ў цэлым і гэта не змяніла парадыгмы. А ў Л. Цімафеева, які шмат пісаў пра сістэмнасць, тая насамрэч звязалася да халізму, што абмінаў цэнтральную вершазнаўчую праблематыку: “адлучаў рытм на другі план” і засяроджваўся на прыватнасцях [5, с. 209 – 210; параўнаем: 20, с. 13]. Ідэя колана як адзінкі вершавання збольшага развівалася ў тых літаратурах, дзе панавала сілабіка [10, с. 136, 207 – 208, 219, 270, 298, 300 – 301], праўда, там менш аддавалася ўвагі метрычнай структуры. Заставалася дробязь: зрабіць станавіты крок, злучыць сістэмны і структурны падыходы ў панятку інварыянта колана – рытмемы, моўную аснову якой мы даследавалі, а культурная традыцыя – сягае Антычнасці.

Антычная, а дакладней сказаць універсальная, сістэма катэгорыяў ёмка стасуецца і да беларускага верша, як літаратурнага, так і народнага. Важна тое, што вершазнаўчыя тэрміны канвертуюцца ў тэрміны агульнай фанетыкі, знаходзячы там працяг і глумачэнне. У гэтых ж катэгорыі ўпісваюцца і нашы элементарныя структуры. У якасці ілюстрацыі возьмем страфічную схему песні, якую вышэй мы запісвалі формулай $[2(\alpha + \alpha + \beta)]$:



* Відаць спасылка на яго было небяспечна – В. Чудоўскі (заўважым, таксама наш зямляк – родам з Мінскай губ.) быў рэпрэсаваны яшчэ ў 1925 г.

** Каб мець агульную ўяўленні пра гэтую далёка не простую праблему, раім азнаёміцца з некаторымі палажэннямі кітайскага, карэйскага і японскага вершавання [СЛТ, 126 – 135, 156 – 167, 483 – 491].

Пачатак даследавання “Законы ритму і прырода выклічнікаў” Юрыя Пацюты змешчаны ў №№ 8, 9, 11 за 2014 год, № 1 (раздзел “Мовы рысы непаўторныя”) за 2015 г.

Як можна бачыць на схеме, страфу ўтвараюць радкі рознай будовы: першы складаецца з двух коланаў (паўрадکوў), а другі становіць сабою адзін колан. Далей два радкі (тры коланы) злучаюцца ў перыяд (π), які паўтараецца як трэці і чацвёрты радок, а ўсё разам камбінуецца ў страфу, або сістэму*. Інакш кажучы, гэтая страфа складаецца з двух асіметрычных перыядаў і шасці коланаў. Кожны колан (паўрадковы і радковы) узяты знутры, з улікам слабых і моцных месцаў, становіць рытмему. Рытмемы-коланы злучаюцца ў страфему (σ)**, інварыянт страфы. У тэрмінах фанетыкі аналагам колана ёсць сінтагма, фразе адпавядае перыяд або радок, а міжсінтагмавая паўза – не што іншае як цэзура. І перыяду, і фразе аднолькава ўласцівы ўзбегна-збегны меладычны контур, дзе “агульнафанетычнай заканамернасцю ёсць спаданне інтэнсіўнасці ад пачатку сінтагмы (фразы) да яе канца” [2, с. 121]. “Пад канец сінтагмы з паніжэннем асноўнага тону памяншаецца інтэнсіўнасць і павялічваецца даўжыня націсненага галоснага” [2, с. 123]. Параўнайма ў Р. Вестфалю: “У першым калене (колане. – Ю. П.) перыяду тоны ад пачатку да канца ўзмацняюцца, у другім, наадварот, ад пачатку да канца слабеюць” [3, с. 136]. Узнікае пытанне, чым жа розніцца колан ад сінтагмы, а вершаваны перыяд ад фразы? У фальклоры, дзе не практыкуецца анжамбеман, толькі – ізасілабізмам, а ізаметрызм, як мы бачылі, імкнецца ўсталявацца аўтаматычна пры наяўнасці ізасілабізму.

Такім парадкам, на рытмавую схему як бы накладваецца інтанацыйны контур. Інтанацыйнае афармленне ўласціва вершу народнаму і сілабічнаму літаратурнаму, яно надае ім класічнай стройнасці. А пэўная манатоннасць, якая ўзнікае пры паўторы інтанацыі, кампенсуецца багаццем рытмавых анамаліяў. У сілаба-танічным жа вершы інтанацыйная аднароднасць часткова разбураецца і пачынае дамінаваць метра-рытмавая арганізацыя, але ў цэлым дакладнай граніцы паміж сілабікай і сілаба-танікай не існуе. Інварыянты, што ўзнікаюць у сілабічным вершаванні, знаходзім і ў сілаба-танічным. Розніцца яны перадусім характарам анамаліяў [11, с. 276 – 291]. Пры пераходзе да сілаба-танікі злучаецца дыяпазон дазволенах анамаліяў, але развіваецца шэраг новых інварыянтаў, невядомых сілабіцы. Тыя пачынаюць развівацца паводле сваёй нутра-

ной логікі – адбываецца эвалюцыя сістэм вершавання. Адметна, што ў гэтай эвалюцыі ёсць два моманты: аўтаматычны і рацыянальны. Аўтаматычна, несвядома ўзнікаюць анамаліі і рацыянальна ўсведамляюцца для якаснага пераходу (скоку) у новы спосаб вершавання.

Як паказваюць сучасныя даследаванні, менавіта вершы народнага тыпу вызначаюцца прастатой сінтаксічных канструкцыяў, супадзеннем апошніх з мернымі і вобразнымі структурамі, ад чаго адхіляецца верш літаратурны, як класічнага, такі і свабоднага тыпу [9, с. 67 – 69]. Цікава, што ў свой час на гэтае супадзенне звярнуў увагу і В. Брусаў, прапанаваўшы мокрыху дзіўную, але ў нашым кантэксце вытлумачальную “стылістычную” тэорыю народнага верша, якая засноўвалася не на фанетычным і не на сінтаксічным, а на семантычным вымярэнні колана: “Мера верса – вобраз. Велічыня верса вызначаецца колькасцю змешчаных у ім вобразаў... Вымярэнне верса лікам доўгіх і кароткіх галосных, ці проста лікам складоў, ці лікам націскаў – толькі дапаможны сродак” [цыт. паводле: 21, с. 121 – 122].

Коланавая канструкцыя верша, адкрытая ў Антычнасці, не распадаецца і на пазнейшых этапах развіцця, а толькі ўскладняецца. Абсягі артыкула не дазваляюць паказаць, нават пункцірна, усіх этапаў эвалюцыі, таму спынімся толькі на пачатковым этапе, каб разгледзець, як разгортваюцца элементарныя рытмавыя структуры ў народным вершы. Двухдольныя памеры, імаверныя і хоць раз дзе-колечы фіксаваныя, укладваюцца ў піраміду, якая (выраўненая па правым беразе***) паказвае, што структура інварыянтаў будзе ад канстанты згодна з законам рэгрэсіўнай акцэнтнай дысіміляцыі [11, с. 312].

	a	OoO(x)
1	б	oOoO(x)
	a	OoOoO(x)
2	б	oOoOoO(x)
	a	OoOoOoO(x)
3	б	oOoOoOoO(x)
	a	OoOoOoOoO(x)
4	б	oOoOoOoOoO(x)
	a	OoOoOoOoOoO(x)
5	б	oOoOoOoOoOoO(x)
	a	OoOoOoOoOoOoO(x)
6	б	oOoOoOoOoOoOoO(x)
7	а	OoOoOoOoOoOoOoO(x)

* Характэрна, што тэрмін *сістэма* ‘страфа’, пашыраны ў французскім вершазнаўстве, у рускім не ўжываецца [10, с. 270].

** Тэрмін *страфема* ўпершыню ўвёў В. Чудоўскі, праўда, ён меў на ўвазе нешта іншае, падобнае да страфоіда (а часткова – да перыяда) [18, с. 69], што не адпавядае стандарту эмічных паняткаў, якога мы паслядоўна пільнуемся.

*** На жаль, гэтая прынцыповая ўмова ў некаторых нашых публікацыях была парушана з чыста тэхнічных прычынаў [напр.: 12, с. 380 – 381].

Мінімальная адзінка, якую можна вылучыць у народнай паэзіі, – гэта разгляданая раней а-рытэма (або проста α -рытэма). Таму яна і займае вяршыню піраміды – меншых коланаў проста не бывае, а ўсе літаратурныя спробы г. зв. брахікаланаў, як даўно заўважыў А. Квяткоўскі [8, с. 64 – 65], – чыста графічная фікцыя, візуальны фокус, акустычна ж яны рэалізуюцца як адзінкі буйнейшага парадку. Аднак і α -рытэма, паўторам, не зусім самастойная: яна сустракаецца даволі часта, але як аснова радка – зазвычай у форме гіперкаталектыка (з двухскадавай – слізкай – клаўзулай*) або ў спалучэнні з буйнейшымі рытэмамі. Такая мінімальная рытэма, абцяжараная слізкай клаўзулай, дае цэнтрывную кампазіцыю (па два складыва абпал ікта) вядомага народнага пяціскадавіка, прыкладам:

А Калядачкі,
Бліны-ладачкі!
А Калядачкі,
Нашы нежачкі,
Паўбівалі вы
Чорны сцэжачкі [ПЗК, с. 111].

Інварыянтавая схема**:

ОоОоо

Або, у спрошчаным выглядзе:

ооОоо

Сцісласць аб’ёму гэтай рытэмы дазваляе інтэрпрэтаваць меру рытму яе і як харэй, і як анапест, ды і не толькі. У рускай традыцыі вельмі багатая гісторыя практычнага і тэарэтычнага ўсведамлення гэтай рытэмавай адзінкі. Яшчэ ў XVIII ст. на яе звярнуў увагу М. Львоў*** і пачаў практыкаваць як “рускі памер”, пазней асабліва часта выкарыстоўваў М. Кальцоў, з чаго яна і стала вядомая як “кальцоўскі верш”. Д. Самсонаў першы апісаў яе, дасціпна назваўшы “па-двоеным” (“сугубым”) амфібрахіем [14, с. 251]. А І. Сразнеўскі лічыў, што менавіта здвоеныя пяціскадавікі такой будовы станавілі праславянскі эпічны дзесяціскадавік [15, с. 71 – 72],

* Назвы клаўзул паводле В. Трэзіякоўскага: *мужчинская, жаночая і дактылічная*, а паводле А. Кантэміра адпаведна: *тупая, простая і слізкая*. Мы ўжылі апошнюю, каб усе тры тэрміны былі са славянскімі каранямі і не прывязаны да назвы стапы.

** На клаўзуле і анарузе (даўжынёй два складыва і болей) таксама чаргуюцца моцныя і слабыя месцы [16, с. 46 – 53].

*** Калумбам няспраўджанага праекта М. Львова (як альтэрнатывы праекту Ламаносава – Трэзіякоўскага) справядліва трэба лічыць У. Западава [7].

у чым небеспадстаўна сумняваўся паслядоўнік ягонай вершазнаўчай канцэпцыі А. Патабня [13, с. 6]. А. Квяткоўскі тлумачыў гэтую структуру як “пяцідольнік трэці” [8, с. 230 – 232], М. Гаспараў як біметрычны памер: харэй, анапест ды яшчэ “дольнік” [ЛЭС, с. 315]. Не заглыбляючыся ў гісторыю тае палемікі, зазначым толькі: як бы там ні было, але гэта ні ў якім разе не стапа, а рытэма – α -гіперкаталектык. І таму, што кожная абрываецца паўзай (ці цэзурай). І таму, што пры іх паўторы не заўжды задаецца адзінства рытэмавага працэсу (роўныя інтэрвалы паміж іктамі).

Назваць разгледжаную мадыфікацыю мінімальнай рытэмы “рускім памерам” таксама будзе, бадай, перабольшаннем. Але, бясспрэчна, у рускім фальклоры гэта ці не найпапулярнейшая рытэмавая структура. У беларускіх народных песнях такая структура, паводле нашых назіранняў, трапляецца, мабыць, крыху радзей, бо часта пераходзіць у ізасілабічны ёй β -каталектык. Як гэта адбываецца, пакажам на прыкладзе невялікай калядкі, якую працытуем цалкам, пранумараваўшы коланы:

Прыехала Каляда (1) || на бэлым кані (2),
Яё конічак (3) – || ясен мёсячык (4),
Яё дружачка (5) – || ясна збравка (6),
Яё пужачка (7) – || ясна звёздачка (8),
Яё вазочак (9) – || з тоўстага лядку (10),
Яё кажущок (11) – || з белага сняжкы (12)
[ПЗК, с. 109].

Аснову калядкі складаюць пяціскадавыя коланы. Тут з агульнага ліку 5 выбіваецца толькі першы (6 складоў), будзем лічыць яго гіперсілабічным. Коланы ж трох наступных радкоў (3 – 8) паслядоўна разгортваюцца як α -гіперкаталектыкі (ооОоо), але неўзабаве ў коланах двух апошніх радкоў (10 – 12) яны перамяняюцца на β -каталектыкі (ОоооО). Частка коланаў (2; 11) утрымвае інверсіі. Першы колан пятага радка (9) таксама можна лічыць інверсіяваным, а можна прачытаць і як асобную структуру, назавем яе пакуль што $\lambda\rho$ – яна становіць сабой выразны “двухстопны дактыль”. У выніку – α -гіперкаталектык, β -каталектык і $\lambda\rho$ -акаталектык роўныя фармальна – тым, што маюць па пяць складоў. Нельга не заўважыць: пяціскадавосць тут ёсць нейкім пунктам тоеснасці, ці раўнадзеяння, дзе сходзяцца ўсе выточныя і наступныя структуры рытму, а таксама пунктам біфуркацыі, дзе гэтыя структуры могуць развівацца ў самых нечаканых кірунках. Відаць, у развіцці народна-паэтычных тэкстаў гэтая адзінка будзе мець асаблівае значэнне, пазначым яе літарай τ . Усё разам можна перадаць формулай: $\alpha_{+1} = \beta_{-1} = \lambda\rho = 5 = \tau$.

Такім парадкам, як паказаў некалі А. Пабня, першае, што яднае разгляданы тып верша, – адносны ізасілабізм. Аднак нельга не заўважыць тут хоць і зменлівай, але выразнай, акцэнтавай арганізацыі. Скажам больш, мы лічым, што ізасілабізм якраз і ёсць тым асяродкам, які дазваляе ўсталявацца ізамерыі. Абсалютнае дамінаванне харэічна-пеонавай кадэнцыі ў фальклорных тэкстах тлумачыцца тым, што ў аснове іх ляжаць моўныя ўніверсаліі – архырымемы α і β , якія рэалізуюцца як каталектыкі, акаталектыкі і гіперкаталектыкі. Дзве ўніверсаліі і тры іх рэалізацыі абымаюць практычна ўсё багацце рытмаў народнай паэзіі, а тыя рэалізацыі бясконца ўскладняюцца рознага кшталту анамаліямі, так, што можа стварацца ўражанне адноснай ці нават абсалютнай аморфнасці, але гэта далёка не так. Заўважым пры гэтым, у літаратуры разнастайнасць верша дасягаецца праз стварэнне новых і новых пameraў, а ў фальклоры – праз спалучэнні некалькіх тыпаў коланаў. Калі літаратура – мастацтва мадыфікацыяў, то фальклор – мастацтва камбінацыяў.

Замену α -гіперкаталектыка β -каталектыкам і наадварот, пры якой не можа не захоўвацца ізасілабізм, мы называем шарнірнай рытмай. Пра тое, што гэта не тэарэтычная фікцыя, а форма існавання моўнага рытму, сведчаць не толькі фальклорныя тэксты, але і некаторыя літаратурныя. Тыя інтанацыйныя мажлівасці, якія дае шарнірная рытмама, можна паказаць на фрагментах верша Ф. Багушэвіча:

Ох, дайце ж мне смык, (1)
 Каб усюды граў! (2)
 Хоць бы сам я знік, (3)
 Абы голас даў... (4)

 Каб бярозку раз (5)
 Пацягнуў смычком, (6)
 Яна вечны б час (7)
 Раўла б з мужыком! (8)
 Каб аж зёлачкі (9)
 Заігралі бы, (10)
 Як шчыголачкі, (11)
 Заспявалі бы! (12)
 Як смычком бы тым (13)
 Камень зачапіць, (14)
 Дык пайшоў бы дым... (15)
 Камень не сцярпіць! (16)
 У жарству, пясок (17)
 Каб рассыпаўся, (18)
 Каб даў галасок, (19)
 Аж захліпаўся! (20)
 Каб пачуў усяк, (21)
 Ды каб літасць меў... (22) [Б., с. 66.]

Інерцыю стварае абцяжараны сісталай* β -каталектык (1), які задае тон для біметрычных радкоў (2 – 7), што далей і працываюцца як β -каталектыкі, але могуць таксама чытацца як α -гіперкаталектыкі, таму рытм і адбіваецца з павышанай экспрэсіяй. Потым інтанацыя мяняецца, з'яўляецца павольны, пранікнёны тэмп, бо β -каталектык (8) заступаецца α -гіперкаталектыкам (9 – 12). Неўзабаве ж экспрэсія нарастае, зноў усталяваецца β -каталектык (13 – 16), які змяняецца кароткім чаргаваннем β і α (17 – 20), а перамагае β -каталектык (21 – 22). З нястачы месца мы не закранаем тут гульні інверсіяў і семантычных акцэнтаў, якія значна ўзбагачаюць нюансаванне рытму. Зазвычай тэксты, у якіх частка радкоў дапускае дваякую інерцыю рытму, маюць тую ці іншую абсалютную дамінанту, а Багушэвічаў тэкст ад такой дамінанты адмаўляецца. Радкі 1, 8, 14, 16, 19 могуць чытацца толькі як β -каталектыкі, а радкі 9 – 12, 18, 20 – толькі як α -гіперкаталектыкі, што збівае з тропу непадрыхтаванага вершазнаўцу і шчасліва ўражвае чытача з добрым паэтычным слыхам. Ад народных тэкстаў рытмавая будова верша розніцца толькі тым, што ў Ф. Багушэвіча нідзе не парушаецца ізасілабізм. У Т. Шаўчэнкі гэта стала асноўным прыёмам паэтыкі: менавіта ізасілабізм пры разняволенасці акцэнтаў надае вершу яго тую чароўную гнуткасць, роўнай якой няма ў сусветнай паэзіі. Але і ў фальклоры гіпадыліпсілабічныя радкі хутчэй праява дэструкцыі, чым норма [1].

Мы ўжо пісалі, што α -рытмама рэалізуецца толькі як гіперкаталектык або ў спалучэнні з β -рытмай, здвоенай α і г. д. Фальклорныя тэксты з адных α -каталектыкаў нам не трапляліся. І толькі зрэдку можна напаткаць тэкст, дзе вылучаецца самастойны α -каталектык, прыкладам:

Вол бушэ, –
 Вясну чэ.

Баран бляе, –
 У поле хоча.

Курка сакоча, –
 Нясціся хоча.

Дзеўка плача, –
 Замуж хоча.

Стары крэхча, –
 Пажыць хоча [БНП, с. 7].

* Сістала – націснены склад, які стаіць на метрычна слабым месцы (пар.: дыстала, гл. Роднае слова, 2014, № 9, с. 22).

Аднак і гэтая песня часцяком запісваецца як васьміскладовая з рыфмай унутры радка:

Вол буш^уе, – вясну ч^уе... [БФ, с. 94]

Тут мы назіраем “генетычную сітуацыю”: момант, калі паўсамастойныя архерытмемы **α** злучаюцца ў самастойную васьміскладовую рытмему, але іх стык, абазначаны дыярэзаю і рыфмаю, яшчэ прасочваецца. У канкрэтных жа тэкстах гэты стык часцей за ўсё “зашываецца” сінерэзаю* і аналітык мае справу не з рытмавым архетыпам, а з васьміскладовымі радкамі харэічнай кадэнцыі (пры жаночай клаўзуле, а пры мужчынскай – з сямі-, пры слізкай – з дзевяціскладовымі). Вельмі істотныя ўдакладненні да парадку сінтэзу **α + α** → **α,α** мы знаходзім у даследаванні Д. Ворга, які піша: “Калі [ў радку] першы колан [субколан] падаўжаецца, то другі скарачаецца, і наадварот” [4, с. 403]: 4+4, 3+5 і г. д., пры гэтым чатырохскладовая структура **1234**, якую мы пазначылі як **α**-рытмема, становіць “рэгулярны тып першага колана [субколана]” [4, с. 408].

Прыклады з камбінацыямі архетыпаў **α** і **β** можна доўжыць бясконца, часцей за ўсё сустракаюцца камбінацыі **α,α + β** або **β + β**, часам **α,α + α,α** і г. д., але з нястачы месца спыняцца на іх не будзем – гэта шырока вядомыя васьмі- і шасціскладовыя структуры харэічнай кадэнцыі. Звернем увагу на тую структуру, якую вышэй мы абазначылі як **λρ**. Яна ўзнікае тады, калі колан ад канстанты ў канцы і да пачатку мае чатыры склады, пры гэтым неістотна колькі складоў мае клаўзула. Пры мужчынскай клаўзуле ў нас будзе чатырох-, пры жаночай – пяці-, а пры слізкай – шасціскладовы колан. На практыцы часцей за ўсё маем пяціскладовы колан з жаночай клаўзулай, прыкладам:

Дажалі ж^ыта || аж да дар^огі, –
У нашага п^ана || б^орздыя н^огі.
Н^е жалуй, п^ані, || б^елага с^ыру, –
Д^асць Б^ог / \ п^ані || д^обрага с^ына
[БНП, с. 14].

Гэта тыповы ўзор польска-беларускага дзесяціскладовіка (5+5). Ягоная рытмема рэалізуецца як двухстопны дактыль (OooOo) або двухстопны ямб (oOoOo), дзе дактыль – інварыянт, а ямб – варыянт. Чаму не наадварот? Раней мы пісалі, што двухскладовая мера не поўная, а толькі палавінная. Натуральная і поўная

* Сінерэзаю мы называем з’яву (адваротную дыярэзе), калі сярэдзіна слова прыпадае на месца цэзуры і не дае ёй узнікнуць [11, с. 304 – 305].

мера рытму – пеонавая, ці дакладней – харэічна-пеонавая (ямбічна-пеонавая). Аднак колан, абмежаваны чатырохскладовым дыяпазомам ядра, не можа разагнацца да пеона і спыняецца на дактылі як максімальнай адлегласці паміж апорнымі іктамі**. Двухстопны ямб, маючы на анакрузе ненаціснены склад, якраз і дае прастору для разбягання іктаў. Цяпер настаў той момант, калі мы можам патлумачыць парадак націскаў у гукаперайманні *кукарэку*. Калі націск падае на [э] – *кукарэку*, тады слова рэалізуецца як **α**-акаталектык з харэічнай кадэнцыяй (параўнайма: *Вол буш^уе*) і на пачатковым ку ўзнікае слабы (не пеонавы, а толькі харэічны) націск. А калі націск падае на канцавое [у] – *кукарэку*, тады слова рэалізуецца як **λρ**-каталектык і на пачатковым ку ўзнікае дадатковы моцны (бо дактылічны, г. зн. апорны, тактавы) націск.

Раней мы назіралі ўмовы, пры якіх з двухскладовай структуры (**α**-каталектыка) узнікаў анапест (**ρ**). Цяпер назіраем умовы, калі мадыфікацыя **β**-рытмемы дае прататып для дактылічнай меры. Яе эвалюцыя не ўваходзіць у нашы заданні, але варта ўсё ж зрабіць некалькі заўваг што да гісторыі. Дзесяціскладовік дактылічнай кадэнцыі (**λρ**) найболей пашыраны ў польскай традыцыі, і ў гэтым няма нічога дзіўнага, бо пры польскім націску на перадапошнім складзе пяціскладовая адзінка толькі такім спосабам і можа зрэалізавацца. Для нас важна іншае: такая структура ўзнікае як варыянт і ў беларускіх пяціскладовых коланах. Відаць, яна менш устойлівая чым **α** і **β**, таму і сустракаецца радзей, але яна ні ў якім разе не можа лічыцца простым пазычаннем з польскай традыцыі. Уплыў польскай мовы мог стаць толькі каталізатарам для развіцця дзесяціскладовіка дактылічнай кадэнцыі. Тым часам у рускай традыцыі гэтая структура амаль не сустракаецца. Падобна, што там яна перш развілася ў кніжнай паэзіі, а пазней трапіла ў народны верш. Прытым развілася адразу ў дзвюх самастойных формах: як дактыль і як ямб***. Дактылічная форма злілася з іншымі праявамі дактыля, а двухстопны ямб выліўся ў амаль самастойны памер, што часам трактуецца як пяцідольнік другі [8, с. 232].

Трэба звярнуць увагу на тую акалічнасць, што структуры **α**, **β**, і **λρ** могуць суіснаваць у абсягах аднаго тэксту, а могуць і размежаваць

** Прасторы для альтэрнацыі моцных і сярэдніх іктаў у гэтай сітуацыі ўжо не застаецца.

*** Класічнымі прыкладамі могуць служыць радкі: В. Трэдзіякоўскага “Начну на флейте || стихи печальны...” (ямб) і Г. Дзяржавіна “Что ты заводил, || песню военную...” (дактыль). Звернем увагу на матыў флейты ў таго і ў другога аўтара – ці не ёсць гэта сведчаннем, што Г. Дзяржавін “спісаў” свой дактыль з ямба В. Трэдзіякоўскага?

ца, так, што кожная з іх стане інварыянтам рытму. Усё залежыць ад ступені арганізацыі тэксту: пры вышэйшай ступені арганізаванасці – структуры размяжоўваюцца, пры ніжэйшай – суіснуюць разам. Структуры α і β могуць суіснаваць, як мы бачылі на прыкладзе з Ф. Багушэвіча, практычна без канфлікту, бо становяць сабой харэічна-пеонавую кадэнцыю, а структура $\lambda\rho$ імкнецца адасобіцца як самастойны памер, бо яе інварыянт, дактыль, мае трохскладовую амплітуду. У каляндарна-абрадавай паэзіі, як вельмі архаічным тыпе, усе тры структуры часцяком суіснуюць, адзінае, што больш-менш устойлівае – гэта ізасілабізм, дый той адносны. Зазвычай тэкст вагаецца вакол пяці складоў, радзей васьмі. Гэта і дало падставу А. Патабні вылучыць сілабічна-колькасны прынцып арганізацыі, а ягоным апанентам апошні адмовіць на карысць абстрактнага “танізму”. Але ізасілабізм не нешта выпадковае і неабавязковае ў народнай паэзіі, з аднаго боку, гэта беспасярэдні вынік ізахранізму – той музычнай формы бытавання, па-за якой пэўныя тэксты проста не існуюць, а з другога боку, гэта той асяродак, у якім толькі і можа развіцца ізаметрыя*. Дый нават там, дзе, здавалася б, пачуе адно колькасная арганізацыя, вылучаецца, як мы бачылі, невялікая група інварыянтаў, за якімі стаяць архе-інварыянты.

Да ідэі інварыянта заўжды павінен давацца закон анамаліяў. На ім тут таксама не выпадае доўга запыняцца, акрэслім хіба што самыя агульныя моманты. Анамаліі адна другой не роўныя, некаторыя з іх дэструкцыйныя – мацнейшыя, а некаторыя сістэмныя – слабейшыя. Калі першым уласціва разбураць інерцыю рытму, то другія, як прынята казаць, “узбагачаюць” рытм. Моцнымі анамаліямі можна лічыць інверсію тактаў (пеонавых іктаў), а таксама гіперсілабізм (лішнія склады ў радку), а слабымі анамаліямі будуць – інверсія неапорных іктаў і ліпсілабізм (брак складоў у радку). Дарэчы, усе названыя анамаліі маюць акрэслены абсягі, зазвычай ± 1 склад. Апошнія сцверджанне вымагае больш пільнага даследавання, але падобна, што адхіленні на 3 і нават 2 склады вядуць да праязаізацыі рытму**. Рэшта анамаліяў мае больш прыватны характар. На самым пачатку мы ўжо пісалі, але падкрэслім яшчэ раз, што не норма, а сістэма анамаліяў

* Ізаметрыя можа стаць і незалежным чыннікам, будучы ўсвядомленай. Прыкладам, у вольных ямбах метр не толькі залежыць ад ізасілабізму, але і ніяк не звязаны з ім.

** Яшчэ Б. Тамашэўскі заўважыў: “Падаўжэнне безнаціскавага інтэрвалу да 3 складоў... – гэта першы крок да разбурэння класічнай метрычнай схемы” [16, с. 52].

адрознівае розныя традыцыі, школы і прыёмы вершавання. І менавіта анамаліі ёсць тым матэрыялам, з якога ўзнікаюць новыя мадэлі, сістэмы і школы. Таму якраз на сістэмныя дачыненні анамаліяў павінен звяртаць увагу вершазнаўца***.

Каб убачыць, якія месцы слабыя, а якія моцныя, якім парадкам яны размяркоўваюцца ў рытмемі і якія ікты апорныя, а якія не, варта глянуць на праяздыйную піраміду. У ёй ахапляюцца рытмемы 2/4-складовай меры розных абсягаў ад аднатактавай, як мінімальнай, да чатырохтактавай, як максімальнай. Аднак прынцып піраміды чыста фармальны і на кожным ярусе ёсць прыватныя законы існавання рытмевых структур. Мы разгледзелі толькі рытмемы першага, другога і трэцяга ярусаў, пераважна харэічнай кадэнцыі, і бачылі, што двухстопны (аднатактавы) харэй (α) існуе ці як гіперкаталектык, ці ў складаных комплексах, а двухстопны (аднатактавы) ямб наагул не можа лічыцца інварыянтам, бо ўстойлівейшы за яго двухстопны дактыль ($\lambda\rho$). На другім ярусе з’яўляецца самастойны трохстопны (двухтактавы) харэй (β), а на трэцім – таксама самастойны чатырохстопны (двухтактавы) харэй (α, α). Да гэтага можна дадаць, ужо не засяроджваючыся на прыкладах, што ў рускім фальклоры пашыраныя рытмемы харэічнай кадэнцыі чацвёртага ды пятага ярусаў. Трапляюцца яны і ў беларускай народнай паэзіі, але радзей. А вось рытмемы шостага і сёмага ярусаў практычна не могуць існаваць і толькі тады трываюць, калі іх “сшывае” сінерэза [11, с. 304 – 305].

Што да ямбавых структур, то для народнай творчасці (відаць, не толькі беларускай) яны наагул нехарактэрныя. З апісаных вышэй прыкладаў можна было заўважыць, што ў канцы рытмемы, на эпікрузе, ідуць чынныя працэсы далучэння нерытматворных складоў, якія хоць і не мяняюць інварыянтаў, але надаюць ім разнастайныя адценні. А на анакрузе з’яўленне складу не пад націскам – цэлая падзея, што адразу мяняе прыроду інварыянта. Паспрабуем разгледзець, пры якіх умовах адбываецца гэтае далучэнне. Ядро α -рытмемы – тры склады: *о-ё-ёй!*, ядро β -рытмемы – пяць складоў: *о-ё-ё-ё-ёй!*. У кожным разе маем няцотны лік і харэічную кадэнцыю. Калі ж у ідэальнай мадэлі возьмем цотны лік складоў, то адзін з іх апынецца паза абсягамі ядра і, як паказвае практыка, не на анакрузе, а на эпікрузе, г. зн. – узнікне жаночая клаўзула. Сапраўды, можа быць *кукарэку*, мо-

*** Параўнаем: “Замест таго, каб арыентавацца на звыклія формы, трэба засяродзіцца на анамаліях” [20, с. 18].

жа – кукарэку, але не можа з’явіцца кукарэку, адсюль чарговая выснова:

– пры ідэальнай мадэлі склад, які не ўвайшоў у ядро, пяройдзе да клаўзулы, а не да анакрузы.

Значыць, харэічная кадэнцыя з жаночай клаўзулай можа ўзнікаць нават на давербальным роўні, а ямбічная – толькі на вербальным. Спосаб існавання ямбаваых структур нават у пісьменстве больш праблематычны, чым структур харэевых, на што звярнуў увагу яшчэ В. Чудоўскі: харэй у А. Пушкіна амаль не адхіляецца ад нормы, а ямб – збіваецца з такту, “у ямбе ён вольны, а ў харэй звязаны” [19, с. 64]. Але В. Чудоўскі памыліўся наконт “арганічнасці” ямба. Якраз харэй з прычыны сваёй арганічнасці жорстка захоўвае пеонавы інварыянт. А раз анакруза цяжэй нарошчваецца, чым клаўзула, то яна і дае мацнейшую змену метрычнага раду: мадыфікацыю, а не варыяцыю*. І гэта пацвярджае практыка: змена клаўзулы не ўтварае новага памеру і нішто не замянае камбінаваць радкі з рознымі клаўзуламі, затое змена анакрузы – стварае новыя памеры. Зрэшты, іх апісанне не ўваходзіць у нашы цяперашнія заданні, таму пяройдзем у наступнай частцы да падсумавання.

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры

1. Бейли, Дж. Есть ли в русском эпосе трехударный акцентный стих? / Дж. Бейли // Славянский стих : Лингвистика и прикладная поэтика : мат. межд. конф., 23–27 июня 1998 г. / под ред. М. Л. Гаспарова и др. – М. : Языки славянской культуры : Кошелев, 2001. – С. 303–312.
2. Бондарко, Л. В. Основы общей фонетики : учеб. пособие / Л. В. Бондарко, Л. А. Вербицкая, М. В. Гордина. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1991. – 152 с.
3. Вестфаль, Р. О русской народной песне / Р. Вестфаль // Русский вестник. – 1879. – Т. 143. – № 9. – С. 111–154.
4. Ворт, Д. Фразеология как ключ к метрической структуре (на материале русской причеты) // Очерки по русской филологии / Д. Ворт; пер. с англ. К. К. Богатырева. – М. : Индик, 2006. – С. 397–417.
5. Гаспаров, М. Цель и путь советского стиховедения : [рец. на кн.: Тимофеев, Л. И. Очерки теории и истории русского стиха / Л. И. Тимофеев. – М. : Гослитиздат, 1958] / М. Гаспаров // Вопросы литературы. – 1958. – № 8. – С. 208–213.
6. Денисов, Я. А. Важность изучения метрики в связи с краткой историей этой науки / Я. А. Денисов // Филологическое обозрение. – 1893. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 117–130.
7. Западов, В. А. “Русские размеры” в поэзии конца XVIII века / В. А. Западов // XVIII век. [Вып.] 21. – СПб., 1999. – С. 391–400.
8. Квятковский, А. П. Поэтический словарь / А. П. Квятковский; науч. ред. И. Роднянская. – М. : Сов. Энцикл., 1966. – 375 с.

* Ёсць спакуса вывесці ямб з субрытмемы (оО) і тым самым растлумачыць канстантавы, неінверсіяваны (і “непеонавы”) рытм ямба, але гэта будзе скрайне надуманай высновай.

9. Лебедева, Н. В. Типы стихотворной речи по признаку строчной синтагмы / Н. В. Лебедева // Вопросы теории английского языка : сборник трудов. Вып. 1. – М. : МГПИ, 1973. – С. 62–75.

10. Марузо, Ж. Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо; пер. с франц. Н. Д. Андреева; под ред. А. А. Реформатского; предисл. В. А. Звегинцева. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 436 с.

11. Пацюпа, Ю. Страла Зэнона : рытмалягічны трактат / Ю. Пацюпа // Arche. – 2004. – № 5. – С. 262–319.

12. Пацюпа, Ю. Двухскладовыя памеры / Ю. Пацюпа // Культура Беларусі : энцыклапедыя. – Мінск : БелЭн, 2012. – Т. 3 : Г–З.

13. Потенция, А. А. Обзор поэтических мотивов колядок и щедровок : I. Размер / А. А. Потенция // Русский филологический вестник. – 1884. – Т. 11. – № 1. – С. 1–32.

14. Самсонов, Д. Краткое рассуждение о русском стихосложении / Д. Самсонов // Вестник Европы. – 1817. – № 15–16 (август). – С. 219–253.

15. Срезневский, И. И. Мысли об истории русского языка (Читано на акте Императорского С.-Петербургского университета, 8 февраля 1849 года) / И. И. Срезневский. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во, 1959. – 135 с.

16. Томашевский, Б. Русское стихосложение : Метрика / Б. Томашевский. – Петербург : Российский институт истории искусств, 1923. – 157 с.

17. Томашевский, Б. В. Стих и язык / Б. В. Томашевский // Стих и язык : филологические очерки. – Москва – Ленинград : Гос. изд-во худож. лит., 1959. – С. 9–68.

18. Чудовский, В. Несколько мыслей к возможному учению о стихе (с примерным разбором стихосложения в I главе “Евгения Онегина”) / В. Чудовский // Аполлон. – 1915. – № 8-9. – С. 55–95.

19. Чудовский, В. Несколько утверждений о русском стихе / В. Чудовский // Аполлон. – 1917. – № 4-5. – С. 58–69.

20. Шапир, М. На подступах к общей теории стиха (основные методы и понятия) / М. Шапир // Славянский стих : Лингвистика и прикладная поэтика : мат. межд. конф., 23–27 июня 1998 г. / под ред. М. Л. Гаспарова и др. – М. : Языки славянской культуры : Кошелев, 2001. – С. 13–26.

21. Штокмар, М. П. Исследования в области русского народного стихосложения : [монография] / М. П. Штокмар. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 422.

Спіс скарачэнняў

Б. – Багушэвіч, Ф. Творы : вершы, паэма, аповяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч; уклад., прадм. Я. Янушкевіча; камент. У. Содаля, Я. Янушкевіча. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 309 с.; БНП – Беларускія народныя песні / зап. М. Чуркіна; рэд. Р. Р. Шырмы, М. Я. Грынבלата. – Мінск : Дзярж. выд. БССР, 1959. – 136 с.; БФ – Беларускі фальклор : хрэстаматыя : [вучэб. дапаможнік для філал. фак. ВДУ] / 3-е выд. перапрац.; склад. К. Б. Кабашнікаў, А. С. Ліс, А. С. Фядосік, І. К. Цішчанка. – Мінск : Выш. шк., 1985. – 749 с.; ЛЭС – Літаратурны энцыклапедычны слоўварь / под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева; редкол. Л. Г. Андреев, Н. И. Балашов, А. Г. Бочаров и др. – М. : Сов. Энцикл., 1987. – 752 с.; ПЗК – Паэзія беларускага земляробчага календара / уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. А. С. Ліса; рэдкал. : А. С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 613 с. (БНТ : беларус. нар. творчасць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору); СЛТ – Слоўварь літаратураведчых тэрмінаў / ред.-сост. Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. – М. : Просвещение, 1974. – 509 с.

Юры ПАЦЮПА.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 7 мая 2014 г.



МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Насустрач юбілею класіка

Алесь КАЎРУС

СЛОВА – ДЗЕЯСЛОВУ ПА СТАРОНКАХ ТВОРАЎ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА

Ці варта нагадаць: усе дзеясловы – і тыя, што ўжываюцца часта, і тыя, што рэдка, і разовага ўжывання – служаць адной мэце: стварэнню мастацкага палатна твора.

Пераважная большасць іх у тэкстах Кузьмы Чорнага [4] рэалізуе значэнні, замацаваныя ў агульнанароднай мове, утворана паводле правілаў беларускага словаўтварэння, выступае ў сказе ў адпаведнасці з нормамі словазмянення дзеяслова. Такія лексічныя адзінкі не з’яўляюцца аб’ектам аналізу, хіба што будуць закрануты ў сувязі з разглядам іншых дзеясловаў, якія мы ўмоўна называем (аналагічна да назоўнікаў, прыметнікаў) адметнымі. А гэта значыць, на нашу ўвагу трапяць дзеясловы, якіх не зафіксаваў “Глумачальны слоўнік беларускай мовы” (1977 – 1984) у якасці рэестравых.

Параўнальна з нарматыўнымі адпаведнікамі яны маюць пэўнае адрозненне ў марфемнай будове і семантыцы, у формах словазмянення і спалучальнасці, у стылістычнай характарыстыцы. Асобныя дзеясловы не выяўляюць відавочнай сувязі з лексікай беларускай літаратурнай мовы як іх утваральнай базай.

Разглядаючы пазаслоўнікавыя дзеясловы, некаторыя пры неабходнасці (і мажлівасці) патлумачым.

Абармоціць. Ашукаць, абжуліць. [Кравец:] Нічога каля цябе я за свой век не пажывіўся. Гэта ты, калі ноймеш на работу, то ўсё стараешся **абармоціць** (т. 5, с. 83).

Абвакольваць. Абкружаць. ...дарога не заўсёды ўздымалася ўгору, а давала кругу. Тут яна **абвакольвала** вядомую на ўсю ўсходнюю Случыну Малібажжаву гару (т. 6, с. 134).

Абвандраваць. Яны **абвандравалі** ўвесь гарадок, пакуль дапыталіся кватэры Назарэўскага (т. 5, с. 67).

Абвучаць. Абучаць. [Якуб Якубоўскі:] Бывала, мы, гэтакія, як ты [Мілалючок], толькі і **абвучвалі** маладых коней (т. 7, с. 64).

Абгалаледзець, абгалалёдзець. Студня, якую выкапалі ўлетку, даўно ўжо **абгалаледзела**, абмерзла, і Антось Макарэвіч разы са тры ўжо выходзіў з тупіцаю абсякаць лёд каля яе (т. 7, с. 292). Напрамік нельга было ісці – вельмі пасля адлігі **абгалалёдзела** сцежка (т. 7, с. 306).

Абсямейвацца. Цяпер ужо быў і скляпок дамураван, і хляўчук пастаўлен, і новыя падваліны ў хаце, конь някепскі – можна было жаніцца і **абсямейвацца** (т. 2, с. 268).

Абфармаліцца. Аформіць дакументы на валоданне чым-небудзь. [Сурвіла:] А калі прыйдуць паперы пра падданства, дык тады я вам адвяду вашыя дзве дзесяціны, паедзем у канцыляру, запішам, пячатку, я ж кажу, прыб’ем... А, пакуль што, як жа нам **абфармаліцца** з гэтай зямлёю... (т. 4, с. 327).

Апалераваць. Абхадзіць, абгледзець. За дзень ён [Юзік] **апалераваў** некалькі разоў увесь горад, зарабіўшы на гэтай справе рознымі хітрасцямі і штукамі чатыры капейкі... (т. 1, с. 301).

Апланоўваць. Размячаць месца пад што-небудзь згодна з планам. [Галасы з натоўпу:] Пішуць, што інжынеры прыязджаюць неўзабаве.

– Чаго?

– Калі?

– Ды от зараз павінны прыехаць.

– **Апланоўваць** усю мясцовасць. Тут жа будавацца ўсяго будзе – страшэнная моц колькі! (т. 7, с. 87).

Апрануць. З’есці. Перад імі [інструктарам і фурманам] стаяла вялікая міска з верашчакую і ляжалі два кастры блінцоў. Яны ўсё гэта ўсмак апляталі .. нягледзячы на тое, што ўсяго гадзін дзве таму назад у суседняй вёсцы “**апранулі**” не меншую міску верашчакі з блінцамі (т. 1, с. 108).

Басякаваць. Басячыць. [Маці:] А гэты, жулік, **басякуе** па вуліцах, хоць бы ён дзе, шэльма, голаў звярнуў... (т. 1, с. 429).

Выдоўжвацца. Яна [Аміля] гаварыла пра неахайнасць Сёмкі Фартушніка, пра яго скнарнасць, пра чэрствасць, пра грубасць .. пра тое, што з кожным годам у яго **выдоўжваецца** нос і выростае кадык (т. 7, с. 381).

Выдумацца. Кравец прыпыніўся ў сваім двары за шулам, завяршаючы ход сваіх думак. **Выдумаўшыся** да канца, ён паспакайнеў і хацеў ужо ісці ў хату, як пачуў за сабою чалавечыя крокі (т. 5, с. 83).

Гараваць. Цяжка, без адпачынку працаваць. [Гавораць Антось Макарэвіч і Купрыяновіч:] *Ды як-небудзь паставіцца [астатні будынак], так не будзе... Але пагараваць то прыйдзецца...*

– А што ж, ты хочаш, каб табе само ўсё зрабілася без жаднага клопату.

– Хочаш! Мала што хто чаго хоча... Што, я не **гарую**, ці што? Я стараюся, раблю... (т. 7, с. 248).

Горніцца. Журыцца. Пасля зноў на яго найшла хваля горнасці з прычыны смерці сястры. І да самага вечара ён **горніўся**, бедаваў, тужыў (т. 3, с. 258).

Грунуць. Грымнуць. – Ваш язык гаворыць мудрасць, – радасным басам **грунуў** на ўсю лазню Разноухайлін (т. 1, с. 177). Ён бачыў зводдалеку, як ступае па белае зямлі многа ботаў. І калі падумаў, што пара, ускінуў руку [з гранатай] і ткнуўся лбом у снег. Добра. **Грунула**. Устрасянулася (т. 2, с. 458).

Далюбліваць. Скуратовічыху пры жыцці мала хто **далюбліваў**, а цяпер некаторыя як бы са спачуваннем гаварылі... (т. 5, с. 45). Аказіяналізм стаў магчымы дзякуючы таму, што словы мала хто сэнсава нібы замяшчаюць прыстаўку не- (параўн. *недалюблівалі*).

Далягаць. [Сабастыян:] Ну, як твая маецца? Нездарова нешта была, мая гаварыла. [Юрка:] Нешта ўсё ёй **далягае**, ніяк адолі не возьме (т. 3, с. 343). Параўнаем польск. *dolegać* ‘балець, мучыць, турбаваць’ [1].

Дніць. Устаўляць дно. То ён часаў бярвяно, то **дніў** кадушку, то рабіў колы, то правіў загарадзь (т. 2, с. 513).

Забываваць. Адным словам, у душы Магдалены **забывавала** поўнае ішчасце і, самае важнае, добры спакой (т. 6, с. 437).

Залягаць. Аддавацца, прыкладацца. [Рыгор:] Не дорага ты з яго [Сымона] бярэш. А з другога боку, калі паглядзець, дык Сымонава таксама тут у цябе ля малатарні праца **залягае**. Можна б, ты яму што і спусіў бы? (т. 4, с. 131).

Замагільваць. [Апанас Сегень:] Ён цяпер трубіць усім у вышы [напэўна, у вушы]: я, кажна, сваімі рукамі рэвалюцыю рабіў, а тым часам цяпер **замагільвае** рэвалюцыю (т. 4, с. 173).

Западаць. Пачаць падаць. Ён сеў на пустую лаўку ў садзе і стаў слухаць, як зашумелі дрэвы і больш тады **западалі** лісты на зямлю (т. 1, с. 490).

Засцібаць. Пачаць ісці, крочыць. Стары стальмах быў вельмі ўдалы да малітвы – выстаяў да самага канца, пайшоў апошні, ды і то яшчэ спыніўся ў дзвярах разоў пяток перахрыціцца. Нарэшце-такі **засцібаў** сваімі доўгімі нагамі (т. 5, с. 281).

Зачамярэць. Зрабіцца горка, прыкра. Зноў **зачамярэла** на сэрцы ў Агаты. “Нашто ён успамінае пра Асташонка? Які нячулы. А можа назнарок?..” (т. 2, с. 28).

Здэтэнавацца. Збянтэжыцца. – Не ўдаліся мне маладыя гады, – сказала Галена.

– А вы думаеце мне ўдаліся!

Аміля гэтак аж крыкнула. Галена **здэтэнавалася** (т. 4, с. 53).

Знявідзецць. Зненавідзецць. Бушмар быў бязлітасным. Яна ўжо не пытала больш, завошта ён **знявідзеў** яе (т. 4, с. 39).

Казлытнуць. Казытнуць. Бушмаравы рукі ўзнялі яе высока, пад звярыным дыхам яго валавы з-пад хусткі **казлытнулі** твар (т. 4, с. 20).

Наверабіцца. Ашчацініцца, натапырыцца. ... зноў швагерка падскочыла ды ўхапілася за яго і не пусціла біцца. А далей ужо дачка **наверабілася** і нарабіла крыку: “Тата, ідзі ў хату!” (т. 4, с. 105).

Наласкавіцца. Аказіяналізм. [Нявестка Міхала:] Ідзі есці. [Міхал:] Чаго ты бурчыш, ведзьма? Не можа яна ласкавей сказаць. [Нявестка:] Чорт яго ўсім **наласкавіцца**... Кожнаму асобна з печы цягні... (т. 7, с. 315).

Нацурболіць. Наліць. Ён не таіўся: калі выпівалі па другім разе, ён сабе **нацурболіў** повен кубак (т. 1, с. 128).

Павыразнець. Так, як і бацька яе, яна была нечым уражана. Гэта льга было заўважыць па ёй і раней. Цяпер жа рысы гэтага востра **павыразнелі** (т. 6, с. 207).

Палупажыць. Палупцаваць. [Міхал:] Стой, Анупрэйка, няхай Міхал дасць Рыгору, яму варты, сам дапрасіўся, няхай **палупажыць** трохі! (т. 4, с. 105).

Пасвядомецць. Раман Песенька. <...> Што я супроць калгасу, ці што? Хто гэтакі кажа? А можа я цяпер яшчэ пакуль што несвядомы, каб у калгас ісці. Як **пасвядомею**, тады пайду (т. 7, с. 43).

Перададчуваць. Прадчуваць. Цяпер, радасна рыхтуючыся выехаць у лясы на доўгі тэрмін, ён **перададчуваў**, што спасцігне яго бурнае хістанне ў адзіноце, сярод немае прыроды (т. 3, с. 93).

Прарокаваць. Прарочыць. Як на паноў прыйшоў звод, Вінцэнты пачаў **прарокаваць**, што “гэта так не будзе хама даравана” (т. 4, с. 43).

Прашпэціцца. Дапусціць прамашку ў якой-небудзь справе. [Гавораць Сабастыян з Алесем:] Салам пачаў гандляваць [Юстын]. Думае – забагаце. От бо народ!

– Мож, і забагаце.

– Дзе б бачыў. Хто тут лішне тое сала ў яго будзе купляць. <...> Адразу **прашпэціцца** (т. 3, с. 485).

Прывітвацца. Вітацца. Кравец пачаў **прывітвацца** з сваімі тутэйшымі людзьмі і падняў такі гармідар... (т. 5, с. 153).

Пылець. Пыліцца. У полі калёсы каціліся ціха, дарога не **пылела** (т. 4, с. 270).

Спабачыцца. Спадабацца. – Што яна табе **спабачылася**, гэтая дзяўчына, – з адценнямі жарту сказаў ён, – дык гэта я даўно ведаю... (т. 1, с. 421).

Сцібаць. Ступаць, ісці; сігаць. Так і ўяўлялася Тоню, што доўгі і тонкі, як прут, Бірыла .. шырока **сцібае** нагамі дзесьці яшчэ каля хатніх сянец (т. 1, с. 264).

Увязіць, увязіцца. Уваткнуць, уваткнуцца. [Банадысь:] У калгас усё адно забяруць [карову]. Я лепш сам спажыву пакуль што. Бо, можа, паяся не давядзецца, чаго добрага, і ў вочы бачыць. Не будзе ў што і зуба **ўвязіць** (т. 4, с. 98). ...было падобна, што гэта каменны зуб **ўвязіўся** ў зямлю (т. 6, с. 134).

Ўзгнездзіцца. Малюсенькая бярозка **ўзгнездзілася** на рэшткі сцяны [трухлявага зрубу] і пускала карані ў трухліну (т. 7, с. 417).

Улегаваць, улягоўваць. Уладкаваць, уладкоўваць. [Павал:] Колькі там тае зямлі! Больш там з яго [прыбалотнага кліну] таго клопату, чым тае карысці, пакуль яна будзе так ляжаць і пакуль яе не **ўлегаваць** як мае быць (т. 3, с. 300). І заўтра ж бацька зноў сюды [у горад] прыедзе, **улягоўваць** яго на кватэры (т. 4, с. 315).

Улягавацца. Усталявацца. Тады, калі верныя сыны Жэчы Паспалітай ужо звыкліся з радасцю аб уваскросанні бацькаўшчыны сваёй, калі ўжо гэтая іхняя айчына як мае быць **улягавалася** на маёнтках і фальварках .. на ўсходняй ускраіне гэтай маладой дзяржавы от што было (т. 4, с. 417).

Упіліцца. Уляпіцца, ухапіцца. [Чарпакевіч:] З горла вырве ў цябе кожны, калі не прытрымаеш або сам другому ў горла не **ўпіліся** (т. 5, с. 207). Валакіткін **ўпіліўся** ў “рагожку” і стаў цягнуць к сабе. Чалавек не паддаваўся (т. 1, с. 178).

Уцуркавацца. Учапіцца, ублытацца. **Задам бык упіраўся ў густы шыншыннік, і хвост яго на самыя сцёжны ўцуркаваўся ў калючы зараснік** (т. 6, с. 172).

Шалыгнуць. Хвастануць. **І бацюшка ўзбраўся на воз, шалыгнуў ляйчынаю каню на нагах і паехаў дадому, не кончыўшы малітвы** (т. 1, с. 199).

Прыведзеным спісам, вядома ж, не вычэрпваецца ўсё багацце і разнастайнасць дзеясловаў у творах Кузьмы Чорнага. За рамкамі артыкула (нават праз спецыфіку жанру) застаюцца некаторыя лексемы і словаформы, якія могуць уяўляць навуковую і практычную цікавасць.

Асобныя дзеясловы не ўдаецца пакуль што дакладна растлумачыць. [Рыжы мужык да пільшчыкаў:] Далёка ідзіце?

– І далёка і блізка. Дзе работа будзе з пілою – нідзе не **брышкуют**. (т. 1, с. 117).

Гаворкам вядомыя словы **брыжковаць, брушковаць** ‘дурэць, гарэзаваць’ (“Тураўскі слоўнік”). А “Великий тлумачний словник сучасной української мови” падае: **бришкати** – поводитися чванливо; чванитися, задаватися.

А цяпер звернем увагу на марфалагічныя асаблівасці дзеясловаў. Іх вытокі – народныя гаворкі (найперш Случчыны) і тагачасная літаратурная беларуская мова. Пісьменнік выяўляе прыхільнасць да тых ці іншых варыянтных формаў дзеяслова. Якраз і ў гэтым відаць адметнасць чорнаўскага стылю.

У беларускай літаратурнай мове некаторыя дзеясловы існуюць у двух варыянтах – з суфіксам -е- і суфіксам -а-. Кузьма Чорны часцей ужываў першыя: **блішчэць, гучэць, задрыжэць, зычэць, пабурчэць, пішчэць, тырчэць** і інш.

Сонца някло моцна, і ў траве **блішчэла** раса (т. 6, с. 101). Яно [поле] **гучэла** птушынымі галасамі, зелянілася ячменямі і аўсамі (т. 4, с. 32). І гэтыя словы яго **празычэлі** і заціхлі, бо не жывуць доўга зыкі для вуха (т. 1, с. 343). Голас яго **задрыжэў** (т. 7, с. 434). [Самоцька:] Ага, і цябе пад сваю лапу [Нахлябіч] **падгроб быў**, дык табе не смачна стала **пішчэць** праз каторы ўжо год у Нахлябічавай лапе... (т. 4, с. 229).

Сустракаюцца такія дзеясловы і з суфіксам -а-: **Заблішчалі** на сонцы вежы горада (т. 4, с. 372). У чырвоным святле генеральскі твар яшчэ больш быў стары; ён асунуўся раптам, **сківіцы задрыжалі**... (т. 4, с. 370).

Формы дзеясловаў прошлага часу з коранем -цяг-, ужытыя ў творах Кузьмы Чорнага, характарызуюцца адсутнасцю суфікса -ну-.

...дзеці **выцяглі** ў яго з двара кіёк, якім ён падпіраў весніцы (т. 4, с. 119). Ён бачыў, як Наў-

мыснікава постаць **пацяглася** дахаты (т. 5, с. 191). Ён яшчэ ўспомніў слова “пад суд”, але не ўзабаве яго **сцяглі** з яго месца... (т. 4, с. 370). Па небе **цягліся** хмары... (т. 2, с. 385). Хвілін колькі **цяглося** маўчанне (т. 6, с. 173). Вайна **цяглася**, час ішоў, і маршчына не сыходзіла з ілба (т. 2, с. 414).

У беларускай мове шмат якія дзеясловы ўтвараюць варыянтныя формы незакончанага трывання: з суфіксам -а- (-я-) і -ва- (-іва-, -ыва-), напрыклад: **абуджаць** – **абуджваць**, **абкружаць** – **абкружваць** [2, с. 342]. Кузьма Чорны аддаваў перавагу дзеясловам з суфіксам -ва-: **узбуджваць**, **адпоўзваць** (і **адпоўзаць**), **зменьваць**, **распоўзвацца**, **упоўзваць**, **загарвацца**, **паменшваць**, **прыбліжвацца**, **урэзвацца** і інш.

І той жа самы стары стук цапоў **абуджваў** пустое поле (т. 1, с. 167). Крыўда ад некага і перад некім **узбуджвала** ў ёй нервовасць (т. 1, с. 384). [Хмары] пасля **адпоўзваюць** на далёкую мяжу неба і поля (т. 1, с. 250). ...справа ішла пра поплаў, дзе кусціўся вербалоз і **распоўзваўся**, накалечаны быдлам у кожную восень, алешнік (т. 4, с. 287). Неба – поўна самоты і цішыні. Яно **споўзвае** ў далячынь (т. 2, с. 110). [Дворнічыха] **упоўзвае** ў хату і хутчэй стараецца дапасці да пасцелі (т. 2, с. 151).

Дзве формы незакончанага трывання некаторых дзеясловаў фіксуюць слоўнікі літаратурнай мовы. “Вялікі слоўнік...” Ф. Піскунова [3], напрыклад, падае: **распаўзацца** – **распоўзвацца**, **уразацца** – **урэзвацца**. У ТСБМ змешчаны артыкулы: **Распаўзацца**, -аецца. *Незак. да распаўзціся*; **Распоўзвацца**, -аецца. *Незак. да распаўзціся*.

Вось яшчэ прыклады з ТСБМ. **Адпоўзаць**, -аю, -аеш, -ае: *зак.* Скончыць поўзаць; **Адпоўзваць**, -аю, -аеш, -ае. *Незак. да адпоўзаць*.

У апошнім артыкуле, на жаль, дапушчана недакладнасць. Насамрэч, як паказваюць і дзеясловаўжыванні Кузьмы Чорнага, **адпоўзваць** (і **адпаўзаць**) карэлюецца з іншым дзеясловам закончанага трывання – **адпаўзіці**.

У чорнаўскіх тэкстах паслядоўна ўжываюцца дзеясловы **ўстанаўляць**, **ўстанаўляцца** (цяпер болей пашыраныя **ўстанаўліваць**, **ўстанаўлівацца**).

...ён ведаў: **ўстанаўляць** будуць машыну, якая будзе мяць гліну, рабіць цэглу, можа, нават сама і капаць гліну (т. 4, с. 250). [Гаспадар] зноў **ўстанаўляў** момант інтымнасці (т. 5, с. 233). Ён пачаў **ўстанаўляць** кулямёт (т. 2, с. 237). **Надыходзіла і ўстанаўлялася** восень (т. 3, с. 210). **Пасля ж, як ўстанаўляцца** пачала прывыкласць, не так ужо моцна гарэлі агні... (т. 3, с. 393).

Сустрэўся дзеяслоў **застанаўляцца**: [Казя:] ...я так цяпер жыву, што не маю як **застанаўляцца** доўга думкамі ці ўражаннямі сваімі на адным (т. 3, с. 11).

Варыянты **ўстанаўляць**, **ўстанаўляцца** больш адпавядаюць беларускаму словаўтварэнню, як, дарэчы, і **ўстаноўліваць**, **ўстаноўлівацца**. Параўнаем: **Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь ўстаноўлівае** мінімальны памер зароботнай платы... (Беларускае радыё. 31.08.1998). **Там аўтобус не астаноўліваецца** (в. Брусы Мядзельскага раёна).

З народных гаворак і літаратурнай мовы 20 – 30-х гг. – сінтэтычная форма дзеясловаў будучага часу [5, с. 200], у сказах-ілюстрацыях вылучана.

[Банадысь:] ...тады будзе табою арудаваць, хто ўладу ў рукі ўграбе. А ты будзеш рабіць на яго і свайго нічога не **мецьмеш** (т. 4, с. 98). Хлапчук скінуў кажух. – Адно **замінацьме**, гаматны вельмі (т. 2, с. 83). [Жанчына:] Няўжо ж ён дадому не гляне? [Хтосьці з суразмоўцаў:] Як выйдзе. **Калі тут праходзіцьме** (т. 2, с. 128).

Сустракаюцца падобныя формы дзеясловаў будучага часу і ў новаствараных тэкстах, пераважна мастацкіх. Напрыклад, нярэдка ўжывае такія дзеясловы-выказнікі Алясь Няўвесь: “**Жураўлі на Палессе ляцяць...**” / **Чым яны з Беларуссю павязаны?** / **Як тлумачыўся іхні прылёт?** / **Тут, маўляў,** / **Быццам мёдам намазана.** / **Нават мухі ляцецьмуць** на мёд (Народная воля. 25.11.2014).

Словаўжыванні Кузьмы Чорнага застаюцца актуальнымі пры вырашэнні праблем культуры мовы. На іх аснове (ці з іх дапамогай) можна вызначыць, якой з варыянтных формаў дзеяслова аддаваць перавагу. У прыватнасці, гаворыць (пісаць) **адзяюся**, **адзяешся** ці **адзяваюся**, **адзяваешся**.

Гэта **адзяецца** Анэта. Падрапаная за доўгі час скураная жакетка на футры, чорны шаль гаматно накручаны на галаву і шыю (т. 2, с. 109). Цяпер, **адзеючы** паліто, у кішэні прымеціў ён рукою **фатаграфію** Мані (т. 3, с. 67). **Раздзеючыся**, ён яшчэ глянуў на **фатаграфію** (т. 3, с. 74). Жанчына здавалася высокаю, **адзета** яна была так, як **адзяюцца** ў вялікую дарогу (т. 3, с. 105). На дзень пяты брат заўважыў, што яна не **мьецца** і не **раздзяецца**, **кладучыся спаць** (т. 5, с. 26).

Такім чынам, спрагальныя формы дзеяслова і дзеепрыслоўі не маюць у сваім складзе суфікса -ва-. Падкрэсліваем гэта, бо “Граматычны слоўнік дзеяслова” (2007) без дастатковых падстаў прапаноўвае адзіныя нарматыўныя варыянты **адзяваюся**, **адзяваешся** і пад.

Час ад часу сустракаючы ў друку і вуснай мове дзеяслоў *адпачнуць*, я нават падумваў, ці не пад уплывам гэта рускага *отдохнуть*. Але добра, што не паспяшаўся з вывадам. Выявілася: Кузьма Чорны ўжывае *адпачнуць* (інфінітыў) бадай паслядоўна. Гэта давала колісь укладальнікам ТСБМ больш падстаў падаць яго ў слоўніку, чым дзеяслоў *аддыхнуць* (як яны зрабілі). Дзеяслоў вельмі прыдаецца да ўтварэння дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу: *адпачнуць – адпачнулы, адпачнуты*. Параўнаем пашыранае яшчэ *адпачыўшы* (успрымаецца як дзеепрыслоўе).

“Слоўнік беларускай мовы” (2012) змясціў дзеясловы *адпачнуць і адпачыць*.

Не раз ужо здаўна даводзілася чуць (чытаць) ад аўтараў некаторых падручнікаў і дапаможнікаў беларускай мовы, што пазбягаць ужывання суфікса *-ірава-* ў дзеясловах, замяняць яго на *-ва-* непажадана, бо гэта вядзе да двухсэнсавасці слова.

І ў нашы дні сустраэўся з такой “аргументацыяй” у праграме “Родная мова. Моўная хвілінка” (Беларускае радыё. І канал. 30.07.2014). Зноў тыя самыя зацяганыя адзінкавыя прыклады: *планіраваць – планавачь, фарміраваць – фармавачь*. І каментар: “Мы кажам: чалавек **плануе** працу, а самалёт **планіруе**”.

Гэтыя “мовадбаўцы” нібы забываюцца (вучылі ж у школе, ВНУ), што такая з’ява – мнагазначнасць – уласцівая не толькі беларускай, але і іншым мовам. Так, рускія гавораць (і пішуць): *он плануе работу і самалёт плануе*. І двухсэнсавасць не ўзнікае. Лексічнае значэнне дзеяслова, як і ўтвора нага ад яго дзеепрыметніка, назоўніка, раскрывае нават мінімальны кантэкст. Тое самае ў беларускай мове. Напрыклад: *фармавачь урад, фармавачь характар, фармавачь цэглу; фармаванне ўрада, сфармаваны ўрад*. Значэнне словаў успрымаецца адэкватна.

Моўная практыка Кузьмы Чорнага – красамоўнае пацверджанне гэтага.

І ў тую хвіліну .. пачала **фармавачца** думка адиураца піль і ўзяца за плуг (т. 1, с. 118). Яно [нешта] раптам раскідала ўжо цвёрды **сфармаваны** парадак настройў (т. 1, с. 302). Ці можа раней яна была занадта зялёная і не паспела **сфармавачца** як жанчына... (т. 7, с. 428). [Іван Калакуцкі:] Я **сфармаваў** полк і вяду на фронт (т. 7, с. 431). **Перафармаванне** нас у новыя часці павінна было адбыцца праз дзён тры (т. 2, с. 124). ...**перад** яго вачыма не пад-**ростак**, а як мае быць **сфармаваная** дзяўчына (т. 5, с. 288).

Апошнія дзесяцігоддзі тэндэнцыя да выцяснення вытвораў з суфіксам *-ірава-* ўтварэннямі з суфіксам *-ва-* набірае моцы. Паказальна, што ў выпадку з дзеясловам *функцыяніраваць* гэтая тэндэнцыя ўзяла верх над такой якасцю слова, як яго лёгкавымоўнасць. Параўнаем: *функцыянаваць – функцыяніраваць, функцыянаванне – функцыяніраванне*.

Дарэчы, адзін з варыянтаў назоўніка *функцыяніраванне – функцыяванне* – адзначаны ў друку яшчэ пры канцы 60-х (Полымя. 1969. № 8, с. 204).

У дадатак да таго, што напісана пра форму дзеяслова – дзеепрыметнік – у творах Кузьмы Чорнага (Роднае слова. 2014. № 10), трэба адзначыць. Письменнік шырока ўжываў дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксам *-ен-*: *адкінены, накінены, скінены, выцягнены, пацягнены, уцягнены, працягнены, падгорнены* і інш.

Каўнер кажухка быў **выцягнены** з-пад халата і быў трохі падняты (т. 2, с. 13). [Жанчына] стаяла ў цёмных сенях, у **накіненай** на плечы кароткай, сашморганай скураной вопратцы (т. 3, с. 106). ...**ляжыць, небарак, каля дрэва, на зямлі, на самай дарозе, левая рука падгорнена** пад спіну... (т. 3, с. 110). ...**бачачы сябе ўцягненым** у гэтую справу .. ён так захваляваўся і затрывожыўся... (т. 5, с. 64). **Сездзячы, наволі раздзелася і прылегла** [жанчына] на **пацягненую** ўгору падушку (т. 1, с. 462). За **адкіненымі** весніцамі звінела пустая цішыня вуліцы (т. 2, с. 66).

Кузьма Чорны трымаўся такіх формаў праз усю сваю творчасць. У апавяданні часоў Вялікай Айчыннай вайны “Бацька” ў двух суседніх сказах напісана: ...ён адразу **рвануўся** к сталу з **ускіненай** зноў рыдлёўкай; даў рыдлёўкай на зноў **працягненай** руцэ з пісталетам (т. 2, с. 356).

Знаёмства з творамі Кузьмы Чорнага стымулюе, актывізуе пазнанне беларускай мовы, яе лексікі і граматыкі.

Спіс літаратуры

1. Волкава, Я. В. Польска-беларускі слоўнік / Я. В. Волкава, В. Л. Авілава. – Мінск : Беларус. навука, 2004.
2. Граматыка беларускай мовы : Марфалогія. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1962. – Т. 1.
3. Піскуноў, Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы / Ф. А. Піскуноў. – Мінск : Выдавец Зміцер Колас, 2012.
4. Чорны, К. Збор твораў : у 8 т. / К. Чорны. – Мінск : Маст. літ., 1972 – 1975.
5. Янкоўскі, Ф. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Выш. шк., 1983.

НЯЎЛАСНА-ПРОСТАЕ МАЎЛЕННЕ ЯК МАРКЁР УНУТРАНАГА ДЫЯЛОГУ

Важнае значэнне ў мастацкім апаведзе ад 3-й асобы набывае прынцып кантамінацыі маўленчых пластоў аўтара і персанажа, якая выяўляецца ў няўласна-простым маўленні (НПМ) і забяспечвае поліфанізм ідэяна-тэматычнага зместу. Да пытання НПМ звярталіся многія замежныя навукоўцы, разглядаючы яго розныя аспекты і адпаведна фармулюючы канцэпцыі.

У даследаванні К. Кусько “Праблемы мовы сучаснай мастацкай літаратуры” вылучаюцца чатыры асноўныя канцэпцыі [1]. Першая належыць прадстаўнікам і паслядоўнікам жэнеўскай школы, якія інтэрпрэтавалі НПМ як разнавіднасць класічнай формы ўскоснай мовы. На думку Ю. Шарапавай, такі падыход з’яўляецца лінгвістычным [2, с. 6]. Яго ж прытрымліваецца і М. Бахцін: “Мадыфікацыя ўскоснай канструкцыі стварае жывапісныя эфекты ў перадачы чужога маўлення. Гэтая мадыфікацыя прадугледжвае высокую ступень індывідуалізацыі чужога выказвання ў моўнай свядомасці, уменне дыферэнцавана адчуваць слоўны абалонкі выказвання і яго прадметны сэнс” [3, с. 426]. Другая канцэпцыя выкладзена ў працах лінгвістаў мюнхенскай школы, якія кваліфікавалі НПМ як мадыфікацыю простага маўлення. Такую пазіцыю і прымае М. Бахцін: “З’яўленне НПМ павінна вывучацца ў цеснай сувязі з развіццём іншых жывапісных мадыфікацый **простай** і ўскоснай мовы” [3, с. 455]. Згодна з трэцяй канцэпцыяй, НПМ – гэта сумесь простага і ўскоснага маўлення. Шырокае распаўсюджанне і прызнанне атрымала чацвёртая канцэпцыя, якой прытрымліваецца большасць рускіх і замежных даследчыкаў. Яе сутнасць у тым, што НПМ уяўляе сабой самастойную форму перадачы чужога выказвання, а не мадыфікацыю простага ці ўскоснага маўлення. Некаторымі вучонымі НПМ разглядаецца як важны сродак забеспячэння наратыўнай камунікацыі ў свабодным ускосным дыскурсе, што робіць яго сутнасць дыялагічнай [4; 5]. І калі ў традыцыйным наратыве на ўсёй тэкставай прасторы прысутнічае адна свядомасць (яна ўвасабляецца ў апавядальніку), то, на думку А. Падучавай, у свабодным ускосным дыскурсе апавядальнік успрымае свет з пазіцыі аднаго ці некалькіх персанажаў [4, с. 335 – 353].

Пры даследаванні двухпланавасці НПМ навукоўцы Н. Шведава, М. Паспелаў, Г. Інфан-

тава, Л. Сакалова, Я. Ганчарова і іншыя ўлічваюць найперш долю ўдзелу аўтара і персанажа. Прагматычны аспект НПМ аналізуе ў сваёй манаграфіі І. Труфанова [6]. На яе погляд, двухпланавасць забяспечваецца тым, што ў аўтарскім апаведзе ствараецца мастацкая рэчаіснасць, да якой персанаж выражае адносіны ў НПМ. План персанажа выяўляецца ў НПМ не мадальнай афарбоўкай, не формамі часу, не лексікай, не сінтаксічнымі канструкцыямі і ўсёй будовай маўлення персанажа, не словазлучэннямі з семантыкай ацэнкі, а, у першую чаргу, маўленчымі актывам персанажа і яго індыкатарам [6, с. 31].

Стылістычны аспект вывучэння НПМ з’яўляецца дыялагічнае ўзаемадзеянне аўтара і персанажа з перавагай у маўленні аднаго ці другога. З гэтага пункту гледжання асаблівасці лінгвістычнай арганізацыі твора разглядае Я. Ганчарова [7]. У яе манаграфіі даецца падрабязная характарыстыка двух асноўных прынцыпаў увядзення НПМ у кантэкст – аўта-семанты і сінсеманты. Пры аўта-семанты прысутнічае адносна ізаляванасць сказаў унутры кантэксту, таму “голас” персанажа, яго думкі, пачуцці выяўляюцца дастаткова выразна. Гэтым садзейнічае адпаведнае моўнае афармленне з адценнем гутарковасці: пыгальныя і клічныя зачыны (яны размяжоўваюць розныя стылістычныя пласты – аўтарскі і персанажны), аднаасобныя структуры, якія маюць канцэнтраваную сінтаксічную форму і выражаюць пазіцыю персанажа. Сінсемантычныя тэндэнцыі ў сінтаксічным афармленні НПМ заўважаюцца ва ўмовах уключэння рыс персанальных элементаў аўтарскага апаведу. У гэтых адносінах асаблівае значэнне набываюць мікраформы НПМ, якія ўводзяцца ў аўтарскі сказ. Да іх Я. Ганчарова адносіць пабочна-мадальныя члены, словазлучэнні з ацэначнай семантыкай, словы-цытаты маўлення і думак персанажа [7, с. 128 – 129]. Даследчыца вылучае тры асноўныя прыметы пункту гледжання аўтара і персанажа ў мастацкім апаведзе:

- 1) рознастылёвасць лексікі аўтара і героя;
- 2) лексемы, якія належаць свядомасці героя, у аўтарскім кантэксте вылучаюцца графічна – працяжнікам або коскай;

3) семантыка лексем персанажа ў НПМ змяшчае эмацыянальна-ацэначны кампанент [7, с. 130].

На аснове гэтых разважанняў узнікае пытанне наконт вылучэння НПМ на ўзроўні даданай часткі складаназалежнага сказа (аўтарскага выказвання), калі такая частка ўключае кампаненты маўлення персанажа. Як вынікае з манаграфіі Я. Ганчаровай, такое вылучэнне апраўданае. Гэткага ж меркавання прытрымліваецца І. Труфанова: «Калі ў даданай дапаўняльнай, якая перадае маўленне персанажа, ужыты індыкатары маўленчага акта і (або) паказчыкі сітуацыйнасці выказвання – уключанасці ў яго змест і выражэнне моўцы, яго маўленчай сітуацыі (пытанні, клічнікі, дзеясловы ўмоўнага ладу, пабочна-мадальныя словы і словы ў “ролевых значэннях” і “сэнсах”), мы трактуем яе як даданую няўласна-простага маўлення» [6, с. 20]. Іншая пазіцыя выкладзена ў выданні “Стылістычны энцыклапедычны слоўнік рускай мовы”: “НПМ не ўводзіцца як даданая частка складаназалежнага сказа” [8, с. 251]. Пры супастаўленні гэтых супрацьлеглых думак варта, аднак, прызнаць правамерным меркаванні тых даследчыкаў, якія вылучаюць НПМ на ўзроўні часткі складаназалежнага сказа, калі яна ўтрымлівае, як зазначае К. Кусько, “які-небудзь маўленчы імпульс мадальнага, лексіка-фразеалагічнага або сінтаксічнага плана – маркёра ўключанасці персанажа” [1, с. 50].

Адна са стадый кантамінацыі аўтарскага і персанажнага маўлення – цытатнае НПМ, або цытатныя ўкрапванні, узятыя ў двукоссе. Іх асаблівасць разглядае К. Кусько: “Двукоссе, натуральна, выклікае думку пра суаднесенасць цытатнага ўкрапвання з простаай мовай персанажа, аднак цесная сінтаксічная сувязь персанажнай цытаты з аўтарскім кантэкстам, а таксама шчыльнасць структурна-семантычнага сінтэзавання разнапланавых перспектываў сведчаць пра наяўнасць НПМ” [1, с. 52].

Па прыцыпе дыялагічнасці маўлення аўтара і героя Л. Сакалова вылучае тры разнавіднасці НПМ [9, с. 25 – 29]. Для першай характэрна самаўхіленне аўтара як апавядальніка, які саступае месца герою, у выніку чаго мяжа аўтарскага і персанажнага маўлення выяўляецца выразна, а НПМ, як правіла, вызначаецца пэўнай працягласцю. Другая разнавіднасць НПМ разглядаецца як уключаная ў аўтарскі аповед, паколькі і персанаж, і аўтар удзельнічаюць у маўленні на роўных правах. Таму НПМ пастаянна чаргуецца з аўтарскай і мае меншую працягласць у параўнанні з НПМ першай разнавіднасці. НПМ трэцяга віду функцыянуе ў выглядзе слоў, спа-

лучэнняў, уласцівых герою, і яе нельга адасобіць ад аўтарскага маўлення. Моўныя адзінкі такога віду мэтазгодна кваліфікаваць як элементы, ўкрапванні, цесна звязаныя з агульным аўтарскім аповедам. У адрозненне ад першай і другой разнавіднасцей НПМ, трэцяя пазбаўлена закончанасці думкі.

У беларускай мастацкай прозе ўжываюцца ўсе тры разнавіднасці НПМ. Найбольш класічны яго варыянт уяўляе першая, пры якой адбываецца дакладнае размежаванне аўтарскага і персанажнага маўлення, таму ўнутраны дыялог пазбаўлены цеснай кантамінацыі:

Лявон і сам не сказаў бы, адкуль гэтая крыўда і гэтая прыкрасць. Ці хацелася, каб малацілі машынаю, а не цэпамі? Ці хацелася, каб малацілі толькі дарослыя людзі, а не дзеці, як Лаўрынька? Ці прыкра было, што ён сам у іх вачах – нейкі недалуга, пан не пан, мужык не мужык? Можна, найболей было жалю, што ён адарваны ад простага, роднага... Што ён мае гэтыя думкі, якія мучаць яго? Можна, хацелася скінуць з сябе той смутак, тую хваробу духа, каб быць здаровым чалавекам? (М. Гарэцкі. Меланхолія); *Злосць і крыўда агарнулі лесніка. Яго так зняважылі, аплявалі. А цяпер сядзяць на прызбе і, можна, смяюцца з яго. Але не! Ён не дазволіць смяцца з сябе! Ён такую ўдзярэ штуку, што і сам чорт за скача ад радасці! О, ён пакажа, што такое ён. Усе будуць помніць яго!* (Я. Колас. Нёманаў дар); *Відаць, Андрэй нешта надумаўся. Прыхіліўшы камлюкі да сцяны, Андрэй доўга пазіраў на іх. Хацкія камлюкі. Важнецкія выйшлі б спіцы для колаў. А паліцы на сохі!..* (Я. Колас. Малады дубок); *Андрэя, хоць яму і хацелася быць толькі разам з Алёнкай, гэты тлум не папохаў, а захапляў. Гэта ўсё быў шлях да яе. Якое шчасце сядзець поруч з ёю ў загсе, якое шчасце ехаць адтуль, якое шчасце, калі крычаць “горка!”. І якое шчасце, што зараз так бліскавічна ляціць насустрач дарога, так мільгаюць дрэвы, знікаючы з вачэй, так пругка б’е ў твар цёплы, напоены пахам чабору, палыну, верасоў і яшчэ чагосьці, ветрык!* (У. Караткевіч. Нельга забыць); *Галіна адна. Не спяшаецца. Куды? Экзамены мінулі. Сёння яна будзе на дачы. Мо аж да восені прыйдзеца пакінуць горад, дзе вырасла і вучылася. Хаця... Яшчэ адзін год, а там нехаця расстанешся. Цяпер так* (І. Пташнікаў. Чакай у далёкіх Грынях); *Юновіч глядзеў у кніжку... Ах, якія звонкія, чырванагрудыя, чырванабокія, нібыта яблыкі, былі там снегіры! Якая даўняя, далёкая і паўзабытая ўжо казка Юновічавога маленства! І навошта дзяўчынка пыталася*

пра снегіроў у маці, лепш бы запыталася ў яго. І ён бы... Ён раскажаў бы пра дровы, што шугаюць у печы, пра акно, ружовае ад рانیшняга сонца (М. Стральцоў. На вакзале чакае аўтобус); Аднак пярэчанне ўнутры сапраўды з'явілася, і Зазыба ўжо дакладна ведаў, адкуль яно – якраз ад лаянкі гэтай жанчыны. **І ён, Зазыба, таксама харош!.. Прывёз ды пакінуў тут, як у лесе сярод ваўкоў, адну... Праўда, не па сваёй задуме прывёз. Але ж нешта думалі твая людзі, што прасілі зрабіць гэта? І Маштакоў, і той вайсковец, няхай што і хлусіў тады пра Масея? Дастаткова было пачаць збіраць у адно думкі так, як зноў ня-добрае пачуццё аднекуль стала брацца, та-чыць сярэдзіну. Яно было акурат такім, як і ў той дзень, калі яшчэ ў Верамейках ён абураўся, што Марылі знайшлі зусім не дзясочную справу, накіроўваючы сюды, у акупіраванае фашыстамі мястэчка (І. Чыгрынаў. Апраўданне крыві); Перад Мар'яй, як днём у сне, выплыў раптам зноў бялявы, з сінімі, як васількі, вачамі твар Хведзькі. **Не, відаць, ад таго, што схавана ў сабе самой, не ўцячэш, нікуды не дзенешся. Хіба не ведала яна, тады яшчэ дзеўка, што любоў з салдатам, ды яшчэ ў вайну, нічога добрага не прынясе, скончыцца пакутай? Ведала, але гнала прэч усялякія думкі. І цяпер, пражыўшы жыццё, сябе за былое не дакарае** (І. Навуменка. Іван ды Мар'я).**

Няўласна-простае маўленне, уключанае ў аўтарскі апавед, рэалізуе цесны кантакт, дыялог аўтара з персанажам. Яно можа перадаваць закончанаць думкі:

Калі запалілі святло, Грынкевічу здалося, што з пачатку гэтай лекцыі прайшлі, пэўна, стагоддзі і што тая вясна, што шуміць за акном, зусім іншая вясна, а сам ён глядзіць на яе другімі вачыма (У. Караткевіч. Нельга забыць); Ён [Міхалка] часта прачынаўся ноччу апошні час, і абуджэнне тады было лёгкім, сон імгненна злятаў з павек: яму здавалася нават, што, **мусіць, міжвольнае трымценне павек, казытліва набрынялых холадам ад настылай за ноч хаты, і будзіла яго** (М. Стральцоў. Адзін лапаць, адзін чунь); Валодзя прыйшоў у гумно, дзе на таку стаяў яго воз, зняў кола... а потым падумаў, што лепш, можа, нікуды не ісці, а пабыць аднаму (Я. Брыль. Граніца); Ён [Данік] думаў нават, **чаму яна – такая добрая, разумная, прыгожая, – чаму яна не мама яго, чаму ён не можа прытуліцца да яе, падставіць сваю сіваю, астрыжаную галаву пад яе цёплую маленькую руку** (Я. Брыль. Сірочы хлеб); Лазар Богша зноў падумаў, што, **напэўна, уся гэтая чартаўшчына яму прыснілася, а можа, і цяпер**

сніцца (А. Асіпенка. Святыя грэшнікі); *Герман жартаўліва адбіваўся, кажучы, што заграцімі ён сыты і па рабоце, што хочацца цішыні і ціхай красы роднага азёрнага краю* (Г. Чарказян. Ангеліна-анёл).

Уключанае НПМ у беларускіх мастацкіх тэкстах перадае незакончанаць думкі пры ўмове яго рэалізацыі на ўзроўні міні-кантэкстаў, як у наступных прыкладах:

Успамінала, колькі яна [маці], **“дзеўка з добрае хаты”**, наплакала, пакуль яе тата дазволіў ёй выйсці за беднага хлопца (Я. Брыль. Птушкі і гнёзды); **І ўсё тлумачыў** [Нітка], што непакой **“пана солтыса”** – зусім лішні (Я. Брыль. Граніца); Некалі Сучок рыхтаваўся выйсці за дзяка, і хоць экзаменту не вытрымаў, але навучыўся многа розных **“кандакоў і пракімнаў”**, якія і любіў, каб пасмяшыць людзей, выспеўаць і расказваць на свой лад (К. Чорны. Маё дзела цялячае).

Як бачым, унутрытэкставая дыялагізацыя паміж аўтарам і персанажам у мастацкіх творах аб'ектыўнага апаведу выяўляецца ў НПМ уключанага і няўключанага тыпаў, якія адлюстроўваюць пэўную ступень кантамінацыі маўлення.

Спіс літаратуры

1. Кусько, Е. Я. Проблемы языка современной художественной литературы / Е. Я. Кусько. – Львов : Вища школа, 1980. – 207 с.
2. Шаропова, Ю. В. Несобственно-прямая речь в функционально-коммуникативном и структурно-семантическом аспектах (на материале английского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Ю. В. Шаропова; Российский гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. – СПб., 2001. – 18 с.
3. Бахтин, М. М. Тетралогия / М. М. Бахтин. – М. : Лабиринт, 1998. – 608 с.
4. Падучева, Е. В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива) / Е. В. Падучева. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
5. Сысоева, В. В. Нарративный потенциал несобственно-прямой речи в художественном тексте : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / В. В. Сысоева; Белгородский гос. ун-т. – Белгород, 2004. – 23 с.
6. Труфанова, И. В. Прагматика несобственно-прямой речи / И. В. Труфанова. – М. : Прометей, 2000. – 569 с.
7. Гончарова, Е. А. Пути лингвостилистического выражения категорий *автор – персонаж* в художественном тексте / Е. А. Гончарова. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1984. – 145 с.
8. **Стилистический энциклопедический словарь русского языка** / под ред. М. Н. Кожинной. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 696 с.
9. Соколова, Л. А. Несобственно-авторская (несобственно-прямая) речь как стилистическая категория / Л. А. Соколова. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1968. – 281 с.

Таццяна СТАРАСЦЕНКА,
кандыдат філалагічных навук.

РЭЛІГІЙНЫ ДЫСКУРС ІНТЭРНЭТУ

Рэлігійная сфера жыцця людзей паспяхова адаптавалася да новых тэхналагічных рэалій жыцця соцыуму, у тым ліку асвоіла камунікацыйны фармат інтэрнэту. У той жа час інтэрнэт не стаў маральным эквівалентам сістэмы каштоўнасцей чалавека. Рэлігійны дыскурс інтэрнэту дэманструе выразныя прыкметы інстытуцыянальнасці адпаведнай маўленчай практыкі. Тэксты інтэрнэту рэлігійнага зместу могуць быць прааналізаваны ў металінгвістычным аспекце.

Ключавыя словы: *інтэрнэт, камп'ютарна-апасродкаваная камунікацыя, дыскурс, інстытуцыянальны дыскурс, рэлігійны дыскурс, рэлігійны інстытут.*

The religious life of people successfully adapted to new technological realities of social life, assimilated the communication format of the Internet. At the same time, the Internet has not become moral equivalent of the system of values. Religious discourse of the Internet shows clear signs of institutionality of appropriate speech practice. The texts of the Internet religious content can be analyzed in metalinguistical aspect.

Паняцці *інтэрнэт* і *рэлігія* яшчэ нядаўна ўспрымаліся амаль як антонімы. На працягу дваццаці гадоў суіснавання шмат што змянілася не толькі ў жыцці, але і ў дыскурсе. Культурны код чалавецтва (рэлігія) і інфармацыйны “эр-зац” (сеткавая тэхналогія інтэрнэт) сёння сумесна развіваюць новы фармат маўленчай практыкі: рэлігійны дыскурс інтэрнэту. Блізкая да міфалогіі гісторыя стварэння і функцыянавання інтэрнэту нават дэманструе асобныя прыклады апеляцыі да аўтарытэту рэлігіі. Такі падыход пакуль успрымаецца ў іранічным кантэксце, але можна чакаць, што велізарныя магчымасці інтэрнэту па выкарыстанні маніпуляцыйных тэхналогій будуць тым ці іншым чынам закранаць сферу рэлігіі. З пачаткам такога працэсу можна пазнаёміцца ўжо сёння.

The Church of Google (царква *Google*) – ні больш ні менш падказвае фантазія Н. Кара магчымую змрочную перспектыву развіцця соцыуму. Пакуль цені рэзідэнцыі кампаніі – *Googleplex* – не больш, чым цені велічы: “Тое, што турбуе заснавальнікаў кампаніі, – гэта не іх хлапечы імкненне стварыць дзіўную модную машыну, здольную інтэлектуальна перасягнуць сваіх стваральнікаў, а іх нерэалізаваная канцэпцыя чалавечага мозгу, які здольны на такое імкненне” [8].

Няма нічога дзіўнага ў тым, што ўсёмагутнасць дазволіла інтэрнэт-кампаніям асвоіць урэшце і рэлігію, адну з нешматлікіх сфер жыцця, якая заўсёды працякала па-над мітуслівасцю матэрыяльнага свету.

З іншага боку, рэлігійныя інстытуты не змаглі праігнараваць несумненны перавагі інстытуцыянальна-дыскурсіўнай практыкі ў камп'ютарна-апасродкаваным фармаце. Яшчэ некалькі гадоў таму рэлігійныя канфесіі спрабавалі супрацьстаяць лічбавым тэхналогіям, адчуваючы небяспеку неабмежаванага пашырэння магчымасцей штучнага інтэлекту. Цяпер, захоўваючы незалежнасць асобы, верніка, рэлігійныя інстытуты вымушаны ўлічваць і абставіны сучаснага лічбавага жыцця соцыуму. Нават кансерватыўныя плыні хрысціянства – каталіцызм

і праваслаўе – імкнуцца свядома выкарыстоўваць перавагі камп'ютарна-апасродкаванай камунікацыі.

Вялікі аб'ём тэкстаў рэлігійнай тэматыкі ў камп'ютарна-апасродкаванай камунікацыі вызначае іх асаблівую важнасць і аўтарытэтнасць у агульнай плыні дыскурсу. Разам з тым рэлігійны дыскурс вызначаецца як “асаблівы тып інстытуцыянальнага дыскурсу з выразна акрэсленымі дыферэнцыяльнымі прыкметамі, якія могуць быць вымераны пры дапамозе такіх параметраў, як стратэгіі, хранатоп, каштоўнасці (у тым ліку ключавы канцэпт), удзельнікі, мэты, матэрыял (тэматыка)” [3, с. 112]. Фарміраванне і функцыянаванне рэлігійнага дыскурсу істотна адрозніваецца ад іншых тыпаў інстытуцыянальнага дыскурсу. Напрыклад, рэлігійны дыскурс вызначаецца адметнай суб'ектнай структурай: “...у адрозненне ад іншых тыпаў дыскурсу, канстытуцыйным удзельнікам гэтых зносін з'яўляюцца не толькі святары і вернікі (унутраныя і знешнія ўдзельнікі), але і Бог, да якога звернуты малітвы, псалмы, спевы і ў шэрагу канфесій...” [6, с. 107]. Адносіны ўдзельнікаў дыскурсу да Бога цесна пераплецены са сферай духоўнасці і не могуць разглядацца пры аналізе маўленчай дзейнасці без уліку мноства іншых аспектаў.

Поўнае разуменне сучаснага становішча рэчаў у матэрыяльным свеце дэманструюць духоўныя лідары цэркваў-сяцёр: віртуальнасць носіць апасродкаваны матэрыяльнымі прыладамі дваісты характар, і не выключана, што калінебудзь тэхнічныя сродкі змогуць фіксаваць духоўнасць. Напэўна, да гэтага этапу развіцця цывілізацыі рыхтуюцца не толькі тэхнічныя спецыялісты. Царква заўсёды была і ёсць цэнтрам прыцягнення найлепшых розумаў чалавецтва. Такое становішча рэчаў абавязвае рэлігійныя інстытуты клапаціцца пра захаванне сваіх пазіцый у сацыяльнай сферы, задумвацца пра тое, як свет, што імкліва мяняецца, будзе сумешчаны з вечнымі духоўнымі каштоўнасцямі, складнікамі квінтэсэнцыі ўяўленняў пра светлую будучыню.

Мяркуючы па актыўнасці царквы ў віртуальнай рэальнасці, яе лідары маюць выразнае ўяўленне пра важнасць новых абставінаў сацыяльнай і творчай сферы жыцця людзей. Можна ўжо з упэўненасцю гаварыць, што царква гатовая з разуменнем сустрэць новыя абставіны матэрыяльнага жыцця людзей і перамены, накіроўваючы намаганні на падтрыманне высокіх маральных асноў грамадства.

Патрыярх Кірыл прысвяціў інфармацыйнай сферы жыцця вернікаў значную частку праграмавага выступу на Архірэйскай саборы ў 2013 г.: “Наш час часта называецца эпохай інфармацыйнага грамадства. І мы сапраўды назіраем, як інфармацыя набывае ўсё больш важнае значэнне ў жыцці сучасных людзей. Сродкі масавай камунікацыі часам са спосабаў атрымання інфармацыі ператвараюцца ў прыладу ўздзеяння на фарміраванне светапогляду. У гэтых умовах наш адказ на інфармацыйныя выклікі сучаснасці павінен грунтавацца на двух галоўных прынцыпах. Па-першае, гэта імкненне малітвай, словам і справай сведчыць аб Праўдзе ў любых умовах, у якіх бы мы ні апынуліся. Па-другое, гэта прафесіяналізм, уменне выкарыстоўваць інструменты масмедыя ў царкоўнай справе” [2].

Робячы акцэнт на агульнацаркоўнай задачы “фарміравання адзінага інфармацыйнага поля”, патрыярх акрэслівае задачу забеспячэння годнай прысутнасці царквы ў віртуальнай рэальнасці: “Праваслаўны журналіст павінен заставацца ў першую чаргу царкоўным чалавекам, якому важна даць адказ перад судом Божым зусім не за рост наведвальнасці свайго сайта, накладу выдання, папулярнасці радыё- ці тэлепраграмы, але, перш за ўсё, за добрасумленнае сведчанне аб Царкве” [2].

Сіла інерцыі шматвяковага імкнення засцерагчы чалавека ад усялякіх выгод матэрыяльнага свету не дазваляе царкве прыняць прыярытэт выгод матэрыяльнай сферы ў жыцці асобнага чалавека. Гэта цалкам натуральна і адпавядае рэлігійным канонам. Зразумела, у сучасных умовах рэлігійныя інстытуты, як правіла, не імкнуцца кіраваць свецкім жыццём грамадства і саборнічаць з дзяржаўнымі інстытутамі. Аднак аскетызм вернікаў царква ўсяляк заахочвае і стымулюе. Так, у тым жа 2013 г., у сакавіку Руская праваслаўная царква заклікала вернікаў устрымацца падчас Вялікага посту не толькі ад мясных і малочных прадуктаў, але і ад выкарыстання сацыяльных сетак, а ў чэрвені патрыярх заявіў, што манахам не варта карыстацца інтэрнэтам, каб засцерагчы сябе ад спакусы [4].

Нават ісламізацыя асобных дзяржаў, экспансія, бадай, найбольш актыўнай рэлігіі сучаснасці, ісламу, суправаджаецца поўнай талерантнасцю

рэлігійных аўтарытэтаў і пераважнай колькасці прыхільнікаў да віртуальнай прасторы.

Папа Бенедыкт XVI у 2013 г. вітаў развіццё лічбавых сацыяльных сетак, якія “ствараюць новую а́гару [ст.-грэч. *ἀγορά* ‘плошча сходаў’]”, адкрытую публічную пляцоўку, дзе людзі дзеляцца ідэямі, інфармацыяй і меркаваннямі, на якой узнікаюць новыя адносіны і супольнасці людзей: “Магчымасць выкарыстоўваць новыя мовы запатрабавана не толькі для таго, каб ісці ў нагу з часам, але дакладна для здзяйснення бясконцай мнагазначнасці Евангелля, для таго, каб знайсці формы выразнасці, здольныя дасягнуць усіх розумаў і сэрцаў. У лічбавым асяроддзі напісанае слова часта суправаджаецца вобразамі і гукамі. Эфектыўная камунікацыя, як у прыпавесці Хрыста, павінна выказваць уражанні і эмоцыі тых, каго мы хочам запрасіць на сустрэчу з веліччу любові Госпада” [11].

Больш за тое, “абмен інфармацыяй можа стаць сапраўднай камунікацыяй, гіпертэкставыя спасылкі – выклікаць сяброўства, сувязі – забяспечваць адзінства” [11].

Аднак “калі сеткі закліканы рэалізаваць свой вялікі патэнцыял, то іх удзельнікі павінны прыкладаць намаганні, каб заставацца сапраўднымі, паколькі ў гэтай прасторы падзяляюцца не толькі ідэі і інфармацыя, але і наша сутнасць” [11]. Разуменне патэнцыялу сусветнага павуціння тут перавышае самыя смелыя чаканні, з такім глыбокім пранікненнем у прыроду новых абставінаў за будучыню хрысціянства можна не хвалявацца.

Што азмрочвае бязвоблачную рэлігійную будучыню, дык гэта няздольнасць інтэрнэт-дыскурсу супрацьстаяць экстрэмізму ў віртуальнай прасторы: тут кожны карыстальнік павінен рабіць выбар самастойна. На жаль, не ўсе апэратары інтэрнэту ўстрымліваюцца ад спакусы высветліць адносіны ў практычна безабароннай віртуальнай прасторы. Менавіта ў ёй, ва ўмовах уяўнага хаосу асяроддзя і зманлівай ананімнасці камунікацыйных масак, актыўна “вырашаюцца” міжканфесійныя праблемы. Далёка не заўсёды гэта адбываецца карэктна. Але з-за бурнага і амаль бескантрольнага пашырэння інтэрнэт-пакуль не вельмі моцна абмежаваны юрыдычнымі і этычнымі нормамаі. Працэс прававога ахопу інтэрнэт-прасторы ідзе актыўна, але не паспявае за тэмпамі віртуальнай рэальнасці.

Між тым дастаткова сведчаньняў эфектыўнага ўздзеяння віртуальнай рэальнасці і яе атрыбутаў на соцыум, у тым ліку ў дачыненні да рэлігійнай сферы жыцця. Чаго варты такія заглавак навіны: *Хакеры падклалі “свінню” мусульманам Расіі* [5]. Толькі з загатоўка можна атрымаць шмат самай рознай інфармацыі: “у Расіі

распаўсюджана мусульманскае веравызнанне”, “мусульмане карыстаюцца інтэрнэтам”, “у інтэрнэце адбываюцца міжканфесійныя канфлікты”, “супраць мусульман агрэсіўна настроена частка інтэрнэт-хуліганаў, хакераў” і г. д. Атрымліваецца досыць празрыстая сітуацыйная мадэль рэлігійнага дыскурсу па ван Дэйку [1].

Яшчэ больш інфармацыі змяшчае само паведамленне, выдатны матэрыял для дыскурсу-аналізу: *Невядомыя хакеры напярэдадні абрушылі сайт Савета муфтыяў Расіі, азмрочыўшы расійскім мусульманам Курбан-Байрам, свята ахвярапрынашэння.*

Першапачаткова пры заходзе на сайт muslim.ru выводзілася паведамленне правайдара пра тое, што ён недаступны, аднак у хуткім часе з’явілася заглушка, пакінутая хакерамі. На ёй выяўлена галава свінні з томам Карана ў зубах.

На думку хакераў, гэта азначае, што даменнае імя апаганена і Савет муфтыяў больш не зможа трымаць на гэтым адрасе сайт. Атакавана таксама старонка кіраўніка Савета муфтыяў Равіля Гайнутдзіна і сайт Саборнай мячэці Масквы. У Савеце муфтыяў узлом назвалі прадуманай акцыяй, паведамляюць расійскія СМІ [5]. Незразумела толькі адно: адкуль аўтару інтэрнэт-выдання вядома пра меркаванне хакераў. Але ў тым, што датычыцца лічбы “лайкаў” адносна зместу паведамлення, яна, напэўна, дакладная: на 16 кастрычніка 2013 г. “13 198 карыстальнікам гэта падабаецца” – амаль сацыяльнае апытанне [5].

На дадзеным прыкладзе можна бачыць, наколькі поўна адаптаваўся іслам, які мае агульныя карані з хрысціянствам і які ўзнік амаль паўтары тысячы гадоў таму, да сучаснага рытму жыцця: свае сайты ў Савета муфтыяў, кіраўніка Савета муфтыяў, Саборнай мячэці і г. д. Інтэрнэт-прастора запоўненая аж да акаўнта кожнага асобнага верніка, грамадзяніна пэўнай дзяржавы, але не ў апошнюю чаргу – рэлігійнага адэпта і ўдзельніка інтэрнэт-супольнасці. У віртуальнай рэальнасці ёсць усе магчымасці для прапагандавання, прэзентацыі вартасцяў усімі рэлігійнымі плынямі.

Персанальны акаўнт ёсць і ў кіраўніка будыстаў – Далай-ламы. Колькасць яго падпісчыкаў на сярэдзіну 2013 г. перавысіла сем мільёнаў (7 903 701 чытачоў – на 17 кастрычніка 2013 г.) [9].

Нядобразычліўцы тыбецкага духоўнага лідара добра разумеюць важнасць яго прысутнасці ў віртуальнай прасторы і, згодна з паведамленнямі СМІ, актыўна перашкаджаюць яго дыскурсіўнай інтэрнэт-практыцы. Довады могуць быць розныя, напрыклад, па думку аналітыкаў Reuters, “доступ да электронных лістоў з офіса Далай-ламы дазваляе шпіёнам сачыць, хто можа

мець зносіны з духоўным лідарам Тыбета, якога Кітай падазрае ў намеры дамагчыся незалежнасці Тыбета” [10].

Кожнае дзеянне ў інтэрнэце можа здавацца тайным толькі яго выканаўцам. Паведамленні ў віртуальнай прасторы пакідаюць не менш выразныя сляды, чым пры звычайнай камунікацыі, напрыклад пісьмовай: у поўнай адпаведнасці з назіраннямі старажытных экспертаў – *scripta manent* (лац. ‘напісанае застаецца’). У сусветным павуцінні такія сляды прафесіяналам, якія яго абслугоўваюць, зразумелыя нават лепш, чым калі б яны былі пакінутыя аўтаручкай на паперы. У нашым прыкладзе хакерская атака, верагодна, была выканана “прафесійнымі” хакерамі, якія афіцыйна маюць іншы прафесійны статус. Такіх спецыялістаў сёння маюць у штаце многія бізнес- і дзяржаўныя структуры. Час хакераў-аматараў хутка праходзіць, у інтэрнэце спаборнічаюць прафесійныя арміі, іх салдатаў ужо цяжка назваць хакерамі (інтэрнэт-узломшчыкамі). Лексема *хакер* хутка змяняе семантыку, магчыма, праз нейкі час яна стане архаізмам.

У дадзеным кантэксце зусім не дзіўна, што эксперту “Лабараторыі Касперскага” Курту Баўмгартнеру ўдалося знайсці камунікацыйныя сляды інтэрнэт-злачынства. Больш за тое, лакалізацыя адпаведнага камп’ютарнага віруса, які пашкодзіў старонку Далай-ламы, здалася яму не вельмі звычайнай і выклікала прафесійную цікавасць: “У дадзены момант здаецца, што некалькі сістэм, якія атакавалі з дапамогай гэтага кода [віруса], размешчаны ў Кітаі і ЗША, хоць іх можа быць і болей” [7]. Далей аргументацыя накіраваная наступнай: *The Java exploit being delivered is the 212kb “YPVo.jar” (edd8b301eeb083e9fdf0ae3a9bdb3cd6), which archives, drops and executes the backdoor as well. That file is a 397 kb win32 executable “aMCBlHPL.exe” (abd7edc77e745a91b1fc6be985994c6a) detected as “Trojan.Win32.Swisyn.cyxj”* – размова ідзе пра ідэнтыфікацыю спосабу пранікнення віруса тыпу “траянскі конь” (англ. *Trojan*) [7]. Можна бачыць, што перакладаць міжнародны камп’ютарны слэнг з “роднай” англійскай на любую іншую мову ўжо няма сэнсу: у камунікацыйнай прасторы мова інтэрнэт-прафесіяналаў мае англійскі інтэрфейс.

Зрэшты, ёсць усе падставы спадзявацца, што рэлігію як найважнейшую частку духоўнага свету чалавека “абміне чаша” рознагалоссяў і расчараванняў, прынесеныя у свет людзей віртуальнай рэальнасцю. Пакуль патэнцыял сусветнага павуціння, інтэрнэту і іншых навацый камунікацыйнага асяроддзя ніяк не закранае асновы веры чалавецтва ў лепшае жыццё.

Такім чынам, рэлігійная сфера жыцця людзей непрыкметна і натуральна ўпісалася ў новыя тэх-

налагічныя рэаліі жыцця соцыуму. Гэта сведчыць пра глыбіню і шчырасць пачуццяў вернікаў. У той жа час інтэрнэт не стаў маральным эквівалентам сістэмы каштоўнасцей чалавека. Не выключана, што такі парадак рэчаў можа стаць рэальнасцю ў будучыні. Пакуль падобная верагоднасць выглядае казачнай. Зрэшты, толькі чалавек пакуль што ўплывае на развіццё падзей у віртуальнай рэальнасці. Напэўна, штучны інтэлект, калі дапусціць магчымасць яго істотнага якаснага прагрэсу, зможа сам будаваць архітэктурную паралельнага вымярэння. Пакуль да гэтага вельмі далёка, і ў поўным сінкрэтызме рэлігіі і віртуальнай рэальнасці, хутчэй за ўсё, не зацікаўлены ніхто. Бо гэта была б зусім іншая гісторыя.

Спіс літаратуры

1. **Дейк ван, Т.** Язык. Познание. Коммуникация. Сборник работ / Т. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
2. **Доклад Святейшего Патриарха Кирилла на Архиерейском Соборе** // Православие.ру. 2 февраля 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/news/59206.htm>. – Дата доступа : 29.10.2013.
3. **Дорда, С. В.** О некоторых аспектах институционального дискурса / С. В. Дорда // Научный вестник Волинского национального университета им. Л. Украинки, Луцк. Серия “Филологические науки”. Мовознавство. – 2010. – № 7. – С. 109 – 113.
4. **Патриарх Кирилл призвал монахов отказаться от Интернета** // Lenta.ru. 8 июня 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lenta.ru/news/2013/06/08/monks>. – Дата доступа : 29.10.2013.

5. **Хакеры подложили “свинью” мусульманам России** // MIGnews. com. 16 октября 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.mignews.com/news/society/world/151013_182647_58736.html. – Дата доступа : 29.10.2013.

6. **Ширяева, Т. А.** Общекультурные и институциональные особенности дискурса / Т. А. Ширяева // Знание. Понимание. Умение. – 2007. – № 4. – С. 103 – 108.

7. **Baumgartner, K.** Central Tibetan Administration Website Strategically Compromised as Part of Watering Hole Attack / K. Baumgartner // Securelist. 12 August 2013 [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.securelist.com/en/blog/9144/Central_Tibetan_Administration_Website_Strategically_Compromised_as_Part_of_Watering_Hole_Attack. – Date of access : 29.10.2013.

8. **Carr, N.** The Shallows : What the Internet Is Doing to Our Brains / N. Carr. – New York : Norton, W. W. & Company, Inc., 2010. – 276 pp.

9. **Dalai Lama** [Electronic resource]. – Mode of access : <https://twitter.com/DalaiLama>. – Date of access : 29.10.2013.

10. **Hornby, L.** China cyber-spies target India, Dalai Lama: report / L. Hornby and D. Ljunggren // Reuters. 7 April, 2010 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.reuters.com/article/2010/04/07/us-china-india-cyber-spying-idUSTRE6352L820100407>. – Date of access : 29.10.2013.

11. **Message of His Holiness Pope Benedict XVI for the 47th World Communications Day** : “Social Networks: portals of truth and faith; new spaces for evangelization” [Sunday, 12 May 2013]. [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/messages/communications/documents/hf_ben-xvi_mes_20130124_47th-worldcommunications-day_en.html. – Date of access : 29.10.2013.

Аляксандр БАРКОВІЧ,

кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

На кніжную паліцу

ПРА ЯЎХІМА КАРСКАГА СЦІСЛА, НАВУКОВА, ЗАЙМАЛЬНА

Дзятко, Д. Яўхім Карскі : Бацька навуковага беларусазнаўства / Д. Дзятко. – Мінск : Харвест, 2014. – 64 с. : малюнкi.

Адным з найбуйнейшых беларускіх вучоных лічыцца акадэмік Яўхім Карскі – заснавальнік беларускай філалогіі, аўтар больш як 1000 навуковых публікацый па гісторыі мовы, дыялекталогіі, лінгвагеаграфіі, палеаграфіі, этнаграфіі, фалькларыстыцы, літаратуразнаўстве. Амаль 85 гадоў прайшло з таго часу, як закончыўся яго зямны шлях. Шмат напісана за гэты час пра жыццё і навуковую дзейнасць нашага славутага суайчынніка. Аднак кожная новая публікацыя чакаецца грамадствам з затоенай цікавасцю і надзеяй, што яна дадасць да яго шматколернага партрэта важныя штрыхі, з улікам сучаснага ўзроўню развіцця навукі ацэніць зробленае вучоным у той ці іншай галіне філалагічных навук. І вельмі часта такія надзеі спраўджаюцца.

Нядаўна ў серыі “100 выдатных дзеячаў беларускай культуры”, заснаванай А. Тарасам, выйшла чарговая, невялікая па аб’ёме, “Яўхім Карскі: Бацька навуковага беларусазнаўства” Дзмітрыя Дзятко, кандыдата філалагічных навук, загадчыка кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Аўтар у навукова-папулярным стылі добрай літаратурнай мовай сцісла і пры гэтым дастаткова поўна знаёміць чытача з пакручастымі сцежкамі жыццёвага лёсу і асноўнымі навуковымі дасягненнямі Яўхіма Карскага. Адразу адзначым, што кніга чытаецца лёгка і з цікавасцю. Яна складаецца з 8 раздзелаў, у кожным з якіх раскрываецца пэўны перыяд жыцця і творчай працы акадэміка: “Сын псаломшчыка”, “Пачатак навуковага шляху”, “Заснавальнік беларус-

кай філалогіі”, “Энцыклапедыя беларусазнаўства”, “Ад Беластока да Бранска”, “Варшаўскі перыяд”, “На Сёмай лініі Васільеўскага вострава”, “Значэнне даследаванняў Яўхіма Карскага”. Завяршаецца праца невялікім спісам літаратуры пра вучонага, дзе пададзены найбольш важныя, з пункту гледжання аўтара, і пераважна новыя публікацыі некаторых беларускіх і замежных даследчыкаў (Н. Баркоўская, В. Баркоўскі, А. Белая, М. Булахаў, Л. Рублеўская, В. Скалабан, В. Тумаш, А. Цыхун, М. Янковяк і інш.). Ужо самі загаловкі асобных частак працы выразна падказваюць чытачу, пра што будзе ісці гаворка ў кожным з іх.

Апошнім часам Дзмітрый Дзятко актыўна працуе ў архівах, вывучае і з улікам сучаснага стану айчыннай лінгвістыкі ацэньвае ўнёсак асобных вучоных у агульную скарбонку гісторыі беларускага мовазнаўства, апісвае невядомыя раней старонкі жыцця і навуковай дзейнасці лінгвістаў, знаёміць з неапублікаванымі пры іх жыцці працамі, што захаваліся ў бібліятэчных сховішчах. Дастаткова прыгадаць яго артыкулы “Антон Сямёнавіч Карзон: мовазнавец і чырвоны камандзір” (2010), “Жыццёвыя шляхі акадэміка Яўхіма Карскага” (2011, у суаўтарстве), «Структурна-зместавыя асаблівасці “Слоўніка цяцерскіх гаворак” Мар’яна Пецюкевіча» (2013), “Леанід Леўшчанка”, “Лявон Більдзюкевіч” (2014) і іншыя, каб цалкам пераканацца ў гэтым. Рэцэнзаваная праца таксама адносіцца да названага цыкла публікацый.

У гэтай кнізе Дзмітрый Дзятко ўдала абагульніў шматлікія цікавыя факты жыцця і дзейнасці акадэміка Яўхіма Карскага, адшуканыя даследчыкамі апошнім часам у айчынных і замежных архівах. Вось што, напрыклад, паведамляе аўтар пра абставіны абрання беларускага вучонага на пасаду прафесара Варшаўскага ўніверсітэта на конкурснай аснове ў верасні 1892 г. (канкурэнтам яго быў магістр Яўген Будэ – пазней вядомы расійскі вучоны-славіст, рэпрэсаваны ў 1931 г.). Конкурсная камісія ў складзе аўтарытэтных расійскіх вучоных прафесараў К. Грота, П. Кулакоўскага, А. Смірнова рэкамендавала дэкану гісторыка-філалагічнага факультэта Г. Струвэ прыняць Яўхіма Карскага, які “больш знаёмы з заходнім краем і што тут ён знойдзе матэрыял для далейшых навуковых работ па вывучэнні старой заходнярускай мовы і сучасных заходнярускіх гаворак” (с. 15). Як бачым, надзеі навукоўцаў цалкам спраўдзіліся.

Нельга без хвалявання чытаць радкі пра арышт Яўхіма Карскага вясной 1919 г. у Мінску і стварэнне ў Мінскім педагагічным інстытуце спецыяльнай камісіі ў складзе У. Ігнатоўскага, В. Іваноўскага і У. Дыдыркі для хадаініцтва перад Народным камісарыятам асветы аб вызваленні вучонага з-пад арышту і дазvole яму закончыць

навуцальны год. Не пакінуць абыякавым чытача і тыя старонкі выдання, дзе гаворка ідзе пра зняважлівыя і неаб’ектыўныя публікацыі пра Я. Карскага ў беларускім друку 1920-х гг. Фактычна на Беларусі была разгорнута цэлая кампанія самага сапраўднага цкавання шырокавядомага і паважанага вучонага, у якой удзельнічалі некаторыя вядомыя дзеячы беларускай навукі і культуры. Справа дайшла нават да таго, што ў красавіку 1927 г. на закрытым пасяджэнні Бюро ЦК КП(б)Б было пастаўлена пытанне “аб выключэнні Я. Карскага са складу членаў Акадэміі навук” (с. 53). Падрабязней пра гэта можна прачытаць у кнізе “Время и бремя архивов и имён: очерки, эссе, пьеса” Людмілы Рублеўскай і Віталія Скалабана (2009, с. 42 – 48). І такіх цікавых фактаў, сабраных пад адной вокладкай, нямала.

Часам Дзмітрый Дзятко нават палемізуе з некаторымі аўтарскімі версіямі: ён даволі аргументавана прырэчыць Вітаўту Тумашу, аўтару грунтоўнага даследавання пра Я. Карскага, нібыта вучоны “з’ехаў з Беларусі таму, што рэктарам БДУ быў прызначаны не ён... а гісторык У. Пічэта” (с. 50). Д. Дзятко піша: “Як сапраўдны інтэлігент Яўхім Карскі быў вышэй за асабістыя крыўды. Гэта пацвярджаецца яго лістамі, у якіх акадэмік звяртаўся да калег з просьбай аб укамплектаванні бібліятэкі БДУ кнігамі са сваіх збораў. Уласную ўнікальную бібліятэку (больш за 4 тысячы тамоў), якая перажыла грамадзянскую вайну і якую Я. Карскі часткова вывез з Варшавы, ён у кастрычніку 1921 года таксама перадаў толькі што адкрытаму Беларускаму дзяржаўнаму ўніверсітэту” (с. 50 – 51). У выніку нарыс пра жыццё і дзейнасць вучонага атрымаўся сістэматызаваным, арганічна завершаным і больш поўным, чым у папярэдніх аналагічных выданнях, наколькі гэта дазволілі абмежаваны аб’ём і навукова-папулярны стыль выкладу з разлікам на шырокае кола чытачоў. Аўтарам праведзена значная праца па выяўленні малавядомых публікацый пра Я. Карскага апошняга часу ў разнастайных айчынных і замежных выданнях, азнаямленні з архіўнымі дакументамі, цяжкадаступнымі і рэдкімі прыжыццёвымі выданнямі вучонага, што надае публікацыі Дзмітрыя Дзятко высокую навуковую вартасць і сацыяльную значнасць.

Такім чынам, невялікая па аб’ёме праца, напісаная даступна, проста, але не спрошчана, аздобленая шматлікімі ілюстрацыямі, несумненна, зацікавіць настаўнікаў, навучэнцаў агульнаадукацыйных устаноў Беларусі і ўвогуле шырокае кола неабыякавых да нацыянальнай гісторыі людзей, а таксама паспрыяе патрыятычнаму выхаванню моладзі.

Павел МІХАЙЛАЎ,
кандыдат філалагічных навук.

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ КЛАСІФІКАЦЫЯ БЕЛАРУСКІХ І РУСКІХ ДЗЕЯСЛОВАЎ З ДРУГАСНЫМ МЕНТАЛЬНЫМ ЗНАЧЭННЕМ

УДК 81'373 [811.161.1 + 811.161.3]

У артыкуле на матэрыяле тлумачальных слоўнікаў беларускай і рускай моў аўтар з дапамогай дэфініцыйнага аналізу праводзіць лексіка-семантычную класіфікацыю беларускіх і рускіх дзеясловаў, якія ўяўляюць сабой вынік другаснай намінацыі ментальнай сферы. У працэсе аналізу ў блізкароднасных мовах былі выяўлены пяць падгруп дзеясловаў з другасным ментальным значэннем. Асаблівасць дадзеных лексіка-семантычных падгруп – сярод дзеясловаў з другасным значэннем нельга вылучыць сэнсавую дамінанту. Гэта тлумачыцца тым, што дзеясловы з другасным значэннем не адлюстроўваюць зыходнае паняцце ў чыстым выглядзе і не выконваюць сістэмаўтваральнай функцыі. Аб'яднанне дзеясловаў з другасным ментальным значэннем праводзіцца вакол так званых слоў-цэнтраў уласна ментальных дзеясловаў. Вылучаныя ў ходзе аналізу розныя падгрупы дзеясловаў другаснай намінацыі ў беларускай і рускай мовах маюць як рысы падабенства, так і рысы адрознення.

Ключавыя словы: *лексіка-семантычная група, другасная намінацыя, катэгарыяльна-лексічная сема, дыферэнцыяльная сема, ментальныя дзеясловы.*

In the article basing on the material of Belarusian and Russian explanatory dictionaries the author using definitional analysis conducts the lexical-semantic classification of verbs, representing a result of secondary nomination of the mental sphere in two closely related languages. Five LSG have been identified of secondary verbal nomination of the mental sphere in two closely related languages. The peculiarity of LSG data is that among the verbs with secondary mental value semantic dominant cannot be distinguished. This is because the verbs with secondary mental value do not reflect the original concept in its purest form and do not perform system forming function. The union of verbs with secondary mental value is held around the so-called words-centers of actually mental verbs. In Belarusian and Russian languages, different sub-groups of verbs secondary nomination outlined during the analysis have both similarities and differences.

Сярод дзеяслоўных лексіка-семантычных груп (далей ЛСГ) асаблівае месца займаюць групы, звязаныя з найменнямі ментальных працэсаў – найбольш складаных відаў чалавечай дзейнасці. “Разумовая дзейнасць не проста не паддаецца прамому назіранню, яна не паддаецца нават саманазіранню і самааналізу, бо адбываецца пераважна на падсвядомым узроўні” [1, с. 13]. Адзінкі, якія называюць найвышэйшыя пазнавальныя працэсы чалавека, маюць больш складаныя суадносіны з дэнататам рэальнасці, чым, напрыклад, дзеясловы іншых ЛСГ.

Мэта дадзенага даследавання – спроба з дапамогай дэфініцыйнага аналізу правесці лексіка-семантычную класіфікацыю як беларускіх, так і рускіх дзеясловаў, якія ўяўляюць сабой вынік другаснай намінацыі ментальнай сферы. Пад другаснай намінацыяй, як вядома, разумеецца “выкарыстанне ў акце намінацыі фанетычнага аблічча ўжо наяўнай адзінкі ў якасці назвы для новага, таго, што абазначаецца” [2, с. 129]. Нас цікавяць дзеяслоўныя значэнні, акрамя асноўнага намінатыва, у якіх утрымліваецца ментальная сема.

Матэрыял для даследавання быў выпісаны шляхам суцэльнай выбаркі з “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” ў 5 тамах пад рэдакцыяй К. Атраховіча і “Тлумачальнага слоўніка рускай мовы” ў 4 тамах пад рэдакцыяй А. Яўгенъевай; таксама выпісваўся матэрыял і з перакладных слоўнікаў. Аналіз сабранага фактычнага матэрыялу дазволіў вылучыць асаблівасці дзеясловаў другаснай намінацыі, якія садзейні-

чаюць больш дакладнаму адбору лексічных адзінак і аб'яднанню іх у пэўныя падгрупы.

Агульная прыкмета, што аб'ядноўвае ўсе дзеясловы ментальнай сферы ў другасных значэннях як у беларускай, так і ў рускай мовах, – наяўнасць катэгарыяльна-лексічнай семы ‘ажыццяўленне ментальнага працэсу’, якая вылучаецца ў семантычным аб'ёме дзеясловаў, што не толькі абазначаюць працэс мыслення, але і называюць працэсы, звязаныя з уяўленнем, памяццю, веданнем і г. д.

Падчас аналізу ў блізкароднасных мовах былі выяўлены пяць падгруп (далей Пг) дзеясловаў з другасным ментальным значэннем. Моўныя адзінкі, якія ўваходзяць у гэтыя Пг, не адлюстроўваюць зыходнага паняцця ментальнасці ў чыстым выглядзе і, такім чынам, не ўтвараюць ядра Пг: аб'яднанне гэтых дзеясловаў з другасным ментальным значэннем праводзіцца вакол так званых слоў-цэнтраў уласна ментальных дзеясловаў (што будзе адзначана ніжэй). Беларускія і рускія лексемы гэтых Пг могуць складаць міжмоўныя карэляцыі.

І. Пг дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем ‘працэс мыслення’.

Усе дзеясловы названай падгрупы аб'ядноўваюцца вакол ядзерных лексічных адзінак *думаць / думать*, якія выражаюць значэнне мыслення найбольш абагульнена, семантычна не дэталізуючы гэты працэс. Дадзеная падгрупа ў ЛСГ ментальнай сферы – цэнтральная. Гэта тлумачыцца тым, што хоць “на практыцы мысленне як асобны псіхічны працэс не існуе, але

яно нябачна прысутнічае ва ўсіх іншых пазнавальных працэсах: ва ўспрыманні, увазе, уяўленні, памяці, маўленні. Найвышэйшыя формы гэтых працэсаў абавязкова звязаны з мысленнем, і ступень яго ўдзелу ў гэтых працэсах вызначае іх узровень развіцця” [3]. У дадзеную падгрупу ўвайшлі дзеясловы, якія адрозніваюцца глыбінёй і ўсебаковасцю мыслення, а таксама тым, што яны часцей за іншыя адхілены ад часовай прасторы. Як адзначае Ю. Маслаў, гэтыя дзеясловы абазначаюць “дзеянне без указання, хаця б у перспектыве, на момант заканчэння дзеяння як на яго мэту” [4, с. 55].

Неабходна адзначыць, што разгляданыя лексічныя адзінкі могуць абазначаць як працэсы, пазбаўленыя ўнутранай мяжы (*гадаваць* / -, - / *бредить*, *капацца* / *копаться* і інш.), так і тыя, што характарызуюцца абмежаванасцю (*абсмактаць* / *обсосать*, *вынасіць* / *выносить*, *узважыць* / *взвесить* і інш.).

Пры параўнанні дзеясловаў другаснай намінацыі ў дзвюх блізкароднасных мовах у межах адзначанай Пг выяўляецца, што дадзеныя лексічныя адзінкі характарызуюцца вызначанымі адрозненнямі, сярод якіх вылучым наступныя:

а) дзеясловы *ўзважыць* / *взвесить* маюць адрозненні ў фармальным выражэнні і ў семантычных адносінах. Значэнне рускага дзеяслова *взвесить* прамое, а значэнне беларускага дзеяслова *ўзважыць* – пераноснае; рускі дзеяслоў *взвесить* адрозніваецца ад беларускага *ўзважыць* таксама тым, што мае дадатковую дыферэнцыяльную сему, якая ўказвае на сістэмна-якасную характарыстыку працэсу мыслення (яна выражаецца лексмай *всесторонне*);

б) рускі дзеяслоў *круціцца* мае два семантычныя адпаведнікі ў беларускай мове: *круціцца* і *кружыцца*. Іх аб’ядноўвае агульнае ментальнае значэнне ‘пастаянна вяртацца да аднаго і таго ж (пра размову, думкі)’, аднак сэнсавы аб’ём у рускім і беларускім дзеясловах размяркоўваецца нераўнамерна. Таксама заўважым, што рускі дзеяслоў *круціцца* стылістычна абмежаваны, гэта значыць ужываецца пераважна ў маўленні, тады як беларускія дзеясловы *круціцца* і *кружыцца* не маюць стылістычнай паметы *разм.*

II. Пг дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем ‘памяць’.

Дзеясловы гэтай падгрупы аб’ядноўваюцца вакол ядзерных слоў *помніць* / *помнить*, *запомніць* / *запомнить*, *забываць* / *забывать*, *успомніць* / *вспомнить*. Разгляданыя дзеясловы другаснай намінацыі папаўняюць сінанімічныя рады ўласна ментальных дзеясловаў у залежнасці ад таго, які працэс памяці яны абазначаюць. Унутры дадзенай Пг, як нам уяўляецца, можна вылучыць чатыры падпадгрупы прэдыкатаў –

намінацыі запамінання, захавання, прыпамінання і забывання.

Падчас параўнальнага аналізу дзеясловаў другаснай намінацыі дадзенай Пг у дзвюх блізкароднасных мовах нам удалося ўстанавіць наступнае:

а) не ўсе дзеясловы беларускай мовы маюць семантычныя карэляты ў рускай мове, і наадварот. Так, беларускія дзеясловы *абхапіць*, *адсеяць* і іншыя не маюць адпаведных семантычных карэлятаў у рускай мове, а рускія дзеясловы *ворошыць*, *зарубіць* і іншыя не маюць адпаведных семантычных карэлятаў у беларускай мове;

б) рускі дзеяслоў *пробежаты* мае больш шырокае ментальнае значэнне і можа ўваходзіць у дзве падгрупы – Пг дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем ‘памяць’ і Пг дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем ‘уяўленне’, а беларускі дзеяслоў *пробегчы* ўваходзіць толькі ў Пг дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем ‘уяўленне’;

в) фармальна-змястоўныя карэляты – дзеяслоўныя лексемы *ўсплыць* і *всплыть*. Аднак нягледзячы на гэта, яны адрозніваюцца спосабам падачы пераноснага значэння ў слоўніку. Так, ментальнае значэнне рус. *всплыть* фіксуецца ў слоўніку як асобны ЛСВ, тады як ментальнае значэнне бел. *ўсплыць* падаецца як адценне першага значэння.

Вынікі аналізу фактычнага матэрыялу сведчаць, што дзеясловы з другасным значэннем, якія абазначаюць захаванне ці страту свядомасці якой-небудзь інфармацыі, могуць уступаць у сумежныя пазіцыі з дзеясловамі, што называюць у другасным значэнні працэс пазнання: *помніць*, *успамінаць* ці *забываць* можна толькі тое, што захоўваецца ў свядомасці як якія-небудзь веды.

III. Пг дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем ‘пазнанне’.

Ядро лексіка-семантычнай падгрупы дзеясловаў пазнання – дзеясловы *ведаць* / *знать*. Як вядома, веды – вынік працэсу пазнання навакольнага свету, якія выпрацоўваюцца на аснове глыбокіх разумовых працэсаў. Астатнія другасныя значэнні разгляданых дзеясловаў дэталізуюць і ўдакладняюць працэс пазнання.

У ходзе сістэмнага апісання і параўнання дзеясловаў другаснай намінацыі дадзенай Пг у дзвюх блізкароднасных мовах выявіліся рысы падабенства і адрознення:

а) карэляты, якія супадаюць у фармальных і семантычных адносінах, – *вывудзіць* і *выудить*. Дадзеныя лексічныя адзінкі ў параўнальных мовах валодаюць таксама аднолькавымі стылістычнымі паметамі *разм.* / *разг.*;

б) фармальна-семантычныя карэляты ў дзвюх мовах – дзеясловы другаснай намінацыі *вынюхаць* і *вынюхать*, але дадзеныя дзеяслоўныя

адзінкі маюць розныя стылістычныя паметы. Так, бел. *вынюхаць* мае стылістычныя паметы *разм.* і *груб.*, рус. *вынюхать* – памету *прост.*;

в) у якасці міжмоўных карэлятаў, якія супадаюць па форме і змесце, выступаюць дзеясловы другаснай намінацыі *разнюхаць / разнюхатъ; унюхаць / унюхатъ*. Аднак у значэнні беларускіх дзеясловаў утрымліваюцца дадатковыя дыферэнцыйныя семы, якія ўказваюць на асаблівасці працякання ментальнага працэсу (дадзеныя семы выяўляюцца пры дапамозе лексем *тайком* і *непрыкметна*);

г) не маюць фармальна-семантычнага адрозненняў дзеясловы *дабрацца* і *добраться*, аднак яны выступаюць кожны са сваім пераносным значэннем. Так, рус. *добраться* аб’ёмам свайго значэння належыць да дзвюх падгруп – Пг дзеясловаў другаснай намінацыі ‘пазнанне’ і Пг дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем ‘разуменне’, а бел. *дабрацца* ўваходзіць толькі ў Пг дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем ‘пазнанне’;

д) беларуская дзеяслоўная лексема *абмацаць* не мае фармальна-семантычнага карэлята ў рускай мове, а рускі дзеяслоў *прикоснуться* не мае фармальна-семантычнага адпаведніка ў беларускай мове.

Неабходна адзначыць, што Пг “пазнанне” цесна звязана з Пг “разуменне”, паколькі часта адны і тыя ж дзеясловы выступаюць у розных Пг.

IV. Пг дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем ‘разуменне’.

Базавы ідэнтыфікатар дадзенай Пг у дзвюх блізкароднасных мовах – уласна ментальныя дзеясловы *разумець / понимать*.

Варта нагадаць, што практычна ва ўсіх дзеясловах, якія ўтвараюць названую Пг, выяўляецца ў другасным значэнні сема ‘выніковасць’. Гэта звязана з тым, што ў сваіх асноўных значэннях разгледзеныя дзеясловы называюць тыя дзеянні і працэсы, якія характарызуюцца закончанасцю. Так, напрыклад, дзеясловы руху *дабрацца / добраться; дайсці / прийти; пранікнуць / проникнуть* і іншыя абазначаюць закончанае дзеянне.

Праведзены аналіз дзеясловаў другаснай намінацыі ўнутры дадзенай семантычнай Пг дазволіў вызначыць падобныя і адрозныя рысы дзвюх роднасных моў, асноўныя з якіх:

а) сярод указаных вышэй дзеясловаў другаснай намінацыі ў параўнальных мовах можна вылучыць суадносныя як у плане выражэння, так і ў плане зместу, напрыклад: *асляпіць / ослепить; аслепнуць / ослепнуть* і інш.;

б) блізкія ў фармальна-семантычных адносінах міжмоўныя карэляты *дабрацца / добраться; пранікнуць / проникнуть* і інш. Аднак кожная карэлятыўная пара мае свае адрозненні ў спосабах падачы другасных ментальных значэнняў у тлу-

мачальных слоўніках. Неабходна адзначыць, што ў значэнні рускага дзеяслова *добраться* актуалізуецца дадатковая дыферэнцыйная сема (пададзена лексемай *постепенно*), якая ўказвае на час працякання ментальнага працэсу, а таксама на ступень дазіравання ў атрыманні інфармацыі. Дадатковая дыферэнцыйная сема ў параўнанні з семантычным аб’ёмам беларускага адпаведніка выяўляецца і ў семантыцы рускага дзеяслова *проникать* (яна абазначаецца лексемай *вдумавшись*), з дапамогай якой перадаецца ўмова дасягнення суб’ектам вызначанай мэты ў працэсе разумення;

в) семантыка лексічных адзінак *дайсці / прийти* ў адносінах да разгледанага значэння – больш шырокая, чым значэнні іншых дзеясловаў, бо дадзеныя дзеясловы ўваходзяць у Пг “разуменне” двума сваімі значэннямі;

г) фармальна-семантычнага адпаведніка ў беларускай мове не мае дзеяслоў рускай мовы *проницать*;

д) беларускі дзеяслоў *здужаць* не мае фармальна-семантычнага карэлята ў рускай мове.

У цэлым семантыка дзеясловаў другаснай намінацыі дадзенай падгрупы адрозніваецца высокай ступенню інтэнсіўнасці разумовага працэсу. Гэта звязана з тым, што разуменне суб’ектам новага сэнсу або значэння чаго-небудзь невядомага адбываецца шляхам канкрэтных глыбокіх разумовых аперацый.

V. Пг дзеясловаў другаснай намінацыі са значэннем ‘уяўленне’.

Ядро гэтай Пг – уласна ментальныя дзеясловы *уяўляць / вообразить*, вакол якіх групуецца ўсе астатнія лексічныя адзінкі.

Як вядома, любы працэс, які працякае ў вызначаных вобразах, – гэта ўяўленне. Выдзяляючы ў асобную Пг дзеясловы, якія характарызуюць працэс уяўлення ў другасным значэнні, мы адштурхоўваліся ад асноўнага выніку ўяўлення – стварэння ў думках вобраза, уяўлення, ідэі. Апошнія часцей адхілены ад рэчаіснасці, але пры гэтым сам працэс уяўлення базіруецца на яе разумовым пераўтварэнні.

У выніку супастаўляльнага аналізу дзеясловаў другаснай намінацыі дадзенай Пг нам удалося ўстанавіць наступнае:

а) суадноснымі па значэнні і форме з’яўляюцца дзеясловы: *ляцець / лететь; сплесці / сплести* і іншыя;

б) у беларускай і рускай мовах суадносныя толькі па сваім значэнні дзеясловы *лунаць / витьтать; вынайсці / изобрести* і іншыя;

в) рускія дзеясловы другаснай намінацыі *лежать* і *пронзить* не знаходзяць фармальна-семантычнага карэлята ў беларускай мове, а беларускі дзеяслоў *знайсці* не мае фармальна-семантычнага адпаведніка ў рускай мове;

г) рускі дзеяслоў *дорисоваць* прадстаўлены ў беларускай мове двума адпаведнымі эквівалентамі *дарысаваць* і *дамаляваць*, адзін з якіх у фармальным плане адрозніваецца ад другога, але абодва суадносяцца па значэнні;

д) у плане зместу і выражэння суадносяцца дзеясловы *прабегчы* / *пробежаты*, але ў значэнні рускага дзеяслова *пробежаты* выяўлена дадатковая дыферэнцыйная сема (пададзена лексемай *быстро*), якая ўказвае на ступень хуткасці працякання разумовага працэсу.

Нягледзячы на тое, што ўяўленне непарыўна звязана з нашай здольнасцю змяняць свет, пераўтвараць рэальнасць і ствараць новыя вобразы, па колькасці прэдыкатаў дадзена Пг нешматлікая.

Такім чынам, на аснове праведзенай класіфікацыі дзеясловаў другаснай намінацыі можна зрабіць наступныя высновы.

1. Дзеясловы дадзеных Пг, вылучаныя на аснове катэгарыяльнай семы 'ажыццяўленне ментальнага працэсу' ў другасных значэннях, на наш погляд, дапаўняюць і пашыраюць наяўныя ЛСГ уласна ментальных дзеясловаў.

2. Адны і тыя ж прэдыкаты з улікам прадстаўлення ментальнай семантыкі могуць адначасова ўваходзіць у дзве або тры падгрупы ў залежнасці ад наяўнасці тых ці іншых сем у значэнні.

3. Вылучаныя ў ходзе аналізу розныя Пг дзеясловаў другаснай намінацыі ў беларускай і рускай мовах маюць як рысы падабенства, так і рысы адрознення. Адзначым, што меншую колькасць прадстаўленых лексічных адзінак маюць фармальна-семантычныя адпаведнікі ў беларускай і рускай мовах. Для большасці дзеясловаў

другаснай намінацыі ў дзвюх мовах характэрны пэўныя адрозненні. Яны датычацца наяўнасці / адсутнасці адпаведнага значэння, адцення значэння ў адной з параўнальных моў. Часта разыходжанні паміж дзеясловамі ў супастаўляльных мовах зводзяцца да неаднолькавага знешняга афармлення і / або стылістычнага маркіравання. Адрозненне семантыкі разгляданых дзеясловаў другаснай намінацыі заключаецца таксама ў тым, што як беларускія, так і рускія лексічныя адзінкі могуць утрымліваць дадатковыя дыферэнцыйныя семы.

Спіс літаратуры

1. **Рябцева, Н. К.** Язык и естественный интеллект / Н. К. Рябцева. – М. : Academia, 2005. – 640 с.
2. **Телия, В. Н.** Вторичная номинация и её виды / В. Н. Телия // Языковая номинация (Виды наименований). – М., 1977. – С. 129 – 222.
3. **Коротко о мышлении** // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azps.ru/articles/proc/proc115.html>. – Дата доступа : 23.12.2014.
4. **Маслов, Ю. С.** Категория совершенного / несовершенного вида в славянских языках // Очерки по аспектологии / Ю. С. Маслов. – Л., 1984. – С. 48 – 65 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rusohod.narod.ru/index/0-49-0-49>. – Дата доступа : 17.12.2014.

Лексікаграфічныя крыніцы

- Словарь русского языка** : в 4 т. / гл. ред. А. П. Евгеньев. – М. : Рус. яз., 1981 – 1984.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы** : у 5 т., 6 кн. – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984.
- Русско-белорусский словарь** : в 2 т. – Минск : БелСЭ, 1982.

Юлія ТРУХАН,

аспірант кафедры агульнага і рускага мовазнаўства
БДПУ імя Максіма Танка.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 26 студзеня 2015 г.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2015 год

ЧЭРВЕНЬ

Працяг. Пачатак на с. 13.

12 чэрвеня – 120 гадоў з дня нараджэння Леапольда Родзевіча (1895 – пасля 1938), палітычнага і грамадскага дзеяча, празаіка, публіцыста, паэта, драматурга

13 чэрвеня – 150 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Аленина (1865 – 1944), рускага кампазітара, заслужанага дзеяча мастацтваў Расіі. Збіраў і апрацоўваў беларускія народныя песні

110 гадоў з дня нараджэння Лазара Шапіры (1905 – 1991), празаіка

14 чэрвеня – 115 гадоў з дня нараджэння Міхася Забэйды-Суміцкага (1900 – 1981), спевака. З 1940 г. жыў у Празе

80 гадоў з дня нараджэння Івана Леткі (1935 – 1999), паэта

15 чэрвеня – 110 гадоў з дня нараджэння Юркі Віцьбіча (сапр. Георгій Шчарбакоў; 1905 – 1975), празаіка, культурнага дзеяча. Жыў у ЗША

75 гадоў з дня нараджэння Адольфа Варановіча (1940 – 2001), празаіка

16 чэрвеня – 140 гадоў з дня нараджэння Канстанціна Галкоўскага (Галкаўскаса; 1875 – 1963), літоўскага і беларускага кампазітара, дырыжора, педагога, народнага артыста Літвы

120 гадоў з дня нараджэння Барыса Матруніна (1895 – 1959), мастака тэатра, заслужанага дзеяча мастацтваў Расіі

17 чэрвеня – 125 гадоў таму адкрыты Мінскі гарадскі тэатр. З 1920 г. у яго памяшканні працуе Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы

100 гадоў з дня нараджэння Дзмітрыя Кавалёва (1915 – 1977), беларускага і рускага паэта, перакладчыка

18 чэрвеня – 355 гадоў з дня нараджэння Яна Кулешы (1660 – 1706), рэлігійнага дзеяча, пісьменніка, палеміста

20 чэрвеня – 90 гадоў з дня нараджэння Эдмунда Піно (сапр. Шнейдэрман; 1925 – 1999), артыста балета

70 гадоў з дня нараджэння Вольгі Грыдзінай (1945 – 2012), мастака

Заканчэнне на с. 95.

КАНЦЭПТУАЛІЗАЦЫЯ ТЭМПАРАЛЬНАГА КАНТЫНУУМУ Ў ФРАЗЕАЛОГІІ БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОЎ

Артыкул прысвечаны параўнальна-супастаўляльнаму аналізу тэмпаральных беларускіх і англійскіх фразеалагізмаў з выяўленнем агульнага і нацыянальна-спецыфічнага ў іх значэннях і функцыянаванні.

Ключавыя словы: *фразеалагічная адзінка, фразеасемантычнае поле, нацыянальная спецыфіка, катэгорыя часу, тэмпаральны кантынуум.*

The article is devoted to the comparative analysis of the Belarusian and English idioms with temporal semantics. The universal characteristics and national peculiarities in their meanings and functions have been defined.

Уяўленні пра час – важны фрагмент канцэптасферы чалавека. Веданне часавых стэрэатыпаў пэўнай лінвакультуры, што гістарычна склаліся ў сваеасаблівым ландшафце і сацыяльна-палітычным асяроддзі, дазваляе істотна палегчыць камунікацыю з прадстаўнікамі розных культурных супольнасцей, а няведанне гэтых стэрэатыпаў, наадварот, можа значна ўскладніць камунікацыю і нават зрабіць яе немагчымай. На думку А. Краўчанкі, да ўніверсальных характарыстык часу можна аднесці **раўнамернасць** (час заўсёды цячэ аднолькава), **аднанакіраванасць** (час цячэ з мінулага ў будучыню), **лінейнасць** (час не перасякаецца сам з сабой), **незваротнасць** (немагчымасць вярнуць мінулае), **сувязь з прычынай, нязменнасць мінулага і магчымасць карэктавання будучыні, лакальнасць** (час заўсёды суаднесены з пэўным момантам), **сувязь з рухам** (час не статычны, рух – форма існавання матэрыі) [2].

Асаблівую ролю сярод разнастайных моўных сродкаў тэмпаральнай намінацыі набываюць фразеалагізмы, у якіх ідэнтыфікуюцца і маніфестуюцца нацыянальная самасвадомасць, культурна-гістарычныя традыцыі, эмпірычны і духоўны вопыт розных этнасаў. Мэта нашага даследавання – вызначэнне семантыкі і функцый беларускіх і англійскіх тэмпаральных фразеалагічных адзінак (ФА) з выяўленнем іх універсальных і ідэаэтночных характарыстык. Метадам суцэльнай выбаркі з аўтарытэтных слоўнікаў беларускай і англійскай моў [3; 4; 5; 9; 11; 12; 13] былі ўзяты 700 беларускіх і 825 англійскіх фразеалагізмаў з тэмпаральнай семантыкай. На аснове тэматычных класіфікацый асобных груп фразеалагізмаў А. Баранава і Д. Дабравольскага [1], П. Рэдзіна [6] і Н. Шведавай [7] намі распрацавана ўласная таксанамія катэгорыі часу ў беларускай і англійскай фразеасістэмах, якая ўключае тры мікрапалі: **вось часу, параметры часу, інтэрвалы часу**. Разгледзім кожнае мікраполе паасобку.

У мікраполі “вось часу” вылучаны наступныя групы:

1) мінулае (бел. *за царом Гарохам* [4, т. 2, с. 622], англ. *in days of yore* [5]): *Гэта было, да вашага ведама, яшчэ за царом Гарохам* (Я. Васілёнак); *As in days of yore, the competing knights were not identified by their names...* [13] ‘Як і ў **былыя часы**, рыцары ў спаборніцтвах вызначаліся не па імёнах...’;

2) сучаснасць (бел. *жыць сённяшнім днём* [3], англ. *live day to day* [11]): *Усе імкнуцца жыць толькі сённяшнім днём* [3]; *People live from day to day in a world full of uncertainties* [13] ‘Людзі **жывуць сённяшнім днём** у свеце, поўным нявызначанасцей’;

3) будучыня (бел. *рана ці позна* [4, т. 2, с. 307], англ. *sooner or later* [9]): *Сын вырас. Рана ці позна ён пойдзе з сям’і – гэта факт* (У. Карпаў); *Sooner or later we’ll have to answer that letter* [8] ‘**Рана ці позна** мы павінны будзем адказаць на гэты ліст’.

Мікраполе “параметры часу” характарызуецца наяўнасцю наступных груп і падгруп:

1) хуткасць (хутка – бел. *з першага погляду / позірку* [4, т. 2, с. 231], англ. *at first sight / glance* [11], павольна – бел. *таптацца на месцы* [4, т. 2, с. 509], англ. *mark time* [9]): *Я яго не ведаў, але з першага позірку можна было вызначыць, што ён тут старажыл* (У. Шахавец); *For my brother and sister-in-law, it was love at first sight* [11] ‘Для майго брата і яго жонкі гэта было каханне **з першага погляду**’; *Жывёлагадоўля... тапталася на месцы* (В. Праскураў); *Mrs. Jamison marked time while waiting to take up her new job* [12] ‘Спадарыня Джэймізан **тапталася на месцы**, чакаючы новай працы’;

2) колькасць часу (шмат, дастаткова часу – бел. *пуд солі з’есці* [4, т. 1, с. 497], англ. *to kill the time* [9], няшмат, недастаткова часу – бел. *рукі не даходзяць* [4, т. 2, с. 337], англ. *pressed for time* [11]): *Многа давядзецца з’есці партызанскай солі, пакуль гэтыя людзі пачнуць лічыць мяне сваім!* (А. Карпюк); *We usually play guessing games to kill time at airports* [9] ‘У аэрапортах

мы звычайна гуляем у віктарыны, каб **правесці час**; *За калгаснай працай... у Паўлюка не даходзілі рукі да свайго двара* (В. Каваленка); *If I weren't so pressed for time, I could help you* [12] 'Калі б не так мала часу, я мог бы вам дапамагчы';

3) перыядычнасць (заўсёды – бел. з веку ў век [4, т. 1, с. 187], англ. *from time immemorial* [8], зноў – бел. зноў за старое [3], англ. *be up to one's old shenanigans* [5], часам; рэдка – бел. час ад часу [4, т. 2, с. 640], англ. *from time to time* [9]): *Сонцу бачна сцяжынка любая, на якой з веку ў век мы ідзем* (П. Прыходзька); *Her family had farmed that land from time immemorial* [9] 'Яе сям'я апрацоўвае гэтую зямлю з веку ў век'; *Дык не, зноў за старое! Пазалетась, ведаеш, што вычварыла была?* (У. Сіўчыкаў); *They're up to their old shenanigans!* [8] 'Яны зноў за старое!'; *Сядзім і час ад часу выглядаем у акно* (В. Палтаран); *Bob visits us at our house from time to time* [12] 'Час ад часу Боб наведвае нас у нашым доме'.

Мікраполе "інтэрвалы часу" ўключае наступныя групы і падгрупы:

1) вылучаны інтэрвал часу (поўнае пакрыццё інтэрвалу часу – бел. з ранку да ночы [3], англ. *from dawn to dusk* [11]): *Цяпер бацька адзін б'еца. З ранку аж да ночы* (Я. Колас); *I have to work from dawn to dusk on the farm* [11] 'Я вымушаны працаваць на ферме з ранку да ночы';

2) адпаведнасць / неадпаведнасць моманту часу (дакладна, своечасова, у патрэбны момант – бел. як штык [4, т. 2, с. 673], англ. *on the dot* [9]; нечакана – бел. як гром сярод яснага неба [4, т. 1, с. 324], англ. *like the bolt from the blue* [9]; рана, заўчасна – бел. ранняя птушка [4, т. 2, с. 270], англ. *an early bird* [9]; позна – бел. заднім розумам моцны / хітры [4, т. 2, с. 320], англ. *twenty-twenty hindsight* [11]): *Каб на рабоце з зўтрашняга дня як штык быў* (Б. Сачанка); *I'll be there at noon on the dot* [12] 'Я буду там у поўдзень як штык'; *А тут як пярун з яснага неба – шась у двор...* (С. Грахоўскі); *He seemed to be very happy in his job, so his resignation came as a bolt out of the blue* [9] 'Здавалася, ён быў вельмі шчаслівым у сваёй працы, так што яго адстаўка была як гром сярод яснага неба'; *Здарова, ранняя птушка!* – *здалёк яшчэ крыкнуў Лазавы* (А. Васілевіч); *Ellen's the early bird in this house, not me* [9] 'Элен, а не я ранняя птушка ў гэтым доме'; – *Але мужык заўсёды заднім розумам хітры, праўда, Шчасны?* (М. Машара); *Everybody has twenty-twenty hindsight!* [13] 'Кожны заднім розумам хітры';

3) частка сутак (раніца – бел. да другіх пеўняў [4, т. 2, с. 218], англ. *at the crack / break of*

dawn [9]; дзень – бел. сярод беллага дня [3], англ. *in broad daylight* [9]; вечар – бел. на ноч гледзячы [4, т. 2, с. 112], англ. *at this time of night* [11]; ноч – бел. далёка за поўнач [3], англ. *in the small hours* [9]): *...якая гэта такая вучоба, што называецца да другіх пеўняў ды яшчэ ў сістэме палітасветы?* (М. Парахневіч); *We had an early flight so we were up at the crack of dawn* [12] 'Мы выляталі рана, таму апынуліся там да другіх пеўняў'; *Мы не ведалі, чаму гэта Ролік знікаў гадзіны на дзве сярод беллага дня...* (У. Караткевіч); *The crime was committed in broad daylight* [12] 'Злачынства было здзейснена сярод беллага дня'; *Да сардэчнага болю хочацца ў лес. Але ж не кінешся туды на ноч гледзячы* (І. Шамякін); *What are you doing here at this time of night?* [12] 'Што вы робіце тут на ноч гледзячы?'; *Маўчаць невыносныя сцены. Далёка за поўнач не сплю...* (Я. Янішчыц); *The dance went on into the small hours of the night* [12] 'Танцы спыніліся далёка за поўнач';

4) узрост (маленства, маладосць – бел. малако на губах не абсохла [4, т. 2, с. 15], англ. *be wet behind the ears* [12]; сталасць – бел. бальзакаўскага ўзросту [3], англ. *woman on the wrong side of thirty* [9]; старасць – бел. Мафусаілаў век [4, т. 1, с. 186], англ. *old as Methuselah* [9]): *...гэткае шчанё, што яшчэ і малако на губах не абсохла...* (Ядвігін Ш.); *He's still wet behind the ears!* [12] 'У яго яшчэ малако на губах не абсохла!'; *Рэдка бывае, калі дзяўчына бальзакаўскага ўзросту заводзіць сабе маладзейшага сужэнца ("Звязда")*; *Charlie couldn't take his eyes off Rose the barmaid who, although on the wrong side of thirty, never stopped flirting...* [13] 'Чарлі не мог адарваць вачэй ад афіцыянткі Розы, якая хоць і была бальзакаўскага ўзросту, але ніколі не пераставала фліртаваць...'; *Няхай сам сабе чалавек устанавіць Мафусаілаў век* (А. Мальдзіс); *I was a young boy at the time so to me he looked as old as Methuselah* [9] 'Я быў маленькім хлопчыкам у той час, таму для мне ён выглядаў вельмі старым'.

Праведзены супастаўляльны аналіз тэмпаральных фразеасемантычных палёў паказаў, што катэгорыі часу ў беларускай і англійскай фразеасістэмах уласцівы: **трохкампанентнасць** (мінулае, сучаснасць, будучыня), **сінкрэтызм часу і прасторы** (бел. на парозе [4, т. 2, с. 188], англ. *on the threshold* 'вельмі хутка' і 'вельмі блізка' [10]), **антрапацэнтрычнасць** (беларускія і англійскія ФА з тэмпаральнай семантыкай вобразна звязаны са штодзённымі паняццямі і падзеямі жыцця людзей, а таксама значнымі для дзейнасці чалавека з'явамі прыроды: бел. *да новых венікаў* 'вельмі доўга' [4, т. 2, с. 187],

англ. *watch the clock* ‘пазіраць на гадзіннік, каб не перапрацаваць’ [8], дзе лексемы *венік* і *clock* – прадметы ўжытку; бел. *сонца зайшло* ‘скончыўся для каго-небудзь шчаслівы перыяд часу’ [5], англ. *go to bed with the sun* ‘класціся спаць рана, на заходзе сонца’ [8], дзе лексемы *сонца* і *sun* пазначаюць светлы час сутак), **цыклічнасць** як паўтор адных і тых жа падзей (бел. *на кругі свая* [4, т. 1, с. 608], англ. *fall back in place* [5]), **сувязь з рухам** (бел. *бегчы як апараны* [4, т. 1, с. 88], англ. *run like hell* [8]).

Нацыянальна-спецыфічнымі асаблівасцямі вербалізацыі часу ў беларускай і англійскай фразеасістэмах выступаюць:

- **нявызначанасць і сузіральнасць** будучыні для прадстаўнікоў беларускай лінгвакультуры (бел. *віламі на вадзе пісана* ‘невядома, ці ажыццявіцца што-н.’ [4, т. 2, с. 220]), паколькі сучаснае – гэта галіна непасрэднага перажывання часу, мінулае – аб’ект рэфлексіі. Для носьбітаў англійскай мовы характэрна магчымасць змены будучыні ці яе планаванне (англ. *ahead of his / her time* ‘загадзя’ [8]);

- **малаакрэсленасць** часу для беларусаў, яго цякучасць (*fluid concept of time*). Для англамоўнай культуры характэрна **канцэпцыя дакладнага часу** (*fixed concept of time*), дзе час – каштоўны рэсурс, які можна кампенсаваць (*make up for lost time* [11]), прадаць (*sell time* ‘даваць за плату магчымасць выступіць на радыё і тэлебачанні’ [5]) або купіць (*hire one’s time* ‘плаціць наймальніку за дазвол выкарыстоўваць свой час’ [5]).

Прасторавыя і часавыя параметры знакавай сістэмы зносін пэўнай моўнай супольнасці – гэта аб’ект даследавання праксемікі (англ. *proximity* ‘блізкасць’). Амерыканскі даследчык Э. Хол прышоў да новага ўзроўню асэнсавання ролі часу ў жыцці чалавека [10]. Усе выяўленыя несупадзенні можна растлумачыць прыналежнасцю носьбітаў англійскай і беларускай моў да розных культур – **манахроннай** і **паліхроннай**. Згодна з Э. Холам, у краінах манахроннай культуры (ЗША, Англія, Германія, краіны Скандынавіі) час разумеецца як лінейная сістэма (мінулае – сучаснасць – будучыня), якая жорстка рэгулюе паводзіны людзей і адносіны паміж імі: прадстаўнік манахроннай культуры займаецца толькі адным відам дзейнасці на працягу пэўнага адрэзка часу. У іншых культурах (славянскія, міжземнаморскія, арабскія, лацінаамерыканскія краіны і некаторыя краіны Азіі) час успрымаецца паліхронна: увага чалавека звернута да некалькіх падзей і ён можа рабіць адначасова тры-чатыры заплававаныя справы.

Такім чынам, беларускія і англійскія ідэемы з тэмпаральнай семантыкай рэалізуюць універсальныя характарыстыкі катэгорыі часу (трохкампанентнасць, антрапацэнтрычнасць, цыклічнасць, сувязь з рухам), якія грунтуюцца на агульных для носьбітаў гэтых моў заканамернасцях разумовых працэсаў, а таксама яе нацыянальна-спецыфічныя аспекты, абумоўленыя інтра- і экстралінгвістычнымі фактарамі (паліхроннасць, малаакрэсленасць, цякучасць і нявызначанасць часу для беларусаў, манахроннасць, канцэпцыя дакладнага часу для носьбітаў англійскай мовы).

Спіс літаратуры

1. Баранов, А. Н. Словарь-тезаурус современной русской идиоматики / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – М. : Аванта+, 2007. – 1135 с.
2. Кравченко, А. В. Английский глагол : новая грамматика для всех / А. В. Кравченко. – М. : Просвещение, 2001. – 305 с.
3. Крапіва, К. Руска-беларускі слоўнік [Электронны рэсурс] / К. Крапіва. – Рэжым доступу : www.slounik.org/krapivarb. – Дата доступу : 12.03.2014.
4. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008.
5. Новый большой англо-русский словарь = New English-Russian dictionary : в 3 т. [Электронный ресурс] / ред. Ю. Д. Апресян, Э. М. Медникова. – М. : Рус. яз., 1993 – 1994. – Режим доступа : <http://www.classes.ru/dictionary-english-russian-Appresyan-term-10511.html>. – Дата доступа : 10.09.2011.
6. Редин, П. А. Фразеологизмы с пространственным и временным значением в современном украинском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / П. А. Редин. – Харьков, 1989. – 196 с.
7. Шведова, Н. Ю. Местоимения и смысл : класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства / Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 1998. – 176 с.
8. Ammer, C. The American Heritage / C. Ammer // Dictionary of Idioms [Electronic resource]. – 2000. – Mode of access : <http://idioms.thefreedictionary.com>. – Date of access : 14.10.2011.
9. Cambridge Idioms Dictionary [Electronic resource]. – Mode of access : <http://idioms.thefreedictionary.com>. – Date of access : 12.04.2010.
10. Hall, E. Understanding Cultural Differences / E. T. Hall, M. R. Hall // Consortium Book Sales & Dist, 1990. – 196 p.
11. Heacock, P. Cambridge Dictionary of American Idioms [Electronic resource]. – Mode of access : <http://idioms.thefreedictionary.com>. – Date of access : 03.04.2010.
12. Spears, R. McGraw-Hill Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs [Electronic resource] / R. Spears. – 2011. – Mode of access : <http://www.idioms.thefreedictionary.com>. – Date of access : 03.03.2010.
13. The British National Corpus [Electronic resource]. – Oxford, 2010 – 2012. – Mode of access : <http://www.natcorp.ox.ac.uk>. – Date of access : 14.05.2010.

Вольга АРЦЁМАВА,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

МАЛІНІЦЬ – НАЗЕМІЦЬ

АКАЗІЯНАЛЬНАЯ ЛЕКСІКА 20 – 30-х гг. XX ст.

МАЛІНІЦЬ. Набываць колер маліны (рабіцца малінавым): *І малініла сэрца пажарам...* (П. Трус).

МАЛЯЎНІЧА-ЖУРБОТНЫ. Складаны прыметнік ад *маляўнічы* і *журботны*: *Маленькая молепадобная жанчына стаяла недалёка ад качарэжніка, прыхінуўшыся худзенькім плячом да сцяны і застыўшы ў маляўніча-журботнай і таму дужа смешнай паставе* (М. Зарэцкі).

МАНАТОНІЦЬ. Быць манатонным; утвараць дзеянне манатонна; манатонна гаварыць: *Другі манатоніць* (А. Звонак).

МАРОЗЛІВА-ГАРАЧЫ. Складаны прыметнік ад *марозлівы* і *гарачы*: *...жар-птухі радыё з Масквы марозліва-гарачай... вестку ймчаць* (З. Бядуля).

МАТОРЫЦЬ. Утвараць дзеянне пры дапамозе матора; нападуняць гудам матора (гудзець): *Самалёты матораць наветра* (Я. Пушча); *Матораць там яны [самалёты] уволю* (Я. Сукала).

МАЎКЛІВА-ТРЫВОЖНЫ. Складаны прыметнік ад *маўклівы* і *трывожны*: *І застыгла ў шэра-сталёвым наветры маўкліва-трывожнае чаканне* (М. Зарэцкі).

МАХНАЦІЦА. Рабіцца (быць) махнатым: *На хаце, за хатай махнаціца бель* (Я. Купала).

МАЦНІЦЬ. Рабіць моцным: *...чыстасць сэрца мацніць...* (М. Грамыка).

МЕДНА-СТАЛЁВА-ЧЫГУННЫ. Складаны прыметнік ад *медны*, *сталёвы* і *чыгунны*. Тут: гучны: *Ёсць такія: бачыў не бачыў – выдумаў медна-сталёва-чыгунны верш...* (А. Звонак).

МЕЛОДЗІЦЬ. Утвараць мелодыю; западуняць прастору мелодыяй: *Песні, песні, чаго вы мелодзіце?* (А. Катановіч).

МЁДНЫ. Які дае мёд; які мае асаблівасці мёду: *Мой сад калодамі абведзен мёдных пчол...* (Я. Купала); *...і пахла мёдным пахам зёлаў...* (Н. Арсеннева); *Пахла мёднай ліпой у наветры...* (Н. Арсеннева).

МІЛА-ЛЮБЫ. Складаны прыметнік ад *мілы* і *любый*: *І думкі тады водзяцца ў яго: салодкія, ружовыя, міла-любыйя, зусім такія, як яна сама: чорненькая, белатварая...* (М. Нікановіч).

МІЛЬЁНАВЁРСТЫ. Які цягнецца мільён вёрст; на мільён вёрст: *...аб заставы ударыш грудзьмі, дужая, мільёнавёрстая...* (М. Лужанін).

МЛОСНА-ЗДАРОВЫ. Складаны прыметнік ад *млосны* і *здоровы*: *...Не ведаючы сам, чаму і ад чаго гэта, яму хацелася разам з жнеямі і песні*

пець, адчуваючы іх работу ў млосна-здоровых руках і сэрцы... (М. Нікановіч).

МЛЯВА-ЦЯГУЧЫ. Складаны прыметнік ад *млявы* і *цягучы*: *А праз колькі хвілін, заспакоіўшыся ў пяшчотных абнімках Лясніцкага, яна раз-пораз усхліпвала і гаварыла ўжо другім – глыбокім ад шчасця, млява-цягучым голасам; І паплыло тады ў роўным калыханні нешта млява-цягучае, спакойна-бязмежнае, як ціхі сум па мінулым, мякка адкрыла сэрца для свежай пяшчоты* (М. Зарэцкі).

МЛЯВІЦЬ. Рабіць млявым; расслабляць: *Пыл з гарачынёю залазіць пад кашулю, за каўнер. Ліпне да цела і млявіць істоту* (Я. Скрыган).

МНАГАТРУБНЫ. У якога многа труб; з многімі трубамаі: *Усё ж люблю, любоўю сына, горад мнагатрубны* (А. Александровіч).

МНАГАЦЭННЫ. Які высока цэніцца; неацэнны: *А цяпер хацелася, каб не было нідзе станцыі на гэтым пуці, каб ехаць так без канца-краю, каб вечна трымаць у руках свой мнагацэнны скарб, сваё шчасце* (М. Зарэцкі).

МНОГАВОКІ. Які мае (нагадвае) многа вачэй: *Неба таемна глядзіць мнагавокае...* (Н. Вішнеўская).

МНОГАЗВОННЫ. Які дае многа звону; які многа звоніць: *Ўрачыста панясём цымбалы мнагазвонныя...* (Х. Ільяшэвіч).

МНОГАПРЫЧЫННЫ. Які абумоўлены многімі прычынамаі: *...Крычалі бабы, выліваючы ў тлумны гармідар сваё беспрычыннае ці, можа, мнагапрычыннае абурэнне...* (М. Зарэцкі).

МОЦНАЛІСТЫ. З моцнымі (што моцна трымаюцца) лістамі: *Аб гэтым мне шэпчаць і хвой-малодкі, і дуб моцналісты – паэтавы брат* (А. Моркаўка).

МУСКУЛІЦЬ. Утвараць дзеянне пры дапамозе мускулаў: *Цень Консула мускуліць "помсты танго"...* (Я. Пушча).

МУСКУЛЬНАСЦЬ. Абстрактны назоўнік ад *мускульны*: *Найлепшы лёс – дарэшты класці сілы і мускульнасць здаровых рук* (А. Звонак).

МУТНА-БЕЛЫ. Белы з мутным адценнем: *Месяц... тускла асвятчаў мутна-белую імглу...* (М. Нікановіч).

МУТНА-СІНІ. Сіні з мутным адценнем: *У паднябессі мутна-сінім буйным ветрам на узвей носіць шыбка павуцінне соткай срэбраных ніцей* (З. Астапенка).

МУТНА-ШЭРЫ. Шэры з мутным адценнем: *І абарваўшы гамонку ды глянуўшы на сонца, якое толькі што выкалуплівалася з мутна-шэрай імглы... Кастусь... пайшоў па дарозе за вёску...* (М. Нікановіч).

МЯККАБАРОДЫ. Які характарызуецца мяккай барадой: *На яго шырокім, мяккабародым твары свіціцца стрымленая давольнасць...* (М. Зарэцкі).

МЯККА-БУРЫ. Складаны прыметнік ад мяккі і буры: *І прытулюся я да шэрсці – да мякка-бурае спіны...* (З. Бядуля).

МЯККА-ГЛЫБОКІ. Складаны прыметнік ад мяккі і глыбокі: *З мякка-глыбокага неба прыветна плюскаюць зоркі, ласкава ўсміхаюцца* (М. Зарэцкі).

МЯККА-ДРЫГОТНЫ. Складаны прыметнік ад мяккі і дрыготны: *У акно зазірнула чырвонае з захаду сонца, лягло мякка-дрыготнымі плямамі на абрус* (М. Зарэцкі).

МЯККА-ЖЫТНЁВЫ. Складаны прыметнік ад мяккі і жытнёвы: *Праменні залатыя з васількова-блакітнага неба сыплюцца на мякка-жытнёвую зямлю...* (М. Нікановіч).

МЯККАЗВОННЫ. Які мякка звоніць (звоніць): *...ён [Барковіч] гатоў быў, здаецца, кінуць усё, сарвацца з зямлі і паляцець туды, за жывым мякказвонным трохкутнікам...* (М. Зарэцкі).

МЯККА-КРАМЯНЫ. Складаны прыметнік ад мяккі і крамяны: *...Кінуўся Антон да Волькі, абхапіў у свае здаровыя абнімы, прыціснуў да сваіх грудзей яе, як тады летам... мякка-крамяную, бязмерна-любую, дарагую...* (М. Нікановіч).

МЯККА-ПРАЗРЫСТЫ. Складаны прыметнік ад мяккі і празрысты: *Скрозь празрыстыя шыбы сыпецца мякка-празрыстае сонца, сцэлецца на падлозе дрыготнымі жоўтымі плямамі; У кутку пакоя прытульна растапырыўся масіўны раяль, і на яго глыбока-чорным фоне стаяла Раіса, апранутая ў лёгкі хатні ўбор – таксама ружовы, мякка-празрысты* (М. Зарэцкі).

МЯККАПУШНЫ. Які характарызуецца мяккім пухам ці нагадвае яго: *Гінуць у белых палёх на мяккапушных пярэнах* (З. Бядуля).

МЯККА-РУСЫ. Складаны прыметнік ад мяккі і русы: *Прыгожая ў Ніны каса – даўгая, таўстая, мякка-русая* (М. Зарэцкі).

МЯККА-ЦЁПЛЫ. Складаны прыметнік ад мяккі і цёплы: *Калі ішлі мы сярод густа-зялёных загонаў палявой дарогаю, – ужо лажылася мякка-цёплая, трохі вільготная летняя ноч* (М. Нікановіч).

МЯТАРУТНЫ. Які характарызуецца мятай і рутай; з мяты і руты: *...ззяннем слепіць вочы вянок наш мятарутны* (З. Бядуля).

МЯЦЕЖНА. Як у мяцеж; з прыкметамі мяцяжу: *Ой, скоро, скоро і мяцежна паўстане з песнямі падполле* (П. Трус).

МЯЦЕЖЫЦЬ. Уздымаць мяцеж; праяўляць уласцівасці мяцяжу: *...новая праўда мяцежыць...* (З. Бядуля); *Песні, песні! Даволі мяцежыць – ўспамінаць учарайшую быль* (А. Дудар); *Калі мяцежыць доля, узнясецца думак змах...* (Т. Курбацкі); *Страціў усё... Але Камінтэрн мяцежыць...* (П. Шукайла).

МЯЦЕЛІЦА. Праяўляць уласцівасці мяцеліцы: *Мяцеліца даль у прагале гадоў* (Я. Пушча).

МЯЦЕЛІЦЬ. Уздымаць мяцеліцу; праяўляць уласцівасці мяцеліцы: *...ветры буйныя за тынам мяцеляць золата кляноў* (Т. Кляшторны); *Сталёвыя песні мяцеляць акордамі слоў на струнах* (С. Ракіта); *...снег мяцеліць з-пад быстрых саней...*; *Кроў не будзе мяцеліць агнём* (М. Машара).

НАВАЛЬНІЧЫЦЬ. Утвараць дзеянне, якое мае адносіны да навальніцы (нечым нагадвае навальніцу); праяўляць уласцівасці навальніцы (рэзка нешта змяняць; бунтаваць): *...бачу, як навальнічыць выйшаў з берагоў крутарогіх Сож...* (А. Дудар); *...а пакуль буду скрозь навальнічыць і пажоўклую нішчыць красу...* (С. Дарожны); *Яшчэ... дні гэтак не навальнічылі* (М. Лужанін).

НАДБУРНЫ. Які знаходзіцца над бурай: *Час ўзляцеці, браты, у надбурныя далі...* (М. Васілёк).

НАДВЯСЕННІ. Які папярэднічае вясенню; перадвеснавы: *Гэта ты, багатае Палессе, з надвясенняй прыгажосцю дум* (П. Броўка).

НАДЗОР’Е. Месца ў прасторы, што знаходзіцца над зорамі: *Агні ў надзор’і залатацветам шалясяць...* (П. Трус).

НАДРАННЕ. Час сутак перад самым раннем (паміж ноччу і раніцай): *Прышоў я да цябе ў надранні эры...*; *Надранне* [назва верша] (Я. Пушча); *Там быў і Купала, і дзіўным святлом праменілі вочы, і сэрца спявала, і песня, як мора, арліным крылом будзіла ў надранні ружовыя скалы* (В. Маракоў).

НАДРОСПАЧ. Стан, блізкі да роспачы (які папярэднічае роспачы): *Адны ў надроспачы ўкрыжоўваюць каменні, а я дзіўлюся ў свет і абнімаю шыр* (П. Трус).

НАДЫНАМІЦЬ. Напоўніць дынамітам: *Эй, хто там, хто там несвядома надынаміціў дзікі стогн?!* (Т. Кляшторны).

НАЗЕМІЦА. Ападаць на зямлю: *На жвір ападаюць лісты, наземіца з ціхай малітвай; І вось – наземіца уборы, як бы пялёсткі з квольных руж...*; *Тугой спавіты небакрай, наземіца няспынна слёзы* (У. Дубоўка).

НАЗЕМІЦЬ (I). Злучаць з зямлёй; скідаць (асыпаць) на зямлю: *Ці гэта ўпартасці даўняй хада мой крок на пясок не наземіць; І ціхазвонна і паволі восень лісце наземіць, сцеле ў даліны; І пялёсткі наземіць мак, бо і ён перажыў сваё ічасце* (У. Дубоўка); *...пунсовасць пацеркі наземіць* (П. Трус); *Хоць наземіць пялёсткі сады, заціце мая радасць – шытшына* (П. Глебка); *Радасць наземіць – жывой пазалотаю* (З. Бандарына); *І наземіць пялёсткамі мак цёмна-шэрую ў просіні глебу* (Н. Маркава).

НАЗЕМІЦЬ (II). Схіліць (да зямлі): *Патух у вачох майго сына агонь, і хвоі над імі наземілі голле; Дзевы – мадонны музеяў, голавы ніжай наземце!* (Я. Пушча).

Мікалай ШАБОВІЧ,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.



МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Малады даследчык прапануе

ТЭКСТАЎТВАРАЛЬНАЯ, СЭНСАВА-СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ ПРЫСЛОЎЯ ЛІНГВАМЕТАДЫЧНЫ АСПЕКТ

УДК 811.161.3'367.6(072)

У артыкуле разглядаецца роля прыслоўя ў стварэнні тэкстаў розных стыляў, тыпаў і жанраў маўлення, раскрываюцца вобразна-выяўленчыя магчымасці гэтай часціны мовы. У заключнай частцы прыводзяцца прыклады дыдактычнага матэрыялу, з дапамогай якога на ўроках беларускай мовы можна знаёміць вучняў з тэкстаўтваральнай і сэнсава-стылістычнай роляй прыслоўя.

Ключавыя словы: норма, адукацыйны працэс, змест тэксту, маўленчыя зносіны, стылі маўлення, тыпы маўлення, тэкст, тэкстаўтваральная функцыя.

The article deals with the role of proverbs in the creation of texts of different styles and types of speech genres. Figurative features of this part of speech are also disclosed. In the final part of the article we offer examples of didactic material, which are designed to help acquaint students with the text-forming and stylistic role of proverbs in the text at the lessons of the Belarusian language.

Задача лінгвістычнага вывучэння тэксту і асноў тэкстаўтварэння, у прыватнасці, не толькі не састарэла, але і набывае ўсё большую актуальнасць. Выяўленне і апісанне сродкаў, што выконваюць тэкстаўтваральную функцыю – вельмі важны напрамак у сучаснай лінгваметодыцы. Аналіз тэкстаўтваральных сродкаў дазваляе не толькі больш канкрэтна прадставіць мадэль тэксту, але і выкарыстаць атрыманыя вынікі ў навучанні прадудцыраванню тэкстаў розных стыляў, тыпаў і жанраў маўлення. Тэкставыя адзінкі развіваюць тэкст, забяспечваюць яго рух, звязваюць часткі і ўдзельнічаюць у рэалізацыі тэкставых катэгорый.

На прыкладзе прыслоўя разгледзім, як рэалізуюцца тэкстаўтваральная і сэнсава-стылістычная функцыі граматычных адзінак.

У “Кароткай граматыцы беларускай мовы” адзначаецца, што “прыслоўе з’яўляецца самым шматлікім класам нязменных слоў, а ў Слоўніку беларускай мовы зафіксавана звыш трох тысяч прыслоўяў” [2, с. 306]. Асноўныя марфалагічныя прыметы прыслоўя – нязменнасць, сэнсавая і сінтаксічная роля ў словазлучэнні і сказе, роля ў арганізацыі маўлення, разгортванні і стварэнні тэкстаў розных тыпаў, стыляў і жанраў. Стылістычная роля прыслоўя вызначаецца граматычнай прыродай, бо гэтая часціна мовы абазначае прымету прадмета, стану, якасці і выступае ў ролі акалічнасці, што прымыкае да дзеяслова, прыметніка, прыслоўя, прэдыкатыўнага слова і – радзей – назоўніка.

Прыслоўі розных сэнсавых груп актыўна выкарыстоўваюцца ў розных стылях маўлення для дакладнай і выразнай перадачы сэнсу выказвання. З дапамогай прыслоўяў абазначаецца месца і час дзеяння, прычына і мэта, спосаб ажыццяўлення дзеяння, мера і ступень праяўлення якасці:

Недзе далёка, за маладым сасоннікам, вельмі глуха, як з-пад зямлі, загрымела. Неўзабаве хмара паказалася і з другога боку, над далёкім лесам. Падымаючыся з-за небасхілу, хмара расла і расла.

*Спачатку іх было дзве, верхняя і ніжняя. Верхняя, белая, з роўным краем, спакойна, але хутка плыла, падымалася **вышэй і вышэй**. Ніжняя, цёмна-сіняя, ажно чорная пры зямлі, як **напаказ**, узыходзіла з самага лесу, нібы злівалася з ім і нейкі момант быццам зачэпілася за яго, не мела сілы адарвацца. З краёў яна віхрылася дзівоснымі сінімі клубкамі, рвалася **ўперад і гнеўна** кідала ў лес звільстыя, як змеі, бліскавіцы. Але **вось хмара імкліва рванулася ўперад і неўзабаве дагнала сваю верхнюю сястру, закрыла яе. Да зямлі пацягнуліся доўгія, касыя ніткі дажджу** (паводле І. Шамякіна).*

Прыведзены тэкст насычаны прыслоўямі, што дапамагаюць дакладна і выразна перадаць працэс набліжэння прыроднай з’явы (дажджу). З дапамогай прыслоўяў называецца месца дзеяння (*недзе, далёка, уперад*), час і паслядоўнасць змены падзей (*неўзабаве, спачатку*), мэта (*напаказ*), спосаб ажыццяўлення дзеяння

(недзе глуха загрымела, хмары закрывалі неба спачатку *спакойна*, але *хутка*, *гнеўна*, затым *імкліва*), ступень праяўлення якасці (*вельмі глуха*). Неаднаразовае паўтарэнне прыслоўяў *уперад*, *неўзабаве*, а таксама форм прастай вышэйшай ступені параўнання прыслоўя (*вышэй і вышэй*) падкрэслівае працэс нарастання прыроднай з’явы.

Для стылістычнага выкарыстання прыслоўяў мае важнае значэнне іх эмацыйна-экспрэсіўная афарбоўка: нейтральныя ўжываюцца ва ўсіх стылях, ацэначныя – у мастацкім, часткова ў публіцыстычным, але асноўная сфера – гутарковы стыль [2].

Разгледзім тэкст **гутарковага стылю**:

– *Што скажаш? Адкуль ты? Чаго ты забрыўсюды?*

Коля ўзяў спакойны тон. Хітрасць яго межавалася са шчырасцю:

– *Я шукаю свайго бацьку.*

– *А дзе ж твой бацька дзеўся?*

– *Хіба ж я ведаю? Ужо з першага дня вайны я яго не бачыў.*

– *А ты здалёку?*

– *З раёна.*

– *А хто твой бацька?*

– *Сушэвіч.*

(Кузьма Чорны.)

У тэксце выкарыстаны прыслоўі месца і часу, якія з’яўляюцца крыніцай паведамлення, удакладняюць інфармацыю і дазваляюць пашырыць наша ўяўленне пра суразмоўцаў.

Для тэкстаў **афіцыйнага стылю** характэрна ўжыванне прэдыкатыўных прыслоўяў у ролі састаўных выказнікаў: *Каб пазбегнуць пажару ў школах, **неабходна захоўваць** строгі проціпажарны рэжым. Педагагічны калектыў, абслуговы персанал і вучні **абавязаны ведаць і строга выконваць** правілы пажарнай бяспекі. Дзверы асноўных і запасных выхадаў **павінны свабодна адчыняцца** (з газеты “Звязда”).*

Прэдыкатыўныя прыслоўі абазначаюць магчымасць або немагчымасць пэўных дзеянняў: *неабходна захоўваць, абавязаны ведаць і выконваць, павінны адчыняцца*. Для больш дакладнай і выразнай перадачы зместу выказвання выкарыстоўваюцца прыслоўі спосабу дзеяння *строга, свабодна*.

У тэкстах **навуковага стылю** выкарыстоўваюцца прыслоўі, якія выконваюць ролю пачочных слоў і перадаюць адносіны аўтара да выказанай думкі:

Энцыклапедыя беларускай мовы – першае выданне такога тыпу ў гісторыі нацыянальнай культуры. Яна створана вялікім калектывам навукоўцаў Беларусі – нашых сучаснікаў.

*Але, **па-першае**, кніга гэта не стала б явай, калі б не было эстафеты пакаленняў, што жылі і аберагалі нашу мову, што **некалі** закладалі падмуркі і будавалі ў нялёгкай працы гмах нашага пісьменства, што на працягу стагоддзяў радок за радком запаўнялі старонкі летапісу беларускай філалагічнай навукі. **Па-другое**, яна выдаецца ў час, **калі нарэшыце** сталі блізкія да здзяйснення спрадвечныя мары народа аб нацыянальнай незалежнасці, аб доўгачаканай разняволенасці духоўнага жыцця, аб адкрытасці ўсім вятрам цывілізацыйнага свету. **Па-трэцяе**, агульны прынцып, на які абапіралася рэдакцыя пры падрыхтоўцы Энцыклапедыі, заключаецца ва ўзбуйненні артыкулаў, каб пазбегнуць раздраблення матэрыялу, уласцівага многім тэрміналагічным выданням.*

***Такім чынам**, энцыклапедыя – не падрачунак і не падручнік. Яна знак і вынік грамадскага ўсведамлення таго, што за плячыма – шлях, але й **наперадзе** дарога. Дарога пазнання мовы. Дарога яе захавання, удасканалення і пашырэння (паводле А. Міхневіча).*

Паслядоўнасць меркаванняў у разважанні ўстанаўліваецца прыслоўямі *па-першае, па-другое, па-трэцяе*. Займеннікавае прыслоўе *калі* выкарыстоўваецца для сувязі частак складанага сказа. У афармленні сувязі заключнай часткі тэксту з папярэднімі ўдзельнічае прыслоўе *такім чынам*. Адносіны аўтара да выказанай думкі перадаюцца ў тэксце прыслоўем *нарэшыце*.

Для навуковага і афіцыйнага стыляў характэрна ўжыванне састаўных форм ступеней параўнання прыслоўя: 1. *Захоўваючы моўныя нормы, людзі **больш дакладна** могуць перадаць свае думкі на пісьме і лепш зразумець напісанае іншымі ...Пунктуацыя служыць узаемаразуменню, і гэта **надзвычай важна** (К. Крапіва).* 2. *Правілы стылістыкі вучаць **больш уважліва** адносіцца да жывога народнага слова, пазбягаць моўных штампаў...* (А. Юрэвіч).

У тэкстах **публіцыстычнага стылю** важная камунікатыўная задача – паведамленне інфармацыі і ўздзеянне на пачуцці чытачоў.

Святло Радзімы

*Наш родны беларускі край! Ён прыгожы **заўсёды**, у любую часіну года. **І тады, калі светла і ўсхвалявана** гамоняць маладым лісцем дрэвы. **Калі** зялёны колер зямлі, аблашчанай ветрам, радуе вока бязмежнай прагай жыцця. **Калі** набіраюцца лета і моцы нівы, гадуючы каласы. **Калі** кветкі, промні і птушыныя песні яднаюцца ў непаўторную мелодыю жыцця. **І тады, калі прыкметна** цішызе ў прасторах... У холад і ў спёку, у дождж і пасля даж-*

джу, удзень і ўночы, летам і зімой ён заўсёды прыгожы, наш родны, наш любы край (паводле Я. Сіпакова).

Асноўныя адзнакі тэксту – інфарматыўнасць і эмацыйнасць. Ужыванне якасных прыслоўяў (*светла, усхвалявана, прыкметна*) і акалічнасных прыслоўяў часу (*удзень, уначы, летам, зімой*) узбагачае сэнс, узмацняе выразнасць, эмацыйнасць выказвання. Экспрэсіўнасць надае тэксту і шматразовае выкарыстанне прыслоўяў *заўсёды, тады, калі*, якія з’яўляюцца словамі-апорами тэксту, яго сэнсавай і эмацыйна-выразнай асновай. Прыслоўе *заўсёды*, ужытае двойчы (у пачатку і ў канцы) пры выказванні тэзіса аб прыгажосці роднага краю і пры падагульненні-вывадзе, выконвае зместаўтваральную функцыю і ўзмацняе эмацыйнае ўздзеянне выказвання. Унутры тэксту (паміж прыслоўямі *заўсёды*), у сваю чаргу, паўтараецца прыслоўе *тады*: першае разам з узмацняльнай часціцай і пачынае аргументацыю, а апошняе – завяршае яе. Такое кальцавое ўжыванне прыслоўяў – *заўсёды – і тады (калі, калі, калі, калі) – і тады (калі) – заўсёды* – выконвае зместаўтваральную функцыю, з іх дапамогай перадаецца эмацыйная выразнасць.

Прыслоўі ў тэкстах **мастацкага стылю** абзначаюць акалічнасныя прыметы дзеяння, стану, працэсу і выкарыстоўваюцца як сродак выразнасці, характарыстыкі прадметаў, уласцівасцей і дзеянняў, дакладнай перадачы сэнсу: *Сонца садзіцца паволі. На траву **непрыкметна** падае раса. **Адразу** яе і не заўважаеш. Адчуваеш толькі, як **паступова** халаднее трава. **Потым** сонца апускаецца **нізка-нізка** і становіцца **густа-чырвоным**. А **неўзабаве** і **зусім** заплывае за небасхіл. На захадзе неба **паружавее**, над рэчкай, нібы белы дымок, **павісне туман**. А на дрэве **пасля** заходу сонца **доўга яшчэ светла**, мо гадзіну* (В. Дайліда).

У прапанаваным тэксце для дакладнай і выразнай перадачы сэнсу выказвання ўжываюцца прыслоўі спосабу дзеяння (*паволі, непрыкметна, наступова, доўга, светла*), меры і ступені (*зусім, яшчэ*), часу (*адразу, потым, неўзабаве*). Неабходна звярнуць увагу на вынесеныя ў пачатак сказаў прыслоўі часу *адразу, потым, неўзабаве*, якія выкарыстоўваюцца для сувязі сказаў у тэксце і перадачы паслядоўнасці і чаргавання дзеянняў. Пры гэтым прыслоўе *неўзабаве*, ужытае са злучнікам *а*, завяршае часавую паслядоўнасць дзеянняў. Выразнасць і нагляднасць малюнка заходу сонца падкрэсліваюць складаныя формы прыслоўя *нізка-нізка* і прыметніка *густа-чырвоны*.

Для мастацкіх тэкстаў характэрна ўжыванне прыслоўяў, якія паказваюць на розную ступень праяўлення дзеяння, стану ці якасці (ступені параўнання якасных прыслоўяў), а таксама прыслоўяў са значэннем суб’ектыўнай ацэнкі:

*Ранішняя ліпеньскае сонца мяккімі хвалямі **хуценька** кацілася на вёску. Хвалі збягалі да вады, збіраліся ў рачным люстры, сляпілі вочы. Вёска размясцілася на старым беразе, хаты ляпіліся на самым яго грэбні. Калі глядзець на вёску з ракі, то побач з абрысамі **выразней** вымалёваліся стрэхі з комінамі. Стрэхі ішлі **роўненька**, былі яны высокія і ў асноўным шыферныя. А вось коміны на кожнай тырчэлі розныя* (паводле А. Кажадуба).

У прыведзеным тэксце прыслоўе *выразней* мае форму простага вышэйшай ступені параўнання і ўтварылася ад якаснага прыметніка *выразны*. Стылістычна абгрунтавана ў мастацкім тэксце і ўжыванне прыслоўяў *хуценька, роўненька*, у якіх суфікс *-еньк-* мае значэнне памяншальнасці або ласкальнасці, якое спалучаецца са значэннем высокай меры якасці.

Пісьменнікі ў тэкстах мастацкага стылю ствараюць яркія малюнкi прыроды з дапамогай прыслоўяў-эпітэтаў. Гэтая часціна мовы ўказвае на прымету прыметы і выконвае ў сувязі з гэтым мастацкую ролю, даючы пісьменнікам “багатую палітру моўных фарбаў” [1, с. 143]:

Наш бор

*То **ціхутка** загамоніць,
То **задумліва** зазвоніць,
То **ўрачыста** запяе
Песні светлыя свае.
То застогне **грозна, глуха**,
Калі бура наляціць,
Ажно сэрца цяжкай скрухай
І жалюбою затрыміць.
А **пасля** – спакойны **зноўку**,
Быццам цёплая дамоўка,
Ад світанку і да зор...
І сустрэне, і праводзіць:
“Да мяне **прыходзьце, дзеці!**..” –
Вось які наш родны бор!*

К. Кірэнка.

Прыслоўі ў прыведзеным тэксце выкарыстоўваюцца для дакладнага і выразнага апісання бору, пра які аўтар расказвае з замілаваннем і любоўю. Пры дапамозе прыслоўяў-эпітэтаў у вершы перадаецца спосаб дзеяння: *ціхутка, задумліва, урачыста, грозна, глуха*. Прыслоўі ўзбагачаюць сэнс твора, узмацняюць выразнасць, эмацыйнасць выказвання. Экспрэсіўнасць надаюць тэксту і сінтаксічныя сродкі: аднародныя прыслоўі (*грозна, глуха*), якія адлюстроўваюць яркі малюнак прыроды; клічныя

сказы. Прыслоўе часу *пасля* завяршае тэкставы фрагмент, падводзячы рысу апісання.

Прыслоўе як самастойная часціна мовы адыгрывае важную ролю і ў тэкстаўтварэнні, таму пры яго вывучэнні нельга абмяжоўвацца ілюстрацыяй асобных слоў ці нават спалучэнняў прыслоўяў з дзеясловамі ці назоўнікамі. Для засваення прыслоўяў, як справядліва адзначае В. Ляшчынская, “мала навучыцца вызначаць гэтую часціну мовы, устанаўліваць, да дзеяслова ці назоўніка адносіцца прыслоўе, якая яго сінтаксічная функцыя. Найбольшую карысць дае назіранне за прыслоўямі ў тэксце, дзе выяўляюцца ўсе і розныя, а не толькі асобныя прыкметы і асаблівасці ўжывання прыслоўя ў маўленчай дзейнасці чалавека” [3, с. 146].

У **тэкстах-апавяданнях** прыслоўі звычайна выкарыстоўваюцца для дакладнай і выразнай перадачы сэнсу, а таксама для адлюстравання паслядоўнасці змены з’яў, падзей.

Неяк вясною ехалі мы з Піліпам Андрэвічам на чоўне на Старыцы да Прыпяці, каб сустрэць катар, што ішоў да Мазыра. **Раптам** **недзе збоку**, у невяліччай, зарослай травой затоцы, мы пачулі жаласлівы віск і ўбачылі, як нешта **раз-пораз** варушылася ў густой асацэ. Аказалася, што гэта было маленькае дзікае качанятка, якое, відаць, **даўно** адбілася ад чародкі. Яно **роспачна** кідалася з боку ў бок на траве ў пошуках маткі. І хоць мы спазняліся (катар **вось-вось** павінен быў падплыць да прыстані), але мне нават у галаву не магло прыйсці, што Піліп Андрэвіч **так шчыра** адгукнецца на бяду качаняці. Ён **адразу** перастаў грэбці, прыслухаўся. У дальнім канцы затокі было чуваць трывожнае краканне старой качкі. Ён завярнуў лодку ў затоку, **паціху** заехаў у траву, рукамі злавіў **зусім** маленькае качанятка, **потым** адвёз яго ў самы канец затокі, дзе чуўся крык старой качкі, і выпусціў на чыстую ваду. Толькі **пасля** гэтага Піліп Андрэвіч **накіраваў човен да прыстані** (паводле У. Краўчанкі).

Тэкст насычаны прыслоўямі, з дапамогай якіх перадаюцца разнастайныя сэнсавыя адносіны: прасторавыя (*недзе, збоку*), часавыя (*неяк, вясною, даўно, вось-вось, адразу, потым, пасля*), спосабу дзеяння (*раптам, распачна, паціху, раз-пораз, шчыра*), меры і ступені (*так, зусім*). Іх ужыванне ўзбагачае сэнс выказвання, значна ўзмацняе яго выразнасць і эмацыйнасць. Экспрэсіўнасць выказванню надаюць і сінтаксічныя сродкі: аднародныя члены сказа, развітыя дзеепрыметнікавыя звароты, пабочныя і ўстаўныя канструкцыі.

Неабходна засяродзіць увагу і на шырокім выкарыстанні прыслоўяў у структуры зачыну апавядальнага тэксту, з іх дапамогай паведамляецца пра час і месца дзеяння: **неяк вясною ехалі мы на чоўне, недзе збоку пачулі і ўбачылі**. Ужыванне прыслоўяў *адразу, потым, пасля* дазваляе перадаць паслядоўнасць змены падзей у апавяданні: **адразу перастаў грэбці, потым адвёз, пасля накіраваў човен**.

Указваючы на месца і час, калі адбываюцца пэўныя з’явы ці падзеі, прасторавыя і часавыя прыслоўі могуць аб’ядноўваць некалькі сказаў і нават частак тэксту:

Даўно ўжо няма каля вёскі лесу. Павыразалі, навыйскалі... Як правялі ў тутэйшыя мясіны чыгунку, так і паехаў на рэйках невядома куды лес.

Спачатку пан прадаваў яго цэлымі гектарамі, а пасля рэвалюцыі адганялі лес ад вёскі самі людзі. Людзям патрэбна было поле, і яны церабілі хмызняк, карчавалі пні, палілі ламачча. Дзе было забалочана, мокра, там капалі канавы, апляталі лазою, каб не заплывала. І лес пакорліва адступаў, большаў і большаў вакол вёскі чысты абсяг. **Потым** пабудавалі ў мястэчку лесанілку, заводзік, прамкамбінат, і кожны з іх патрабаваў колькі лесу. **Цяпер** яго пляжылі не толькі рабочыя мястэчка, але і калгаснікі, бо калгасу штозіму даводзілі разнарадку, колькі кубаметраў драўніны ён абавязаны нарыхтаваць дзяржаве. Таму яшчэ далей адступіў лес ад вёскі. **Сёння**, каб прывезці воз дроў, трэба трэціся на калёсах ці ехаць трактарам вёрст пятнаццаць – дваццаць

Так неўзабаве Лагі з лясное вёскі стала палявою (паводле Б. Сачанкі).

Прыслоўі (у 2-м абзацы *спачатку, потым, цяпер, сёння*, у 3-м – *неўзабаве*) перадаюць паслядоўнасць змены падзей, адначасова з’яўляюцца сродкам сувязі сказаў у тэксце (2-і абзац) і частак тэксту (*так неўзабаве*).

У **тэкстах-апісаннях** прыслоўі звычайна дапамагаюць ствараць дакладныя і яркія карціны, вобразы, зрокавыя і слыхавыя ўражання, перадаваць прасторавыя і часавыя адносіны паміж прадметамі. Высокая частотнасць ужывання прыслоўяў месца пры апісанні мясцовасці:

Вёска была **досыць** вялікая, цягнулася ў адну лінію... **Злева**, пры канцы вёскі, стаяў дом **валаснога праўлення** з **дзвума высокімі чырвонымі** комінамі над пачарнелым дахам. **Насупраць**, на **другі бок вуліцы**, **выглядала школа** з **белымі аканіцамі і дзвума ці трыма развіслымі** вязамі **каля яе**. **Крыху наводшыбе**, пры дарозе ў **вёску, маркотна** тулілася **старэнькая драўляная**

цэркаўка, якая **цяпер** стаяла адзінокая, закінутая, забытая. **Блізка** ад вёскі стаялі ветракі, як страшыдлы, **шырока** раскінуўшы крылы (паводле Я. Коласа).

Асноўную ролю ў тэксце выконваюць прыслоўі месца, якія разам з удакладняльнымі акалічнасцямі, выражанымі назоўнікамі з прыназоўнікамі, перадаюць прасторавыя адносіны: **злева**, пры канцы вёскі; **насупраць**, на другі бок вуліцы; **наводшыбе**, пры дарозе ў вёску; **блізка** (ад вёскі) – і з’яўляюцца сродкам сувязі ключавых сказаў тэксту-апісання. Акрамя прыслоўяў месца, у выказванні ўжываюцца прыслоўі спосабу дзеяння (*маркотна*, *шырока*), меры і ступені (*крыху*, *досыць*), часу (*цяпер*), што дазваляе дакладна і поўна перадаць змест, асноўную думку тэксту.

Прыслоўі могуць указваць на час або месца падзей, якія адбываюцца, могуць аб’ядноўваць некалькі сказаў і нават частак тэксту:

(1) **Вечарамі** ўзыходзіў поўны месяц. **Спачатку** ён быў чырвоны і стаяў нізка над зямлёй. Здавалася, што ён ляжаў на прырэчных кустах ядлоўцу, крушыны і алешыны, у тым месцы, дзе на высокім беразе быў высечаны лес. (2) **Пасля** месяца узыходзіў вышэй, рабіўся жоўтым. У гэтым зіхатлівым ззянні то там, то сям у бяздонным небе мігцелі першыя зоры. (3) **А затым**, калі падымаўся высока, месяц зусім бялеў і такі белаваматы быў ужо да самага канца ночы.

(4) **А начамі** павяваў здаровы і прыемны халадок, і яго баяліся надакучлівыя камары. Яны не лёталі і не кусаліся, а сядзелі абмярцвелыя ў шчылінах і пад лісцем (К. Чорны).

У прыведзеным тэксце вылучаюцца чатыры зместавыя фрагменты, сувязь паміж якімі, акрамя іншых сродкаў, ажыццяўляецца дзякуючы прыслоўям *спачатку*, *пасля*, *затым*. Яны звязваюць сказы і тэкст, перадаюць паслядоўнасць змены з’яў у прыродзе. Прыслоўі *вечарамі*, *начамі* паказваюць на пастаянныя, працяглыя ў часе з’явы, якія здольны паўтарацца, што сведчыць пра абагульненасць апісання. Першае прыслоўе *вечарамі* пачынае тэкст, а другое (*начамі*) са злучнікамі *а* – завяршае, падводзіць рысу апісання з’яў прыроды ў часавым вымярэнні – *спачатку*, *пасля*, *затым*. У тэкстах-апісаннях памяшкання знаходжанне прадметаў у прасторы перадаецца з дапамогай прыслоўяў месца: *Пакой быў светлы і ўтульны*. **Злева** месцілася *канана*, *засланая новай яркай поцілкай*. **Справа** *высілася аж пад самую столь шафа для адзення*. **Насупраць** *уваходу, збоку ад акна, знаходзіўся пісьмовы стол з лямпаю* **злева** і *стосікам чыстай паперы* **справа**. **Зверху**, *над сталом, як бы і не віселі, а луналі паліцы з кнігамі і шматлікімі*

фотаздымкамі ў рамках і рамачках (паводле А. Вольскага).

Асноўную частку апісання складае пералічэнне прадметаў (з указаннем месца іх знаходжання), што дазваляе апісаць пакой у дэталях. Прыслоўі месца *злева*, *справа*, *насупраць*, *зверху*, якія пачынаюць кожны новы сказ, з’яўляюцца сродкам тэматычнай сувязі ключавых сказаў прыведзенага тэксту-апісання памяшкання.

Пры дапамозе прыслоўяў у **тэкстах-разважаннях** выражаюцца сэнсавыя, стылістычныя, мадальныя адносіны аўтара, указваюцца спосаб выражэння думкі, пераход ад адной думкі да іншай: *Кожны чалавек ад нараджэння да васямнаціці гадоў лічыцца дзіцём. Наша дзяржава заўсёды сваімі законамі абараняе правы сваіх юных грамадзян. Гэтых правоў у вас, сябры, безумоўна, вельмі многа. Пра іх мы з вамі яшчэ пагаворым. А цяпер давайце задумаемся, што азначае мудрая народная прымаўка: “Каму шмат дадзена, з таго і вялікія патрабаванні”.*

Што патрабуе ад вас дзяржава?

Па-першае, вы абавязаны **клапаціцца** пра сваіх бацькоў...

Па-другое, вы абавязаны **авалодваць** ведамі і **рыхтавацца** да самастойнай працы...

Паводле У. Ліпскага.

У прапанаваным тэксце прыслоўі ўжыты як сродак аб’яднання частак тэксту, для ўстанавлення адносін паслядоўнасці паміж часткамі большай ці меншай значнасці, устанавлення лагічнай сувязі паміж выказваннямі, меркаваннямі, прыкладамі. Прыслоўе часу *цяпер* выкарыстоўваецца для сувязі тэзіса з наступным аргументам аўтара. Адносіны аўтара да выказанай думкі перадаюцца прыслоўем *безумоўна*, якое ўжыта ў ролі пабочнага слова. Паслядоўнасць аргументаў устанавліваецца пры дапамозе прыслоўяў *па-першае*, *па-другое*, утвораных ад лічэбнікаў і ўжытых у ролі пабочных слоў. У тэксце выкарыстаны і прэдыкатыўныя прыслоўі ў складзе састаўных выказнікаў, якія абазначаюць магчымасць або немагчымасць пэўных дзеянняў: *абавязаны клапаціцца*, *абавязаны авалодаць і рыхтавацца*.

Як бачым, у тэкстах розных стыляў і тыпаў маўлення прыслоўе з’яўляецца важным элементам у працэсе прадметна-вобразнай канкрэтызацыі.

Заканчэнне будзе.

Спіс літаратуры ў наступным нумары.

Ірына БУЛАЎКІНА,

даследчык у галіне педагогічных навук.

Артыкул наступіў у рэдакцыю 9 лютага 2015 г.

“Я ХАЧУ, КАБ ВЯКІ ЧОРНЫХ АСАЎ СПАЛІЛІ ПРАКЛЁНАМ...”

ПРАЕКТ ПА ЛІТАРАТУРЫ (X КЛАС)

УДК 372.882

У артыкуле разглядаецца праектная дзейнасць як сродак якаснай змены свядомасці асобы, паколькі ў праекце задзейнічаны навучэнцы з рознай ступенню сфарміраванасці даследчых уменняў і навыкаў, узроўнем індывідуальнага развіцця і персанальнай жыццёвай пазіцыі. Падкрэсліваецца важнасць уздзеяння паэтычнага слова пісьменнікаў-франтавікоў на грамадзянскае і патрыятычнае выхаванне.

Ключавыя словы: *Вялікая Айчынная вайна, патрыятычнае выхаванне, лірычны герой, паэтычныя тropy, даследчая і практычная дзейнасць, мультымедычны прадукт, інфармацыйны рэсурс.*

The article discusses the project activities as a means of qualitative change in the individual's consciousness, as the project involves pupils with varying degrees of formation of research skills, the level of individual development and personal attitudes. The importance of the impact of poetic writers-veterans on civil and patriotic education emphasizes.

Педагагічная навука ўсё больш схіляецца да высновы, што істотнае павышэнне выніковасці працы настаўнікаў залежыць ад умення выкарыстоўваць эфектыўныя метадыкі і тэхналогіі, сярод якіх – праектная і даследчая дзейнасць, вынікі якой звязаныя з тымі якаснымі зменамі, што адбываюцца ў свядомасці ўдзельнікаў праектнага даследавання.

Вучні пераасэнсоўваюць ролю ведаў у сацыяльнай практыцы. Рэальнасць працы над праектамі, а галоўнае, рэфлексійная ацэнка запланаваных і дасягнутых вынікаў дапамагаюць усвядоміць, што веды – не самамэта, а неабходны сродак, які забяспечвае здольнасць чалавека будаваць жыццёвыя стратэгіі, прымаць рашэнні, адаптавацца ў сацыюме і самарэалізавацца як асоба.

Уменні, што напрацоўваюцца ў працэсе праектавання, дазваляць асэнсаваць жыццёва-важныя разумовыя і практычныя дзеянні – фарміраваць ключавыя кампетэнцыі навучэнца: працоўныя, камунікатыўныя, сацыяльныя.

Даследчая і праектная дзейнасць заўсёды накіравана на вырашэнне канкрэтнай, сацыяльна-асабістазначнай праблемы – даследчай, інфармацыйнай, практычнай, а таксама скіравана на фарміраванне і развіццё пазнавальных навыкаў і ўменняў самастойна канструяваць свае веды, арыентавацца ў інфармацыйнай прасторы; на развіццё крытычнага і творчага мыслення.

Другая частка праекта “Эпоха вялікіх перамен”^{*} прысвечана 70-годдзю перамогі над нацыскай Германіяй. Навучэнцам прапануецца асэнсаваць адметнасць беларускай літаратуры перыяду Вялікай Айчыннай вайны на прыкладзе паэзіі Петруся Броўкі, Максіма Танка і Аркадзя Куляшова, вылучыць агульнае і адрознае ў творчасці паэтаў-франтавікоў, якія звярталіся ўжо не проста да чытача, а да партызана, падпольшчыка, чырвонаармейца – вызваліцеля

роднага краю. Даследчая дзейнасць арганізуецца настаўнікам на аснове праграмных твораў і на матэрыяле іншых зборнікаў паэзіі пералічаных аўтараў.

Апісанне праекта. Другая сусветная вайна была самай жорсткай за ўсю гісторыю чалавецтва: знішчаліся народы, краіны, культурная і духоўная спадчына. Вялікая Айчынная аб’яднала людзей розных нацый супраць знешняга ворага. Сучаснае пакаленне ганарыцца тымі, хто прынёс Перамогу, прайшоў суровую жыццёвую школу ваеннага пакалення, раскрыў трагічную праўду вайны.

Групы навучэнцаў займаюцца даследчай дзейнасцю на аснове матэрыялаў пра асаблівасці паказу вайны Петрусём Броўкам, Максімам Танкам, Аркадзем Куляшовым, звяртаючы ўвагу на мастацкае слова як від зброі супраць фашысцкіх захопнікаў, на роздум паэтаў пра лёс Бацькаўшчыны, нацыі, культуры, мовы; на светлы, пранікнёны, узнёсла-балючы голас чалавека, грамадзяніна, байца; на багацце беларускай душы і моц народнага характару.

Тып праекта: практыкаарыентаваны.

Прадукт праекта: публікацыя, мультымедычны прадукт, інфармацыйны рэсурс (CD, DVD).

Мэты: раскрыццё асаблівасцей паказу вайны рознымі паэтамі праз аналіз зместу мастацкага твора і павобразную характарыстыку герояў; стварэнне ўмоў для развіцця камп’ютарнай граматычнасці праз распрацоўку мультымедычных прадуктаў і інфармацыйных рэсурсаў; фарміраванне актыўнай жыццёвай пазіцыі чалавека-грамадзяніна, чалавека-творцы, непарыўнай сувязі яго з народам.

Задачы: выявіць глыбіню зместу твораў праз вобразны і інтанацыйны лад вершаў, супаставіць герояў розных твораў і вылучыць у іх характарах і паводзінах агульнае і адрознае; садзейнічаць падрыхтоўцы і напісанню публікацыі; падабраць матэрыял і структураваць яго

^{*} Гл. Дадатак 1 у № 3, с. 66.

ДАДАТАК 1

Назва групы	Праблемнае пытанне для групы	Прадукт праекта
	І голасам, і сэрцам, і душой... (Творчасць Пётруся Броўкі перыяду Вялікай Айчыннай вайны)	групавы інфармацыйны рэсурс (CD, DVD), індывідуальная прэзентацыя
	І голасам, і сэрцам, і душой... (Творчасць Максіма Танка перыяду Вялікай Айчыннай вайны)	групавы інфармацыйны рэсурс (CD, DVD), індывідуальная прэзентацыя
	І голасам, і сэрцам, і душой... (Творчасць Аркадзя Куляшова перыяду Вялікай Айчыннай вайны)	групавы інфармацыйны рэсурс (CD, DVD), індывідуальная прэзентацыя
	1. Ці згодны вы з меркаваннем, што ў паэзіі Пётруся Броўкі, Максіма Танка і Аркадзя Куляшова глыбока і ўсебакова адлюстраваны падзеі Вялікай Айчыннай вайны? 2. Ці згодны вы з тым, што Пятрусь Броўка, Максім Танк і Аркадзь Куляшоў аднолькава паказалі падзеі Вялікай Айчыннай вайны? 3. Чаму падзеі Вялікай Айчыннай вайны Пятрусь Броўка, Максім Танк і Аркадзь Куляшоў паказалі па-рознаму? 4. Што паўплывала на творчасць Пётруся Броўкі, Максіма Танка і Аркадзя Куляшова перыяду Вялікай Айчыннай вайны?	публікацыя; індывідуальны інфармацыйны рэсурс (CD, DVD) або прэзентацыя

для стварэння мультымедычных прадуктаў і інфармацыйных рэсурсаў.

Чаканыя вынікі навучання. Пасля завяршэння праекта навучэнцы павінны: аналізаваць лірычныя творы; супастаўляць герояў розных твораў; працаваць з кнігай і інтэрнэт-рэсурсамі (самастойна знаходзіць патрэбную інфармацыю, звязаную з тэкстам мастацкага твора, аналізаваць, абагульняць яе і прадстаўляць у выглядзе аформленага выніку дзейнасці); апрацоўваць, інтэграваць, ацэньваць і ствараць інфармацыю ў розных формах і на розных тыпах медыяабсталёвання.

Асноватворнае пытанне. Чым адметная творчасць Пётруся Броўкі, Максіма Танка і Аркадзя Куляшова перыяду Вялікай Айчыннай вайны?

ЭТАПЫ РАБОТЫ НАД ПРАЕКТАМ

Этап I. Заглыбленне ў праект.

Настаўнік (сам або разам з вучнямі) фармулюе праблему праекта, сюжэтную сітуацыю, мэту і задачы; адбірае паэтычныя творы для аналізу.

Навучэнцы заглыбляюцца ў сітуацыю: прымаюць яе, удакладняюць і канкрэтызуюць мэты і задачы; прапануюць творы названых аўтараў, якія найбольш уразілі іх.

Вызначаюцца накірункі пошуку інфармацыі ў розных крыніцах. Аналізуецца і карэкціруецца план работы і выпрацоўваюцца крытэрыі ацэньвання прэзентацыі*, публікацыі, інфармацыйнага рэсурсу (дадатак 4, 5).

Этап II. Аналітычны.

Настаўнік арганізуе дзейнасць навучэнцаў: фарміруе групы; дапамагае (пры неабходнасці) размяркоўваць заданні ў групах; плануе дзейнасць навучэнцаў; прапануе магчымыя формы мультымедычнага прадукту; праводзіць дадатковыя кансультацыі, ажыццяўляе прамежкавы кантроль (дадатак 2).

Навучэнцы арганізоўваюцца ў групы згодна з праблемнымі пытаннямі; даюць назву групе; размяркоўваюць ролі ў групе; плануюць работу; збіраюць, аналізуюць і структуруюць матэрыялы па тэме даследавання; рыхтуюць групавы інфармацыйны рэсурс (CD, DVD), індывідуальную прэзентацыю па выбраным напрамку даследавання (дадатак 1).

Заўвага. Заданні для апошняй групы – павышаны ўзровень. Навучэнцы калектыўна абмяркоўваюць праблемныя пытанні, аналізуюць матэрыялы, абменьваюцца крыніцамі інфармацыі, але індывідуальна рыхтуюць публікацыю; інфармацыйны рэсурс (CD, DVD) або мультымедычны прадукт.

Мультымедыя – інтэрактыўная сістэма, якая забяспечвае адначасовае выкарыстанне і прадстаўленне розных медыя: тэкставай, аўдыяльнай, графічнай і анімаванай камп'ютарнай графікі, відэаінфармацыі, а таксама спосабаў інтэрактыўнага ўзаемадзеяння з гэтай сістэмай. Асноўныя формы мультымедычнага прадукту: камп'ютарны вучэбны курс па жыццёвым і творчым шляху пісьменніка; навучальная, развівальная або рэкламная камп'ютарная праграма, скіраваная, напрыклад, на рознабаковае вывучэнне беларускай літаратуры перыяду Вялікай Айчыннай вайны; развівальная гульня; прэзентацыя і інш.

Этап III. Прэзентацыя вынікаў.

Настаўнік прымае інфармацыйныя рэсурсы (CD, DVD) і прэзентацыі: абагульняе, рэзюмуе атрыманыя вынікі; ацэньвае ўменні: кантактаваць, слухаць, абгрунтоўваць меркаванне; уменне працаваць у групе на агульны вынік (кампазіцыі навучэнца: працоўныя, камунікатыўныя, сацыяльныя).

Навучэнцы дэманструюць разуменне праблемы, мэты і задачы; уменне складаць план і працаваць па ім; знойдзены спосаб вырашэння праблемы; рэфлексію дзейнасці і выніку; узаемацэнку дзейнасці і яе вынік (дадатак 3).

* Крытэрыі ацэньвання прэзентацыі змешчаны ў № 1 за 2015 г. – *Заўвага рэд.*

ДАДАТАК 2

Прамежквы кантроль работы над прадуктамі праекта.

Прадукт	I. Матывацыйны этап	II. Карэкцыйны этап	III. Прэзентацыйны этап	Ацэнка		
				I	II	III
Публікацыя	Актульнасць тэмы і праблемы публікацыі	Адпаведнасць зместу работы тэме, мэтам і задачам даследавання	Праверка афармлення тэксту, спісу літаратуры, дадаткаў			
Мультымедычны прадукт	Выбар формы мультымедычнага прадукту	Навуковая і даследчая скіраванасць зместу	Арыентаванасць формы мультымедыя на павышэнне матывацыі навучання			
Інфармацыйны рэсурс (CD / DVD)	Выбар зместу інфармацыйнага рэсурсу	Практычная значнасць распрацаваных матэрыялаў	Эстэтычнасць афармлення			

ДАДАТАК 3

Самаацэнка дзейнасці над праектам

Навучэнец _____ Група _____

“Я”	“Мы”	“Справа”	
Як працаваў, памылкі	Наколькі настаўнік, іншыя навучэнцы дапамаглі мне	Ці зразумеў матэрыял / што даведаўся, запомніў / змагу выкарыстаць	Адзнака ў балах (па дзесяцібальнай сістэме)

ДАДАТАК 4

Крытэрыі ацэньвання публікацыі

Навучэнец _____ Дата _____
Тэма даследавання _____ Эксперт _____

Крытэрыі	Балы макс.	Ацэнка		
		групы	класа	настаўніка
Змест				
Работа даказвае разуменне тэмы даследавання. Назва адпавядае зместу	20			
Дакладнасць выкарыстання тэрмінаў	10			
Лагічнасць падачы інфармацыі	15			
Зроблены высновы	20			
Дызайн				
Афармленне ўстаноўленым спосабам	10			
Аб’ём, спіс літаратуры	2			
Дадатак	2			
Арфаграфія і знешні выгляд				
Граматычнасць	2			
Тэкст лёгка чытаецца, табліцы, схемы, малюнкi гарманіруюць і зручныя для чытання	2			
Афармленне	2			
Асобна ацэньваецца				
Сувязь тэмы з сучаснасцю	10			
Арыгінальнасць назвы даследавання	5			
Сума балаў	100			

Выдатная праца 100 – 90 балаў.
Добрая праца 89 – 79 балаў.
Здавальняльная праца 78 – 68 балаў.
Неабходна дапрацоўка 67 – 57 балаў.
Слабая праца 56 – ... балаў.

ДАДАТАК 5

Магчымае запаўненне інфармацыйнага рэсурсу (CD, DVD)

1. Аналіз дадзеных сацыялагічнага апытання.
2. Атлас.
3. Відэафільм.
4. Відэакліп.
5. Віртуальная выстава (музей).
6. Часопіс.
7. Калекцыя аўдыя-, фотаматэрыялаў.
8. Мультымедычны прадукт.
9. Пакет рэкамендацый па тэме даследавання.
10. Серыя ілюстрацый.
11. Даведнік.
12. Параўнальна-супастаўляльны аналіз матэрыялаў.
13. Артыкул.
14. Вучэбны дапаможнік.
15. Віртуальная экскурсія.
16. Электронны збор твораў.
17. Сцэнарыі.
18. Спіс карысных спасылак па тэме.

Патрабаванні да зместу інфармацыйнага рэсурсу (CD, DVD)

1. Спіс прадстаўленых матэрыялаў.
 2. Структураванасць (лагічнасць, паслядоўнасць размяшчэння матэрыялаў).
 3. Письменнасць, эстэтычнасць афармлення матэрыялаў.
 4. Арыгінальнасць матэрыялаў.
- Заўвага.* Усе матэрыялы афармляюцца стандартнымі фарматамі.

Спіс літаратуры

1. Бугаёў, Д. Паэзія Максіма Танка / Д. Бугаёў. – 2-е выд., выпр., дап. – Мінск : Беларус. навука, 2003.
2. Гніламёдаў, У. В. Ад даўніны да сучаснасці : Нарыс пра беларускую паэзію / У. В. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 2001.
3. Каптерев, А. И. Мультимедиа как социокультурный феномен / А. И. Каптерев. – М. : Профиздат, 2002. – 224 с.
4. Кароткая, Л. Гонар і боль : Беларускія пісьменнікі на вайне / Л. Кароткая // Польша. – 2003. – № 5. – С. 167 – 176.

Антон КНЫШ,
настаўнік беларускай мовы і літаратуры першай кваліфікацыйнай катэгорыі сярэдняй школы № 125 г. Мінска.

АСОБА Ў ЛІНГВАМЕТОДЫЦЫ ДА 85-ГОДДЗЯ З ДНЯ НАРАДЖЭННЯ ВАСІЛЯ ПРОТЧАНКІ



Імя выдатнага вучонага ў галіне лінгваметодыкі, педагога-практыка, аўтара шматлікіх навукова-метадычных прац па праблемах педагогікі і мовазнаўства, удасканалення зместу моўнай адукацыі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі, распрацоўкі і ўкаранення ў педагогічную практыку эфектыўных метадаў і прыёмаў навучання, дасведчанага лектара, дбайнага рупліўца роднага слова, прафесара, доктара педагогічных навук Васіля Ульянавіча Протчанкі (7.04.1930 – 23.02.2002) добра вядома ў Беларусі і за яе межамі.

Праз усё жыццё Васіль Ульянавіч пранёс усведамленне роднага слова як сродку захавання этнічнай памяці і гуманных нацыянальных традыцый, пад уздзеяннем якіх вякамі фарміравалася і фарміруецца духоўнасць людзей. Разглядаючы родную мову як нацыянальна-культурны феномен, які перадае маральны і духоўны вопыт народа, адстойваючы яе права на прыярытэтную пазіцыю ў грамадстве і сістэме адукацыі, вучоны ўсведамляў, што трэба карэнным чынам мяняць тэхналогію навучання беларускай мове, і ў першую чаргу звяртаў увагу на мэты і канцэптуальныя падыходы.

Будучы генератарам прагрэсіўных ідэй, В. Протчанка выносіў іх на абмеркаванне вучоных і педагогічнай грамадскасці, смела абараняў надзённыя педагогічныя і метадычныя ідэі ў навуковых дыскусіях. Знаходзячыся ў пастаянным пошуку шляхоў удасканалення адукацыйнага працэсу, Васіль Ульянавіч разам з тым добра разумее, што настаўнікі чакаюць ад педагогічнай навукі канкрэтнай навукова-метадычнай дапа-

могі. Таму яго думкі вызначаліся актуальнасцю і аб'ектыўнасцю, напрамую звязвалі распрацоўку складаных тэарэтычных пытанняў з адукацыйнай практыкай.

Пра актыўную творчую дзейнасць даследчыка сведчаць больш за сто навуковых прац. Ён напісаны шматлікія артыкулы, вучэбныя праграмы па беларускай мове для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання, праграмы для студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ і аспірантаў, падручнік для IX класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі, вучэбныя і метадычныя дапаможнікі, манаграфіі, сярод якіх “Вывучэнне сінтаксісу ў школе: Словазлучэнне. Просты сказ” (1984), “Шматаспектны аналіз пры вывучэнні сінтаксісу беларускай мовы” (1987), “Вывучэнне сінтаксісу ў школе: Складаны сказ” (1989), “Актуальныя пытанні тэорыі і практыкі навучання беларускай мове” (2001). У сваёй апошняй манаграфіі, вызначальнай не толькі для самога аўтара, але і для ўсёй беларускай лінгваметодыкі, В. Протчанка яскрава прадэманстравала маштабнасць думкі, здольнасць да пастаноўкі і вырашэння метадалагічных праблем. У гэтай кнізе вучоны звярнуўся да найбольш важных і актуальных праблем выкладання роднай мовы. У манаграфіі шмат увагі аддаецца вызначэнню сацыяльна-педагогічных функцый слова, яго ролі ў сістэме адукацыі як сродку развіцця і выхавання асобы, з навуковых пазіцый асвятляюцца змест і прызначэнне вучэбных праграм па беларускай мове, паказваюцца шляхі ўкаранення новых навуковых ідэй у практыку ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі. У манаграфіі па-новаму, з пазіцый асобна арыентаванага матывацыйна-мэтавага падыходу вырашаюцца многія арганізацыйна-педагогічныя і дыдактыка-метадычныя пытанні, накіраваныя на паляпшэнне моўнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

Васіль Протчанка лічыў, што роднае слова адыгрывае выключную ролю ў станаўленні светапогляду маладых людзей, у фарміраванні іх духоўнага свету. Вучоны падкрэсліваў, што “школьны курс мовы не можа абмяжоўвацца запатрабаваннямі асобы ў лінгвістычных ведах, знаёмствам з моўнымі адзінкамі і законамі. Абавязак школы – навучыць вучняў карыстацца родным словам, дапамагчы ім авалодаць моўнай этыкай і культурай вуснага і пісьмовага маўлення”.

І сёння, калі ўдасканаленне якасці агульнай сярэдняй адукацыі звязваецца з абнаўленнем зместу адукацыі і яго навукова-метадычнага забеспячэння, арыентацыяй на фарміраванне ў навучэнцаў ключавых кампетэнцый, навуковыя ідэі В. Протчанкі як ніколі запатрабаваны практыкай. Навуковыя падыходы да навучання беларускай мове, прапанаваныя вучоным, якраз і арыентавалі не толькі на засваенне вучнем пэўнай сумы ведаў, але і на станаўленне яго як асобы, развіццё пазнавальных і стваральных здольнасцей, г. зн. сфарміраванасць цэласнай сістэмы ўніверсальных ведаў, уменняў, навыкаў, а таксама вопыту самастойнай дзейнасці і асабістай адказнасці – ключавых кампетэнцый, якія вызначаюць сучасную якасць зместу адукацыі.

За заслугі ў навуцы Васіль Протчанка быў узнагароджаны знакамі “Выдатнік асветы БССР” (1977) і “Ударнік дзявятай пяцігодкі” (1976), медалямі “За працоўную адзнаку” (1986) і “Ветэран працы” (1989), медалём Францыска Скарыны (1999).

У энцыклапедыі “Беларуская мова”, дзе імя В. Протчанкі стаіць побач з імёнамі іншых выдатных беларусаў, адзначаецца, што мэтай яго навукова-метадычных пошукаў – “удасканалванне зместу школьнага курса роднай мовы, удакладненне мэт і задач навучання, карэкцёрка праграм, распрацоўка і ўкараненне ў педагагічную практыку найбольш эфектыўных метадаў і прыёмаў навучання”. За гэтай афіцыйнай інфармацыяй – служэнне роднаму слову,

высокай нацыянальнай ідэі, адданасць беларускай навуцы, той справе, якая стала сэнсам жыцця вучонага.

Дзякуючы глыбокім энцыклапедычным ведам, высокаму творчаму патэнцыялу, прафесійнай дасведчанасці, багатаму педагагічнаму вопыту Васіль Ульянавіч згуртаваў вакол сябе маладых вучоных (магістрантаў, аспірантаў, дактарантаў), якія сёння прэзентуюць метадычную школу вядомага вучонага не толькі ў Беларусі, але і за яе межамі і рэалізуюць перадавыя ідэі Настаўніка падчас сваёй прафесійнай дзейнасці.

Праца з вучнямі, студэнтамі, настаўнікамі, калегамі патрабавала арганізатарскіх здольнасцей, высокага прафесіяналізму, уважаных рашэнняў і прынцыповага стаўлення да акрэсленай праблемы. Патрабавальны да сябе, Васіль Ульянавіч Протчанка быў дастаткова патрабавальным і да іншых, але гэтая якасць яго характару спалучалася з павагай да асобы, верай у невычэрпныя чалавечыя магчымасці і зыходзіла выключна з прафесійных і маральных крытэрыяў, якім ён ніколі не здраджваў.

Ганна ВАЛОЧКА,

загадчык лабараторыі гуманітарнай адукацыі
Нацыянальнага інстытута адукацыі,
доктар педагагічных навук.

Святлана ЯКУБА,

дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта,
кандыдат педагагічных навук.

Тэст на ўроку

Дзмітрый ПАЎЛАВЕЦ
Святлана ЧАЙКОВА

СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ

ВАРЫЯНТ 1

Частка А

А1. Адзначце словазлучэнні:

- 1) ветразі надзеі; 4) мова і народ;
- 2) сцежка да згоды; 5) бегчы напраткі.
- 3) паводле загада;

А2. Адзначце словазлучэнні, якія не адпавядаюць нормам беларускай літаратурнай мовы:

- 1) удвух з сястрой;
- 2) трое дзвярэй;
- 3) выдатны хірург Яніна Язэпаўна;
- 4) дыхтоўны шкаф-купэ;
- 5) паведаміў з распачам.

А3. Адзначце сказы, у якіх вылучаныя словы / словазлучэнні з’яўляюцца дзейнікамі:

- 1) Садовіч быў *хлопец гарачы*.
- 2) У гэтай песні пра лета чулася *штосьці роднае*.

3) *Купіць* касу – о, гэта штука!

4) *Але* – супраціўны злучнік.

5) *Сястра*, я рад з табой сустрэцца.

А4. Адзначце сказы з састаўным дзеяслоўным выказнікам:

1) Вельмі многае хочам мы стварыць і адкрыць.
2) Зямля не любіць пустваць – жадае быць жытнёвым полем.

3) Будуць зоры маленькаму ззяць, будуць светлыя сны пасылаць.

4) І здаецца, зноўку еду я дадому пераведаць родных, блізкіх, дарагіх.

5) На сходзе Васіль спадзяваўся ўбачыць Ганну.

A5. Адзначце аднастаўныя назыўныя сказы:

- 1) Вясна. Буслы. Зара над вішнямі.
- 2) Бог зберагае беражонных – святая прымаўка бабуль.
- 3) Верасу сіні смутак. Палыновая памяць тугі.
- 4) Вось мы і дома.
- 5) Пах мурожнай прывялай травы.

A6. Адзначце аднастаўныя няпэўна-асабовыя сказы:

- 1) Трэба восенню лічыць кураняты.
- 2) Блаславілі і долю саткалі сваю самастойна.
- 3) На Каляды здавён-даўна рыхтуюць куццю, варожаць, спяваюць песні.
- 4) Пераначуем, болей пачуем.
- 5) Лёс тысяч – здабыць перамогу.

A7. Адзначце сказы, у якіх паміж дзейнікам і выказнікам абавязкова ставіцца працяжнік:

- 1) Бурштын гэта скамянелая смала празрыста-жоўтага колеру.
- 2) Бараніць хараство і жыццё на зямлі абавязак кожнага чалавека.
- 3) Млечны Шлях што пояс цераз бор.
- 4) Смак сырадою ну проста дзіва!
- 5) Рака Нёман і слава, і песня народа майго і зямлі.

A8. Адзначце сказы, у якіх вылучаныя сінтаксічныя канструкцыі аддзяляюцца / выдзяляюцца коскай / коскамі:

- 1) Усе рэкі *апроч тых* што плывуць на чужыне, гаючыя.
- 2) Да экзаменаў трэба рыхтавацца *як след*.
- 3) Дзяцеліна *ці дзікая канюшына* распаўсюджана на ўсёй тэрыторыі нашай краіны.
- 4) *Лянівай сцяты прахалодай* нясмела абудзіўся клён.
- 5) Зірнула сонца ў маю хату *як агняцвет*, як дар вясны.

A9. Адзначце сказы, у якіх вылучаныя канструкцыі з параўнальнымі злучнікамі аддзяляюцца / выдзяляюцца коскай / коскамі:

- 1) З выраю дзядзька Скарына *як драч* дадому вяртаецца.
- 2) Хвост андатры не што іншае *як вясло і руль*.
- 3) Лесін ішоў *нібы ў сне*, стараўся не спатыкнуцца.
- 4) Ад свайго сярмяжнага суседа мястэчка адрозніваецца *быццам неба ад зямлі*.
- 5) Буслы *як нейкія паслы* паважную хавалі тайну.

A10. Адзначце сказы, у якіх на месцы ўсіх пропускаяў ставіцца коска:

1) Ах_чаму я, калі нарадзіўся, чараўніцтву ў бабулі не ўчыўся!

2) Страціўшы Радзіму_будзеш_як камень_сляпы_і глухі_і нямы.

3) Слова_будзь жа мне_будзь_паслухмяным.

4) Ты мне за ўсё найдаражэй_о_край садоў_палотнаў белых!

5) Pole было даведзена да ладу_як мае быць.

A11. Адзначце, чым ускладнены дадзены сказ (знакі прыпынку не расстаўлены):

Як белыя лебедзі наплылі хмаркі ў бяскрайняй прасторы ператвараючыся ў самыя вычварныя дзівосныя постаці і зніклі з вачэй.

1) адасобленым азначэннем;

2) параўнальным зваротам;

3) аднароднымі дзейнікамі;

4) адасобленай акалічнасцю;

5) аднароднымі выказнікамі.

A12. Адзначце, якія знакі прыпынку павінны быць у сказе:

У лесе дзіўна ўсё зарніцы і гул трывожны і кропелькі начы-чарніцы і грыб тварожны.

1) працяжнік; 4) дзве коскі;

2) двукроп'е; 5) тры коскі.

3) кропка з коскай;

A13. Адзначце складаныя сказы (знакі прыпынку не расстаўлены):

1) Ён паправіў шапку і намагаючыся ісці раўней з насцярожанасцю падаўся да натоўпу.

2) Ужо сонца за морам у пасцельку лягло і птушка заснула прыкрыўшыся святлом.

3) Сны неспакойныя нядолі поўныя спаць не даюць мне начамі.

4) Зрабілі мы б нямала каб сілы нам хапала.

5) Ля самай старой хаты ў вёсцы была прытульная мясціна хата стаяла крыху ў глыб двара і перад ёю раслі клёны і каштаны.

A14. Адзначце складаназлучаныя сказы (знакі прыпынку не расстаўлены):

1) Ужо даўно сцямнела і праз шыбы акон глядзеў зімовы месяц.

2) Кветкі бываюць горкімі рупныя пчолкі з іх мёд усё роўна збяруць.

3) Не нагуляўся чэрвень у кветках ды ўспыхнуў ліпамі ліпень.

4) Прыйшла тая пара калі позна світае і рана змяркаецца.

5) Не сказаць што меў чалавек беззаганна характар але зусім не хацелася каб цяпер характар у нечым змяніўся.

A15. Адзначце складаназлучаныя сказы, паміж часткамі якіх коска ставіцца:

1) Яна паспешліва паставіла на стол вячэру і сама села побач.

2) Ляцяць на ветры косы рыжай восені і кліча лісцяў жоўты сум зіму.

3) Я глядзеў на заплаканую маці і сам быў блізкі да плачу.

4) Рэдкі промень сонца вырываўся з-за хмар і тады трава ў лугах рабілася бліскучая, светла-сіняя.

5) Ва ўсіх баках пагрымліваў гром і мільгацела маланка.

A16. Адзначце складаназлучаныя сказы, паміж часткамі якіх коска не ставіцца:

1) Вецер закалыхаў высокія жоўтыя сосны і яны шумелі несціхана вакол заставы.

2) У полі бяскрайнім морам калышацца жыта і ціха перазвоньваюцца ліловыя званочки.

3) Над зялёнымі жытнімі каласамі таўкуць мак конікі ды звіняць камары.

4) Алешына ўжо адлетавала і мне думалася пра познюю восень.

5) Можа, з часам завяне бадзёрасць і гады лягуць шэрагам плям.

A17. Адзначце складаназалежныя сказы, сродкам сувязі паміж часткамі якіх з'яўляюцца злучальныя словы:

1) Калі памірае мара, свет засланяе хмара.

2) Шкада заранкі мне, што ў небе дагарае на ўсходзе дня майго, якому ружавець.

3) Хутчэй перасохнуць крыніцы і рэкі, чым клятву парушу сваю.

4) Усе, хто быў на маёўцы, хаваліся ад дажджу.

5) Жадалі госці шчыра часінаю такой, каб шчасце было ў доме, і мір, і супакой.

A18. Адзначце складаназалежныя сказы з даданай азначальнай часткай:

1) Яны спаткаліся так, быццам ведалі адзін аднаго з маленства.

2) Калі ўжо сонейка прыгрэла, Антось на полі скончыў дзела і выпраг коніка сівога, свайго памочніка старога.

3) Мы пускаем млын, які збудаваў самі сваімі рукамі.

4) Вокам змералі салдаты, ці далёка да сяла.

5) Старыя яліны высока ўзнеслі свае лапы ў чорнае неба, на якім мігацелі рэдкія зоры.

A19. Адзначце складаназалежныя сказы з даданай акалічнаснай часткай часу:

1) Яны былі шчаслівыя, асабліва калі жылі ўдвух.

2) Змоўкнуць совы ў дуплах, як развіднеецца на дзень.

3) Ля акон дзве таполі не шумяць, бо баяцца парушыць твой сон.

4) Хлопцы паваліліся на зямлю і паснулі, толькі калі пазбіралі ды спалілі ўсё бліжэйшае галлё.

5) Ураджайным будзе лета, калі снег аж да акон.

A20. Адзначце складаназалежныя сказы з даданай акалічнаснай часткай мэты:

1) Не для таго мы гадавалі дзяцей, каб яны пад старасць нам не памагалі.

2) Маша хітра ўсміхнулася і глянула туды, адкуль усё мацней і мацней даносіўся стук мацяцкля.

3) З усходу ішла вясна, каб зноў на палях зелянець.

4) Часта прыходзілася спыняцца, таму што дарога была несамавітая.

5) Не сей пшаніцы, калі дзеці ідуць у суніцы.

A21. Адзначце складаназалежныя сказы з паслядоўным падпарадкаваннем:

1) Карабель стаў на якар, калі на маяку ўжо запаліліся агні, якія будуць гарэць цяпер усю ноч.

2) Хораша і крыху маркотна бывае ў канцы ліпеня, калі цэлы дзень стаіць несціханая гамана маладых шпакоў і мацней шапацяць лістотай прыдарожныя бярозы.

3) Радасна ўсведамляць, што любоў да творчасці народа і веданне яе прывілі Адаму Міцкевічу ў маленстве простыя людзі нашай Навагрудчыны, што яго музу многія гады натхнялі беларускія азёры і лясы.

4) Вясна была ранняя, таму ў пачатку чэрвеня людзі ўжо збіралі першыя суніцы, што весела чырванелі на ўгрэвах.

5) У сяле сярод садоў і красак, дзе цвілі зялёныя гады, мы наслухаліся даўніх казак, што калісь расказвалі дзяды.

A22. Адзначце сказы, на месцы ўсіх пропускау ў якіх ставіцца коска:

1) З працы пачынаецца Купала_ з песні_ што яднала ўсіх людзей_ з казак_ дзе крыві і слёз хапала_ з калыханкі_ сонца і надзей.

2) Усё пакінуць след павінна_ бо _як пачаўся белы свет_ прамень_ пясчынкі і расліна нязменна пакідаюць след.

3) Час зараз такі_ што_ калі сёння не паспееш зрабіць справу_ дык заўтра аб ёй не трэба нават ўспамінаць.

4) Але толькі вясною высока ў небе клічуць радасць журавы_ і_ калі яна запазнілася да цябе_ абавязкова прыйдзе з гэтай песняй.

5) Шкада мне зялёнай нівы_ што шуміць у полі_ таго дуба_ што над рэчкай песціцца ў прыволлі.

A23. Адзначце складаныя бяззлучнікавыя сказы, паміж часткамі якіх ставіцца працяжнік:

1) Захочаш мець мацней жадай!

2) Зямля жыве у бераг б'юць прылівы у вырай адлятаюць жураўлі.

3) Хату зрабіць не скрынку збіць.

4) Куды ні кінь усё бялютка.

5) Гэтыя месцы прыглынуліся працавітым, мірным бабрам вакол цішыня і спакой, шмат вады і корму.

A24. Адзначце складаныя бяззлучнікавыя сказы, паміж часткамі якіх ставіцца двукроп'е:

1) Вецер пракоціцца, будзячы нівы нівы калоссем шумяць.

2) Была калісь пара шумела завіруха і замяла маёй мінуўшчыны сляды.

3) Я ўслухоўваюся аднекуль чуюцца галасы.

4) Прышоў працаваць няма чаго час караць.

5) Нездарма ў народзе кажуць рэкі прыцягваюць дождж.

A25. Адзначце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі (знакі прыпынку не расставлены):

1) Мы добра бачым тую небяспеку якая пагражае людзям і трэба зрабіць усё для таго каб адвесці бяду.

2) Калі парою лістападу ў вырай птушкі адлятаюць яны ў дубровах пакідаюць свае вясновыя напевы каб не згубіць іх недзе часам у хмурным небе на чужбіне.

3) Было ўжо не рана неба па-ранейшаму нізка вісела над мокрай зямлёй але дождж перастаў вецер улёгся.

4) У птушак галасней размовы адталі рэчак берагі і скрозь па ўзгорках і дубровах нібы шавеляцца снягі.

5) Калі дзяцей прывезлі сустракаць выйшаў увесь штабны атрад усе сяляне вёскі дзе мы размяшчаліся.

A26. Адзначце, якія знакі прыпынку трэба паставіць у складаным сказе з рознымі відамі сувязі:

З ісцін вялікіх з ісцін жыццёвых выснаваў вынасіў толькі адну той хто за праўду памерці гатовы той не прыгрэе змяё ману.

1) дзве коскі; 4) працяжнік;

2) тры коскі; 5) двукроп'е.

3) чатыры коскі;

A27. Адзначце сказы з правільным афармленнем чужой мовы:

1) “Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, – і гэта любоў да Бацькаўшчыны, да свайго народа, да роднай мовы,” – звярталася Цётка да моладзі.

2) “Ён мог бы славай грымець сярод годных паэтаў Еўропы – пісаў пра Багрыма Уладзімір Караткевіч”.

3) Анатоль Анікейчык пісаў пра помнік Янку Купалу ў Аўраў-парку: “У аснову ідэі гэтага помніка я паклаў купалаўскі верш “Брату на чужыне”.

4) Міхась Лынькоў адзначаў, што: “творчасць Якуба Коласа – гэта своеасаблівы летапіс жыцця народа”.

5) На думку Ф. Багушэвіча, “яно добра, а нават і трэба знаць суседскую мову, але найперш трэба знаць сваю”.

A28. Адзначце сказ, у якім правільна паставлены ўсе знакі прыпынку пры простае мове:

1) “Імя, зазначаў Ян Скрыган, чалавеку даецца адразу ж пры яго нараджэнні і з малаком мацеры, – як кажуць, прымаецца істотаю на ўсё жыццё, да самага скону”.

2) “Імя, – зазначаў Ян Скрыган, – чалавеку даецца адразу ж пры яго нараджэнні і з малаком мацеры, як кажуць, прымаецца істотаю на ўсё жыццё, да самага скону”.

3) “Імя, – зазначаў Ян Скрыган, чалавеку даецца адразу ж пры яго нараджэнні і з малаком мацеры, – як кажуць, прымаецца істотаю на ўсё жыццё, да самага скону”.

4) “Імя”, – зазначаў Ян Скрыган, “чалавеку даецца адразу ж пры яго нараджэнні і з малаком мацеры, як кажуць, прымаецца істотаю на ўсё жыццё, да самага скону”.

5) “Імя – зазначаў Ян Скрыган – чалавеку – даецца адразу ж пры яго нараджэнні і з малаком мацеры, як кажуць, прымаецца істотаю на ўсё жыццё, да самага скону”.

A29. Адзначце схему, якой адпавядае сказ (знакі прыпынку не расставлены):

Калі мы пішам твор на гістарычную тэму лічыў Кандрат Крапіва дык мы без архаізмаў абысціся не здолеем бо нам прыйдзецца апісваць рэчы і з’явы якія адышлі ў нябыт але якія маюць свае назвы.

1) “П, – а: – П” 4) “П, – а і а: – П...”

2) “П” – а. – “п...” 5) “П, – а. – П”.

3) “П, – а, – п”.

A30. Адзначце няправільныя сцверджанні:

1) сказ з’яўляецца складаным, калі ў ім налічваецца дзве і больш граматычных частак;

2) у складаных сказах граматычныя часткі аб’ядноўваюцца паміж сабой пры дапамозе знакаў прыпынку;

3) часткі складанага сказа заўсёды аддзяляюцца знакамі прыпынку;

4) у складаназалежным сказе адна з частак падпарадкавана другой;

5) у складаным бяззлучнікавым сказе можа быць толькі дзве часткі.

ЧАСТКА В

Тэкст да заданняў В1 – В5

(1) Кожны народ павінен ведаць сваю гісторыю, але не для таго, каб яе паўтараць, бо паўтарэнне гісторыі, нават самай бліскучай, азначае тое, што народ гэты не мае ўжо сваіх ідэалаў у будучым, што ён бачыць іх толькі ў мінулым, а гэта раўназначна яго пагібелі. (2) Хаця гісторыя па сваім змесце заўсёды звернута ў мінулае, але

яна даследуецца і вывучаецца ў імя будучыні. (3) Даўно ўжо стала неабвержнай ісцінай выснова, што народ, які не ведае сваёй мінуўшчыны, не варты і будучыні. (4) Як чалавек, што, страціўшы памяць, становіцца зусім бездапаможным і, па сутнасці, перастае быць чалавекам, так і народ, які забываецца на сваё мінулае, робіцца бездапаможным у гістарычным быцці і, па сутнасці, перастае быць народам.

(5) З свайго мінулага народ чэрпае ўласныя прыклады таго, што натхняе, і таго, што засцепагае ад паўтарэння зробленых памылак. (6) Усё гэта добра ведалі розныя заваёўнікі, і таму, падначаліўшы сваёй уладзе іншы народ і імкнучыся назаўсёды задушыць яго цягу да волі, яны найперш адбівалі яму памяць, вынішчаючы дашчэнт усе тое, што нагадвала пра яго мінуўшчыну.

(7) На жаль, мы не ведаем сваёй гісторыі, хача яна мае тысячагадовую даўнасць. (8) Гісторыя беларускага народа – гэта гісторыя аднаго з самых стойкіх і жыццяздольных народаў, якому нішто не давалася лёгка. (9) Усё здабывалася ў цяжкай працы і барацьбе. (10) Лёс не быў шчодры і літасцівы да нас. (11) Ён не даў нам непрыступных гор, якія маглі б адгарадзіць і схаваць ад ворагаў, не надзяліў ён і ўраджайнымі глебамі. (12) Праўда, лёс даў нам некалькі буйных рэк (не кажучы ўжо пра незлічоныя малыя), якія саслужылі добрую службу. (Паводле М. Ермаловіча.)

В1. Знайдзіце ў 1-м і 2-м абзацах складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі з сузалежным аднародным падпарадкаваннем. Адказ запішыце лічбай.

В2. Запішыце выказнік 10-га сказа.

В3. Вызначце, якім членам сказа з’яўляецца вылучанае ў 2-м сказе словазлучэнне. Адказ запішыце ў назойным склоне.

В4. Запішыце, як называецца вылучаная сінтаксічная адзінка ў 12-м сказе.

В5. Знайдзіце ў 2 – 3 абзацах складаны сказ з рознымі відамі сувязі. Адказ запішыце лічбай.

В6. Устанавіце адпаведнасць паміж вылучаным словам і членам сказа. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбай, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць.

А. Якая справа, <i>такая</i> і слава.	1. Азначэнне
Б. “ <i>Калі ласка!</i> ” – нашай роднай мовы шчырыя і ветлівыя словы.	2. Акалічнасць
В. Я сваё <i>мінулае</i> гартаю з першае старонкі буквара.	3. Выказнік
Г. Слова – над прорвай мост, <i>дзе</i> ані ўлева, ні ўправа.	4. Дапаўненне
	5. Дзейнік

В7. Устанавіце адпаведнасць паміж сказамі і іх відам. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбай, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць.

А. О, ляціце, журавы, ляціце сваёй млечнай дарогай.	1. Безасабовы
Б. Радасць і гора, каханне і пакуты, мары і сумненні палешую па-майстэрску перададзены Іванам Мележам.	2. Двухастаўны развіты
В. Залатая асенняя раніца.	3. Назыўны
Г. Ад сажалак цягнула веснавою мокрасцю.	4. Пэўна-асабовы
	5. Абагульнена-асабовы

В8. Запішыце слова, якога не хапае ў сказе.

Складаныя сказы дзеляцца на складаназлучаныя, _____, бяззлучнікавыя, з рознымі відамі сувязі.

В9. Устанавіце адпаведнасць паміж сказамі і іх характарыстыкай. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбай, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць.

А. Прышоў у наша ён сяло, калі павечарэла.	1. Складаназалежны сказ з даданай прычыны
Б. Усё вырасце на нашай зямлі, абы дождж праходзіў.	2. Складаназалежны сказ з даданай месца
В. Злаваць чыноўнік пачынае, бо дзядзька вытрыманасць мае.	3. Складаназалежны сказ з даданай мэты
Г. Колькі ж трэба было працы, каб тут вырасла гара?	4. Складаназалежны сказ з даданай часу
Д. Дзе няма ахвоты, там няма работы.	5. Складаназалежны сказ з даданай умовы

В10. Устанавіце адпаведнасць паміж сказамі і іх характарыстыкай. Адказ запішыце ў выглядзе спалучэння літар і лічбай, захоўваючы алфавітную паслядоўнасць.

А. Іх аднолькавы пучыны — ды не сходзяцца яны.	1. Просты сказ, ускладнены адасобленай акалічнасцю і аднароднымі выказнікамі
Б. Дзе прайшло маленства, там пачынаецца Радзіма.	2. Складаназлучаны сказ, паміж часткамі якога выражаюцца супраціўныя адносіны
В. Іншага ж часу ў яго не было: амаль кожнага дня яны ездзілі з Зарубам па вёсках – далёкіх і блізкіх.	3. Складаны сказ з рознымі відамі сувязі: злучальнай і падпарадкавальнай
Г. А я ўгледзеў жоўты мох, і пэўна, мне здалося, што чую топат ціхіх ног, што крочыць полем восень.	4. Складаны бяззлучнікавы сказ з разнатыпнымі часткамі
Д. Жыта, адкрасаваўшы, налівалася, палавела, але яшчэ было маладзенькае.	5. Складаназалежны сказ з даданай акалічнаснай месца

ДАВЕДКІ

Частка А: **А1.** 1, 2, 5; **А2.** 1, 4, 5; **А3.** 2, 3, 4; **А4.** 1, 2, 5; **А5.** 1, 3, 5; **А6.** 2, 3; **А7.** 1, 2, 4; **А8.** 1, 3, 4, 5; **А9.** 1, 2, 5; **А10.** 1, 2, 4; **А11.** 2, 4, 5; **А12.** 2, 5; **А13.** 2, 4, 5; **А14.** 1, 3; **А15.** 2, 4; **А16.** 2, 3, 5; **А17.** 2, 4; **А18.** 3, 5; **А19.** 1, 2, 4; **А20.** 1, 3; **А21.** 1, 4; **А22.** 1, 2, 5; **А23.** 1, 3, 4; **А24.** 2, 3, 5; **А25.** 1, 3, 4; **А26.** 3, 5; **А27.** 1, 3, 5; **А28.** 2; **А29.** 3; **А30.** 2, 3, 5.

Частка В: **В1.** 5; **В2.** не быў шчодры і літасцівы; **В3.** акалічнасць; **В4.** устаўны сказ; **В5.** 6; **В6.** А3, Б5, В4, Г2; **В7.** А4, Б2, В3, Г1; **В8.** складаназалежны; **В9.** А4, Б5, В1, Г3, Д2; **В10.** А2, Б5, В4, Г3, Д1.

Аўтары ахвяруюць ганарар на развіццё часопіса.

КОМПЛЕКСНАЯ РАБОТА ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ І ЛІТАРАТУРЫ

ТРЭЦІ (АБЛАСНЫ) ЭТАП XXXI РЭСПУБЛІКАНСКАЙ АЛІМПІЯДЫ. 2014/15 НАВУЧАЛЬНЫ ГОД (ІХ КЛАС)

Заданне 1. Размяркуйце словы па групах згодна з правіламі, якім адпавядае правапіс прапушчаных літар. Упішыце словы ў таблицу, сфармулюйце адпаведныя арфаграфічныя правілы.

Максімальная колькасць балаў – 5

(0,2 бала – за кожнае правільна запісанае слова;

1 бал – за кожнае правільна сфармуляванае правіла).

Гл...таць, без...ніцыятаўны, над...шоў, ток-шо..., бр...во, кр...вавы, фра..., дэз...нфекцыя, пад...граць, гр...моты.

Групы слоў	Арфаграфічныя правілы

Заданне 2. З прыведзеных фразеалагізмаў утварыце сінанімічныя пары, упішыце іх у таблицу.

Максімальная колькасць балаў – 5

(1 бал – за кожную правільна ўтвораную сінанімічную пару).

Рассыпацца дробным макама, сесці ў лужыну, бабка надвое варажыла, шапку ў ахалку, з макава зерне, як старой бабе сесці, ламаць шапку, віламі па вадзе пісана, лахі пад пахі, сесці макама.

Фразеалагізмы-сінонімы

Заданне 3. Па прыведзеных артыкулах вызначце тып слоўнікаў, з якіх яны ўзяты (напрыклад: *слоўнік антонімаў, арфаграфічны слоўнік* і да т. п.). Адказ запішыце ў таблицу.

Максімальная колькасць балаў – 5

(1 бал – за кожны правільна вызначаны тып слоўніка).

Слоўніковы артыкул	Тып слоўніка
КОПАНКА , -і, <i>ДМ</i> -нцы, <i>мн.</i> -і, -нак, ж. Выкапаны штучны вадаём, запоўнены вадой; сажалка. <i>прым.</i> копаначны , -ая, -ае	
ГОСПИТ//АЛЬ шпіталь, -ля <i>м.</i> ; ~АЛЬНЫЙ шпітальны	
КОМІН, ТРУБА; ДЫМАР (<i>абл.</i>). Вецер вые, не сціхае, дзіка ў <i>коміне</i> шуміць... (<i>Я. Колас</i>). Заводаў адноўлена многа, і <i>трубы</i> над імі дымяць (<i>М. Машара</i>). Вунь прыстань, вунь заводаў <i>дымары</i> ... (<i>А. Зарыцкі</i>)	
па-вод-к-(а) – <i>прыст.-суф., ад вад-(а), чарг. а / о</i>	
Хто зявае, той ваду сярбае (хлябае). <i>Гаворыцца з неадабрэннем пра чыю-небудзь някемлівасць, няспрытнасць, што вядзе да адмоўных вынікаў у жыцці. Вот у цябе што ў хаце? Крэслы абшарпаныя. На сценах пустэча. А ў мяне... Ты быў у мяне? То-та ж... Трэба ўмець жыць. Хто зявае, той ваду сярбае</i> (<i>І. Макаловіч. Версія капітана Барташа</i>)	

Заданне 4. Запішыце назвы асоб мужчынскага полу, утварэнне якіх адпавядае прапанаваным схемам (*па адным прыкладзе на кожную мадэль*).

Максімальная колькасць балаў – 5

(1 бал за кожнае правільна напісанае слова).

Мадэль	Назва асобы мужчынскага полу
1) аснова дзеяслова + <i>-льнік-</i> (□)	
2) аснова назоўніка + <i>-ар-</i> (<i>-яр-</i>) (□)	
3) <i>пра</i> + назоўнік	
4) <i>су</i> + аснова назоўніка + <i>нік</i> (□)	
5) аснова назоўніка + злучальная галосная + аснова дзеяслова + <i>о</i> (□)	

Заданне 5. Адзначце нумары груп назоўнікаў, якія могуць спалучацца са зборнымі лічэбнікамі *двое, трое* і інш.

1 бал за кожны правільна вызначаны рад.

1) Паранены, сястра, верабей; 2) акулеры, людзі, вараняня; 3) сяброўка, пчаляр, сані; 4) гусь, вучань, рабочы; 5) настаўнік, нажніцы, лісяня; 6) паляўнічы, сабака, твор; 7) дзверы, абцугі, конь; 8) алімпіец, дзіця, запрошаны.

Адказ: _____.

Заданне 6. Прачытайце ўрывак з беларускай народнай казкі "Былінка і верабей". Запішыце вылучаныя дзеясловы ў форме 2-й асобы множнага ліку цяперашняга часу.

Максімальная колькасць балаў – 5

(1 бал за кожнае правільна напісанае слова).

...Заіскрылася сонейка – і давай ястрабу смаліць крылы, сляпіць яму вочы. Ён паляцеў курэй *дзерці*, куры пайшлі чарвей дзяўбці, чэрві пайшлі доўбню тачыць, доўбня пайшла валоў *біць*, вол пайшоў ваду піць, вада пайшла агонь тушыць, агонь пайшоў вяроекі *паліць*, вяроекі пайшлі людзей вязаць, людзі пайшлі ваўка біць, воўк пайшоў казу *есці*, каза пайшла былінку *грызці*, былінка пачала верабейку калыхаць.

Незначальная форма дзеяслова	Дзеяслоў у форме 2-й асобы множнага ліку
дзерці	
біць	
паліць	
есці	
грызці	

Заданне 7. Перадайце адпаведнасць паміж беларускімі словамі і іх значэннем, якое запісана паруску. Адказ запішыце ў форме літарна-лічбавага спалучэння (напрыклад, А2, Б1, В3, Г5, Д4).

Максімальная колькасць балаў – 5.

Беларускае слова	Адпаведнае значэнне ў рускай мове
А. Багáč	1. Клинышек для закрепления косы
Б. Вожаг	2. Нитяная или проволочная петля для застёгивания крючка в одежде
В. Гáфтка	3. Черенок ухвата, кочерги, помела и т. д.
Г. Запатылак	4. Начало пахоты
Д. Заворыны	5. Рождество Пресвятой Богородицы

Адказ: _____.

Заданне 8. Вызначце вершаваны памер у прапанаваных урыўках з твораў беларускіх паэтаў і запішыце яго назву. Памятайце, што ў памерах, утвораных двухскладовымі стопамі, сустракаюцца пропускі метрычнага націску.

Максімальная колькасць балаў – 4.

1. Ён ведаў, што цемрадзь адыйдзе і згіне, / Што звон кайданоў разаб'ецца аб скалы... ("Янку Купалу". П. Броўка).

2. Роднае слова – страла Перунова / Ў чорныя сэрцы выроддзя ("Роднае". В. Зуёнак).

3. Там, дзе нізка схіліліся хаты, / Ля ракі, дзе гамоніць аір! / Там, дзе ў пушчы па хвоях кудлатых / Мігацяць Беларусі страі! ("Прыпыніла свой голас жалейка...". У. Дубоўка).

4. Раскінуліся дзве палескіх вёскі / На супрацьлеглых берагах Сажа. / Тут песень чутны адгалоскі: / Рака – паміж народамі мяжа ("Раскінуліся дзве палескіх вёскі...". М. Аўрамчык).

Заданне 9. Устанавіце адпаведнасць паміж імянамі беларускіх пісьменнікаў, асветнікаў і фактамі іх біяграфій. Адказ запішыце ў форме літарна-лічбавага спалучэння (напрыклад, А2, Б1, В3, Г5, Д4).

Максімальная колькасць балаў – 6.

А. Кірыла Тураўскі	1. Нарадзіўся на Міншчыне. Вучыўся ў Нясвіжы. За арганізацыю настаўніцкага з'езда быў асуджаны на тры гады астрога. Вядомы як паэт, празаік, драматург. Аўтар такіх кніг, як "Песні жалбы", "Родныя з'явы" і інш. Яго імя носіць школы, плошчы, вуліцы гарадоў і вёсак не толькі Беларусі, але і іншых краін
Б. Ян Баршчэўскі	2. Нарадзіўся на Міншчыне. Удзельнічаў у падпольным руху, за што быў арыштаваны і сядзеў у Лукішках. Аўтар зборнікаў паэзіі "На этапах", "Каб ведалі", "След бліскавіцы", "Збор калосся" і інш. Яго імя носіць адзін з беларускіх універсітэтаў
В. Якуб Колас	3. Нарадзіўся на Віцебшчыне. Пэўны час вучыўся ў Віцебскім мастацкім вучылішчы. Вядомы як аўтар апавесцяў і раманаў пра вайну: "Пастка", "Альпійская балада", "Сотнікаў", "Мёртвым не баліць". У апошнія гады творчасці стварыў шэраг прытчаў – "Сцяна", "Пахаджане", "Хутаранцы"
Г. Максім Танк	4. Нарадзіўся на Гомельшчыне. Вядомы як аўтар слоў-казанняў, павучальных апавесцяў, прытчаў. Лічыў, што інтэлектуальная і духоўная праца – шлях да маральнага ўдасканалення асобы
Д. Васіль Быкаў	5. Нарадзіўся на Віцебшчыне. Скончыў Беларускі тэатральна-мастацкі інстытут. Вядомы найперш сваімі драматургічнымі творами ("Вечар", "Парог", "Злом", "Кім"), у якіх найчасцей уздымаецца праблема выбару
Е. Аляксей Дудароў	6. Нарадзіўся на Віцебшчыне. Вучыўся ў Полацку. Доўгі час жыў у Пецярбургу, дзе заснаваў гурток беларуска-польскіх пісьменнікаў. Вядомы як паэт і празаік

Адказ: _____.

Заданне 10. Прачытайце твор "Сонца і Асёл" Э. Валасевіча, запоўніце табліцу.

Максімальная колькасць балаў – 5.

Хіліўся да заходу дзень,
І сонца з гарызонту доўгія праменні пасылала...
І тут Асёл, які патупаў па зямлі нямала,
Заўважыў велічэзны ўласны цень:
– Ого! Дык я, выходзіць, – велікан! Асілак!

Вышэй Жырафы і дужэй Слана!
Ну, Леў! Цяпер заскачаш, мілы...
Як кахну капытом – дык і хана!
... Назаўтра адбылася іншая карціна –
Стаяла сонца па-над галавой,
Да кіпця скараціўся цень Асіліны,
Задумаўся глыбока наш "герой":
– Ці ж не дзівосна?
Учора волатам здаваўся грозным,
А сёння нейкім шчанюком...
Усё адносна,
Залежна над якім асветлена вуглом.

Пытанні, заданне	Адказ
1. Жанр	
2. Які тып рыфмоўкі выкарыстаў паэт у першых чатырох радках?	
3. Як у творах гэтага жанру называюць вылучаную курсівам частку?	
4. Які алегарычны вобраз выкарыстаны ў творы?	
5. Выпішыце адзін эпітэт	

ТЭКСТ ДЛЯ ВОДГУКУ

Купала

Раздарыла сыноў сваіх...
Дастаеўскі, Міцкевіч, Біруля...
3 імі голас, і зрок, і слых
Аддавала ў людзі матуля...
Раскідала зярняты свае...
Слыў чылійцам вучоным Дамейка...
Дзе, якая гнёзды віе
Аж за трыдзець мораў зямелька?..
Нібы крык – авансэны абрыў...
І каб маці ўтрапёна маўчала –
Гэтак голасна ў свет гаварыў
Шверубовіч з Вільні – Качалаў...
Хтосьці зблізку забыў... Хто здалёк...
І аднойчы маці сказала:
– Ты збяры, прысаром іх, сыноч. –
І тады ў людзі выйшаў Купала.
Васіль Зуёнак. 1985.

ДАВЕДКІ

Заданне 1.

Групы слоў	Арфаграфічныя правілы
1) глытаць, брыво, крываваы, грымоты	У некаторых словах спалучэнні <i>ро, ло</i> не пад націскам чаргуюцца з <i>ры, лы</i>
2) ток-шоу, фрау	Літара <i>у</i> (у складовае) пішацца на канцы запазычаных слоў не пад націскам
3) безыніцыятыўны, надышоў, дэзынфекцыя, падыграць	Літара <i>ы</i> пішацца пасля прыставак на зычны ў словах, корань якіх пачынаецца з <i>і</i>

Заданне 2.

Фразеалагізмы-сінонімы	
рассыпацца дробным макама	ламаць шапку
шапку ў ахапку	лахі пад пахі
сесці макама	сесці ў лужыну
з макава зерне	як старой бабе сесці
бабка надвое варажыла	віламі па вадзе пісана

Заданне 3.

Слоўніковы артыкул	Тып слоўніка
КОПАНКА , -і, ДМ -нцы, мн. -і, -нак, ж. Выкапаны штучны вадаём, запоўнены вадой; сажалка. <i>прым.</i> копаначны , -ая, -ае.	тлумачальны слоўнік
ГОСПИТ//АЛЬ шпіталь, -ля м.; ~ АЛЬНЫЙ шпітальны	руск-беларускі слоўнік
КОМІН, ТРУБА; ДЫМАР (абл.). Вецер вые, не сціхае, дзіка ў <i>коміне</i> шуміць... (Я. Колас). Заводаў адноўлена многа, і <i>трубы</i> над імі дымяць (М. Машара). Вунь прыстань, вунь заводаў <i>дымары</i> ... (А. Зарыцкі)	слоўнік сінонімаў
па-вод-к-(а) – прыст.-суф., ад вад-(а), чарг. а / о	словаўтваральны слоўнік
Хто зявае, той ваду сярбае (хлябае). <i>Гаворыцца з неадабрэннем пра чыю-небудзь някемлівасць, няспрытнасць, што вядзе да адмоўных вынікаў у жыцці. Вот у цябе што ў хаце? Крэслы абшарпаняны. На сценах пустэча. А ў мяне... Ты быў у мяне? То-та ж... Трэба ўмець жыць. Хто зявае, той ваду сярбае (І. Макаловіч. Версія капітана Барташа)</i>	тлумачальны слоўнік прыказак

Заданне 4.

Мадэль	Назва асобы мужчынскага полу
1) аснова дзеяслова + -льнік- (□)	апавядальнік, стваральнік
2) аснова назоўніка + -ар- (-яр-) (□)	свінар, пясняр
3) пра + назоўнік	праўнік, прадзед
4) су + аснова назоўніка + нік (□)	суайчыннік, суразмоўнік
5) аснова назоўніка + злучальная галосная + аснова дзеяслова + ø (□)	мовавед, кнігалюб

Заданне 5. Адказ: 2, 4, 5, 7, 8.

К а м е н т а р ы й. Зборныя лічэбнікі спалучаюцца з назвамі асоб мужчынскага полу (*гусляр, доўгажыхар*), маладых істот (*кацяня, жарабя*), субстантываванымі прыметнікамі і дзеепрыметнікамі (*вучоны, замерзлы*), назоўнікамі *коні, гусі, людзі, свінні*, множналікавымі назоўнікамі (*нажніцы, сані*), асабовымі займеннікамі (*мы, вы* і інш.).

Заданне 6.

Незначальная форма дзеяслова	Дзеяслоў у форме 2-й асобы множнага ліку
дзерці	дзераце
біць	бяце
паліць	паліце
есці	ясце
грызці	грызце

Заданне 7. Адказ: А5, Б3, В2, Г1, Д4.

Заданне 8.

Вершаваны памер: **1.** 4-стопны амфібрахій; **2.** 4-стопны дактыль; **3.** 3-стопны анапест; **4.** 5-стопны ямб.

Заданне 9. Адказ: А4, Б6, В1, Г2, Д3, Е5.

Заданне 10.

Пытанні, заданне	Адказ
1. Жанр	Байка
2. Які тып рыфмоўкі выкарыстаў паэт у першых чатырох радках?	Кальцавая (апааясаная) рыфмоўка
3. Як у творах гэтага жанру называюць вылучаную курсівам частку?	Мараль
4. Які алегарычны вобраз выкарыстаны ў творы?	Асёл
5. Выпішыце адзін эпітэт	Доўгі, велічэзны, грозны

УЗОРЫ ТЭМ ДА КОНКУРСУ

“ВУСНАЕ ВЫКАЗВАННЕ” (IX – XI КЛАСЫ)

- Я згодзен зерню вечна пакланяцца – малое зерне месціць цэлы свет (*Янка Сіпакоў*).
- Што для мяне сучаснае кіно...
- Мой чароўны беларускі край, Бацькаўшчына светлая мая! (*Уладзімір Караткевіч*).
- Раны гоцяца часам, а дружбаю – гора.
- Ёсць у паэта свой аблог цалінны... (*Аркадзь Куляшоў*).
- Мой помнік літаратурнаму герою.
- Ці трэба берагчы сямейныя каштоўнасці?
- Дала мне маці гэту мову, / Як спадчыну і заповіт (*Аляксей Пысін*).
- Беларусь – спартыўная краіна.
- Я параю сябру прачытаць кнігу...
- Юнацтва пачынаецца з каханья... (*Леанід Галубовіч*).
- Не так лёгка зрабіць, як сказаць.
- Родны край беларускі спрадвеку, / Дзе такія ты фарбы знайшоў? (*Алесь Ставер*).
- Калі я скончу школу, то стану...
- Занімай, Беларусь маладая мая, / Свой пачэсны пасады між народамі! (*Янка Купала*).
- Твор беларускай літаратуры, які варта перакласці на ўсе мовы свету...
- Снуе жыццё за ніццю сваю ніць, / І моцныя для ўзлёту яго крылы (*Якуб Колас*).
- У якой школе будуць вучыцца дзеці праз 100 гадоў?
- Ці ёсць сябры ў сацыяльных сетках?
- Нішто – кароль без каваля, / І ўсё – каваль без караля (*Артур Вольскі*).
- Песня – душа народа.
- Пачынаецца ўсё з любові... (*Яўгенія Янішчыц*).
- Гэтага чалавека я назаву Настаўнікам.
- Я знаў толькі адну зорку – / Пяцікрылую далонь маці (*Максім Танк*).
- Не быць сквапным – ужо багацце.
- Усё пакінуць след павінна... (*Пятрусь Броўка*).
- Мне прыемна, калі мяне называюць чэсным чалавекам.
- Бывае слава, як праклён (*Васіль Зуёнак*).
- Прырода не даруе няўважлівасці.
- Будучае наша залежыць ад раўнавагі мудрасці і сілы (*Уладзімір Ліпскі*).

Падрыхтавалі
Вольга ЗЕЛЯНКО,
Вячаслаў КАРАТКЕВІЧ,
Аляксандр РАДЗЕВІЧ,
Святлана ЯКУБА.



КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЎРОК

З вопыту работы

ЖЫВУ Ў БЕЛАРУСІ – І ТЫМ ГАНАРУСЯ

ПАТРЫЯТЫЧНА-ВЫХАВАЎЧАЯ ГУЛЬНЯ (VII – IX КЛАСЫ)

Мэта: садзейнічаць асобаснаму росту вучняў як грамадзян Рэспублікі Беларусь.

Задачы: развіваць інтарэс і любоў да чытання; пашыраць веды пра гістарычную спадчыну беларускага народа; выхоўваць патрыятызм, пачуццё гонару і паважлівыя адносіны да Радзімы.

Абсталёванне: карткі з заданнямі; эмблемы каманд; геаграфічная карта Рэспублікі Беларусь; запісы Дзяржаўнага гімна Рэспублікі Беларусь і песень у выкананні ансамбля “Песняры”; слоўнікі прыказак і прымавак, выстава даведчанай літаратуры па тэме гульні; прызы для пераможцаў і граматы для ўсіх удзельнікаў гульні.

Журы: настаўнікі беларускай мовы і літаратуры.

Удзельнікі: зборныя каманды вучняў VII – IX класаў.

ХОД МЕРАПРЫЕМСТВА

Гучыць запіс фрагмента песні “Мой родны кут” (сл. Я. Коласа, муз. І Лучанка).

Вядучы. Шчыра вітаю вас, мае дарагія сябры. Сёння мы праверым, як вы валодаеце беларускай мовай, ведаеце гісторыю Бацькаўшчыны. У нашай гульні будуць удзельнічаць тры каманды – “Крывічы”, “Дрыгавічы” і “Радзімічы”. Так называліся ўсходнеславянскія плямёны, якія рассяліліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў далёкія-далёкія часы. Ацэньваць вашы адказы будзе наша паважаная рада.

• Прадстаўленне членаў журы.

• Прадстаўленне каманд.

Удзельнікі каманды “Крывічы” разам чытаюць урывак з верша “Беларус” В. Жуковіча.

Белы ручнік мой, белы абрус,
сам я няцёмны душою.
Хто ў белым свеце абы?
Я – беларус, –
будзьце знаёмы са мною.

Удзельнікі каманды “Дрыгавічы” разам чытаюць урывак з верша “Беларус” П. Глебкі.

О Беларусь, мая калыска,
Жыццё маё, прытулак мой!

З гарачаю любоўю нізка

Схіляюся перад табой.

Удзельнікі каманды “Радзімічы” разам чытаюць урывак з верша “Дарагая Беларусь” П. Броўкі.

Наша радасць, наша сіла,
Дзе для ўдзякі слоў збяру?
Як ты сэрцу майму міла,
Дарагая Беларусь.

• Конкурсная праграма.

Вядучы. Якія цудоўныя ў вас дэвізы. Я жадаю кожнай камандзе перамогі ў нашай гульні. А вось і першае конкурснае заданне.

Конкурс

“Край мой там, дзе Нёман льецца”

Былога быліны, старога паданні
Плывуць, як аблітыя сонцам, чаўны
Па краю зялёным, прасторах бяскрайніх
Ад Нёмна да Сожа, ад Буга да Гайны,
Па хвалях Дняпра і шырокай Дзвіны.

П. Броўка.

Вядучы раздае капітанам каманд карткі з заданнем.

Заданне. Па кароткім апісанні вызначыць, пра якое племя ідзе гаворка. За кожны правільны адказ каманда атрымлівае адзін бал.

1. Гэтае племя пасялілася на Сожы і яго прытоках, у міжрэччы Дняпра і Дзясны. Пазней на гэтых землях узніклі гарады Гомель, Крычаў, Рагачоў. Правадыра племя звалі Радзім. (Радзімічы.)

2. Гэтае племя пасялілася на рацэ Днепр, у вярхоўі Нёмана і па правабярэжжы Прыпяці. На гэтых землях было шмат дрыгвяных балот, магчыма, адсюль і паходзіць назва племя. (Дрыгавічы.)

3. Гэтае племя пасялілася на землях ад Нёмана да Заходняй Дзвіны і Дняпра. Назва племя паходзіць ад імя правадыра Крыва ці ад слова “кроўныя” – блізкія па крыві. (Крывічы.)

Гучыць запіс фрагмента песні “Белая Русь ты мая” (сл. У. Скарынка, муз. У. Мулявіна). Журы абвешчае вынікі конкурсу.

Вядучы. Дарагія хлопчыкі і дзяўчынкі, вы добра справіліся з першым заданнем, малайцы. А цяпер праверым, ці ведаеце вы, калі ўзніклі старажытныя гарады.

Конкурс “Тут дзяды мае жылі”

Яны да спадобы мне, хай і старыя,
Не толькі ў гучанні хвалюючы змест.
Як многа гавораць мне назвы такія –
Мінск, Пінск, Брэст.

П. Броўка.

Вядучы раздае капітанам каманд карткі з заданнямі.

Заданне. Стрэлкамі спалучыць назвы / выявы гербаў гарадоў з датамі, пад якімі яны ўпершыню ўзгадваюцца ў летапісах.

Пры выкананні гэтага задання можна дазволіць карыстацца даведачнай літаратурай з умовай памяншэння колькасці набраных балаў у два разы.

Мінск	1267
Полацк	1252
Магілёў	1156
Навагрудак	862
Брэст	1223
Гомель	1067
Нясвіж	1127
Гродна	1136
Віцебск	1323
Крычаў	980

Гучыць запіс фрагмента песні “Жураўлі на Палессе ляцяць” (сл. А. Ставера, муз. І. Лучанка). Журы абвешчае вынікі конкурсу.

Вядучы. А зараз мы праверым, наколькі добра вы валодаеце роднай мовай.

Конкурс “Мова беларуская мая”

Не проста ў словы я гуляю –
На мове роднай размаўляю.
У час дасветны, вечаровы
Кажу пяшчоты цёплай словы...

М. Мятліцкі.

Заданне. Падабраць да беларускіх прыказак і прымавак рускія адпаведнікі.

- Трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца. (*Под лежащий камень вода не течёт.*)
- Баючыся ваўкоў, застанешся без грыбоў. (*Волков бояться – в лес не ходить.*)
- Мядзведзь карове не брат. (*Гусь свинье не товарищ.*)
- Перш папрацуй, а тады і патанцуй. (*Делу время, потехе час.*)
- Разам дзвюх сарок за хвост не ўтрымаеш. (*За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь.*)
- Лепш верабей у руцэ, як голуб на страсе. (*Лучше синица в руках, чем журавль в небе.*)

Гучыць запіс фрагмента песні “Слуцкія ткачыкі” (сл. М. Багдановіча, муз. У. Мулявіна). Журы абвешчае вынікі конкурсу.

Вядучы. Сябры, набліжаецца да свайго завяршэння наша гульня, застаўся толькі адзін конкурс. Ён прадэманструе, ці не забылі вы імёнаў нашых славытых землякоў, ці ўгадаеце, як жылі і чым займаліся нашы продкі.

Конкурс “Торыцца шлях наш вякамі”

О, край родны, край прыгожы!
Мілы кут маіх дзядоў!
Што мілей у свеце божым
Гэтых светлых берагоў...

Я. Колас.

1. Як называлі Кірылу Тураўскага яго сучаснікі? (*Златавуст.*)
2. Каго лічаць пачынальнікам кнігадрукавання сярод усходніх славян? (*Францыск Скарына.*)
3. Як звалі беларускага манаха, які быў настаўнікам будучага расійскага цара Пятра I? (*Сімяон Полацкі.*)
4. Пра якога полацкага князя людзі казалі, што ён можа перакінуцца ваўком, турама, сокалам? (*Усяслаў Чарадзеі.*)
5. Якое свецкае імя насіла Ефрасіння Полацкая? (*Прадслава.*)
6. Які горад быў першай сталіцай Вялікага Княства Літоўскага? (*Навагрудак.*)
7. Што такое батлейка? (*Народны лялечны тэатр.*)
8. Як называўся збор законаў Вялікага Княства Літоўскага? (*Статут Вялікага Княства Літоўскага.*)
9. Як называецца найстаражытнейшы летапіс усходніх славян? (*Аповесць мінулых гадоў.*)
10. Як звалі сына княгіні Гарыславы і князя Уладзіміра? (*Ізяслаў.*)

• **Падвядзенне вынікаў конкурснай праграмы.**

Вядучы. Вось і скончылася наша гульня, мае шанюныя сябры. Спадзяюся, што яна вам спадабалася. Паслухаем рашэнне нашай рады, якая каманда перамагла ў спаборніцтве.

Журы абвешчае вынікі конкурснай праграмы, агульную колькасць набраных камандамі балаў і называе пераможцаў. Пад гукі Дзяржаўнага гімна Рэспублікі Беларусь узнагароджваецца каманда-пераможца, удзельнікі гульні атрымліваюць граматы.

Аксана ЧЫВЕЛЬ,

настаўнік беларускай мовы і літаратуры
вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі
Кухчыцкага навучальна-педагагічнага комплексу
дзіцячы сад – сярэдняй школы Клецкага раёна.

ДОЎГАЯ ДАРОГА ДА ПЕРАМОГІ

ГУЛЬНЯ-ВІКТАРЫНА (X – XI КЛАСЫ)

Мэта: выхаванне грамадзянскасці і патрыятызму, пачуцця гонару за краіну і яе герояў.

Задачы: абагульніць, замацаваць і сістэматызаваць веды вучняў па падзеях Вялікай Айчыннай вайны; садзейнічаць выхаванню індывідуальнай і калектыўнай культуры вучэбнай дзейнасці: умення слухаць, працаваць у групе; на гістарычных прыкладах выхоўваць пачуцці патрыятызму і любові да Радзімы.

Абсталяванне: гульнявое поле*, магніты (фішкі), кубік, ілюстрацыі.

Эпіграф:

Памятайце!

Пакуль сэрца стукае – памятайце!

Якой цаной заваявана шчасце,

Калі ласка, памятайце!

Р. Раждзественскі.

ХОД МЕРАПРЫЕМСТВА

I. Арганізацыйны момант.

II. Падрыхтоўка да ўспрымання матэрыялу.

• *Уступнае слова настаўніка.*

• *Зварот да эпіграфа.*

Праслухоўванне песні “Мы за цаной не настаім” Б. Акуджавы (1-ы куплет).

Праблемнае пытанне. Якая цана Перамогі?

Настаўнік. Адразу вызначыць цяжка. Трэба ўсвядоміць і разабрацца ў тых падзеях, якія адбываліся.

Правілы гульні:

Удзельнічаюць 3 каманды. Кожная каманда атрымлівае фішку пэўнага колеру, якая мацуецца на пазіцыі “Старт”. Ад кожнай каманды выбіраюць прадстаўніка, які будзе знаходзіцца ля гульнявога поля і рухаць фішку суперніка.

Каманды па чарзе кідаюць кубік і робяць ход, калі далі правільны адказ на пытанне. Калі ўдзельнікі не адказваюць на пытанне, то каманда робіць ход назад.

Пытанні задаюцца па парадку кожнай камандзе, пры няправільным адказе або адсутнасці адказу, пытанне пераносіцца ў канец спіса.

Умоўныя абазначэнні:

“Старт” – месца, з якога пачынаюць гульні ўсе каманды.



– пытанне па ілюстрацыі.



– каманда прапускае наступны ход (пытанне не задаецца).



– перамяшчэнне на 2 пазіцыі ўперад.



– адступленне на 5 пазіцый (пытанне не задаецца).



– вяртанне на старт або на папярэднюю пазіцыю з такім сімвалам (пытанне не задаецца).



– выкананне песні на ваенную тэматыку.

III. Віктарына.

Пытанні:

1. Калі была падпісана Дамова аб ненападзенні паміж СССР і Германіяй? (23 жніўня 1939 г.)

2. Якую назву атрымала Дамова аб ненападзенні паміж СССР і Германіяй? (*Пакт Молатова – Рыбентрона.*)

3. На які тэрмін была заключана Дамова аб ненападзенні паміж СССР і Германіяй? (10 гадоў.)

4. Калі пачалася Другая сусветная вайна? (1 верасня 1939 г.)

5. З нападу на якую краіну пачалася Другая сусветная вайна? (*Польшча.*)

6. Якую назву атрымала правакацыйная аперацыя нямецкіх спецслужбаў, праведзеная ў ноч з 31 жніўня на 1 верасня 1939 г.? (*“Гімлер”.*)

7. Якую назву атрымаў саюз паміж Германіяй, Італіяй і Японіяй? (*Траісты саюз; вось “Берлін – Рым – Токія”.*)

8. Калі Чырвоная армія пачала паход у Заходнюю Беларусь і Заходнюю Украіну? (17 верасня 1939 г.)

9. Колькі дзён працягваўся паход Чырвонай арміі ў Заходнюю Беларусь і Заходнюю Украіну? (12 дзён.)

10. Калі паміж Германіяй і СССР была падпісана Дамова аб сяброўстве і мяжы? (28 кастрычніка 1939 г.)

11. Хто кіраваў фашысцкай партыяй Германіі? (*Адольф Гітлер.*)

12. Якую назву атрымала кніга, напісаная А. Гітлерам? (*“Mein Kampf” ці “Мая барацьба”.*)

13. Хто кіраваў фашысцкай партыяй Італіі? (*Беніта Мусаліні.*)

14. Якое значэнне ў італьянскай мове мае слова “фашыя”? (*Пучок.*)

15. Якую назву атрымаў фашысцкі план фізічнага знішчэння славянскага насельніцтва? (*“Ост”.*)

* Гульнявое поле і ілюстрацыйны матэрыял можна спампаваць на сайце rs.unibel.by.

16. Якую назву атрымала аперацыя па захопе СССР? (План “Барбароса”).
17. Калі А. Гітлерам быў падпісаны План “Барбароса”? (18 снежня 1940 г.)
18. Якая стратэгія была пакладзена ў аснову Плана “Барбароса”? (Бліцкрыг / “маланкавая вайна”).
19. Што ў гісторыі Другой сусветнай вайны называюць “дзіўнай вайной”? (Перыяд, калі Англія і Францыя абвясцілі Германіі вайну, але ніякіх баявых дзеянняў не вялі.)
20. Колькі часу А. Гітлер адводзіў на захоп СССР? (4 – 5 месяцаў.)
21. Адольф Гітлер пры нападзе на СССР падзяліў армію на тры групы. Якія? (“Поўнач”, “Цэнтр”, “Поўдзень”).
22. Калі адбылося нападзенне на СССР? (22 чэрвеня 1941 г.)
23. У які дзень тыдня адбыўся напад Германіі на СССР? (Нядзеля.)
24. Хто кіраваў у пачатку 1941 г. войскамі Заходняй ваеннай акругі? (Дзмітрый Рыгоравіч Паўлаў.)
25. Расшыфруйце абрэвіатуру ДКА. (Дзяржаўны камітэт абароны.)
26. Хто кіраваў Савецкім Саюзам падчас Вялікай Айчыннай вайны? (Іосіф Сталін.)
27. Як называецца тэрміновы прызыў ва ўзброеныя сілы ваеннаабавязаных, якія знаходзяцца ў запасе? (Мабілізацыя.)
28. Як называецца перамяшчэнне насельніцтва, абсталявання, маёмасці, матэрыяльных і культурных каштоўнасцяў з месцаў, якім пагражае акупацыя? (Эвакуацыя.)
29. Калі г. Мінск быў акупаваны немцамі? (28 чэрвеня 1941 г.)
30. Якое ўмацаванне першым прыняло ўдар групы армій “Цэнтр”? (Брэсцкая крэпасць.)
31. Дзе ўпершыню былі выкарыстаны легендарныя рэактыўныя “Кацюшы”? (Пад Оршай, в. Пішчалава.)
32. Які савецкі горад трапіў у нямецкую блокаду, якая працягвалася 872 дні? (Ленінград.)
33. У раёне якога горада немцы ажыццявілі прарыв лініі фронту ў 1941 г.? (Кіеў.)
34. Хто камандаваў савецкімі войскамі ў бітве пад Масквой? (Георгій Жукаў.)
35. Дапоўніце выказванне: “Вялікая Расія, але адступаць няма куды, ... (за намі Масква)”.
36. Якую назву атрымала нямецкая аперацыя па захопе Масквы? (“Тайфун”).
37. Калі адбыўся напад Японіі на ЗША? (7 снежня 1941 г.)
38. Якая ваенна-марская база ЗША першай прыняла ўдар японскай авіяцыі? (Перл-Харбар.)
39. Якую назву атрымала праграма перадачы ўрадам ЗША ў форме пазыкі ваеннай тэхнікі і харчавання краінам антыгітлераўскай кааліцыі? (“Ленд-ліз”).
40. Якую назву атрымаў дакумент падпісаны прадстаўнікамі 26 дзяржаў, у тым ліку США, Англіяй і СССР 1 студзеня 1942 г.? (Дэкларацыя Аб’яднаных Нацый.)
41. Якую назву атрымала сістэма ваенных, палітычных, эканамічных і ідэалагічных мерапрыемстваў, што праводзілі фашысты на акупаванай тэрыторыі? (“Новы парадак”).
42. Хто ўзначаліў генеральны камісарыят Беларусі пасля акупацыі? (Вільгельм Кубэ.)
43. Як называецца супрацоўніцтва з акупантамі? (Калабарацыянiзм.)
44. Як называюцца месцы масавага зняволення і фізічнага знішчэння людзей? (Канцэнтрацыйныя лагеры.)
45. Якую назву атрымаў працэс знішчэння нацыстамі яўрэйскага насельніцтва? (Халакост.)
46. Як называліся спецыяльныя кварталы, дзе фашысты прымушалі жыць яўрэяў? (Гета.)
47. Як называецца добраахвотны ўдзельнік узброенай барацьбы на занятай праціўнікам тэрыторыі? (Партызан.)
48. Якую назву атрымаў 40-кіламетровы прарыв лініі фронту паміж Веліжам і Усвятамі? (Віцебскія / Суражскія “вароты”).
49. Якую назву атрымаў першы партызанскі атрад у Беларусі? (“Чырвоны Кастрычнік”).
50. Расшыфруйце абрэвіатуру ЦШПР. (Цэнтральны штаб партызанскага руху.)
51. Хто кіраваў ЦШПР? (Панцеляймон Кандратавіч Панамарэнка.)
52. Расшыфруйце абрэвіатуру БШПР. (Беларускі штаб партызанскага руху.)
53. Хто кіраваў БШПР? (Пётр Захаравіч Калінін.)
54. Якую назву атрымаў другі этап “рэйкавай вайны”? (“Канцэрт”).
55. Назавіце імя і прозвішча падпольшчыка, які вырабляў міны, падобныя да каменнага вугалью. (Канстанцін Заслонаў.)
56. Назавіце прозвішча падпольшчыцы, якая ўдзельнічала ў аперацыі па знішчэнні В. Кубэ. (Марыя Осіпава, Алена Мазанік, Надзея Траян.)
57. Як у народзе называлі бутэлькі з гаручай сумессю? (“Кактэйль Молатава”).
58. Якую назву атрымала аперацыя па вызваленні Беларусі ад фашыстаў? (“Баграціён”).
59. Пасля якой бітвы адбыўся карэнны пералом у ходзе вайне? (Бітва на Курскай дузе.)
60. Як называўся загад Сталіна № 227? (“Ні кроку назад!”)
61. Якую назву атрымаў дом у Сталінградзе, дзе 24 байцы 58 дзён адбівалі атакі праціўніка? (“Дом Паўлава”).

62. Назавіце прозвішча нямецкага генерала, які трапіў у палон пад Сталінградам. (*Паўлюс.*)

63. Дзе адбылася канферэнцыя, на якой абмяркоўвалі пытанне адкрыцця Другога фронту? (*Тэгеран.*)

64. У якім годзе адбылася Тэгеранская канферэнцыя? (*1943 г.*)

65. Які беларускі раённы цэнтр быў вызвалены першым? (*Камарын.*)

66. Назавіце дакладную дату вызвалення Мінска ад нямецка-фашысцкіх войскаў. (*3 ліпеня 1944 г.*)

67. Колькі франтоў удзельнічала ў вызваленні Беларусі? (*Чатыры.*)

68. Назавіце камандуючага 1-га Беларускага фронту. (*Канстанцін Ракасоўскі.*)

69. Назавіце камандуючага 2-га Беларускага фронту. (*Рыгор Захараў.*)

70. Назавіце камандуючага 3-га Беларускага фронту. (*Іван Чарняхоўскі.*)

71. Назавіце камандуючага 1-га Прыбалтыйскага фронту. (*Іван Баграмян.*)

72. Якую назву насіла французская эскадрылля, што змагалася на баку СССР? (*“Нармандыя”.*)

73. У якім годзе адбылося адкрыццё Другога фронту ў Еўропе? (*6 чэрвеня 1944 г.*)

74. На тэрыторыі якой еўрапейскай дзяржавы быў адкрыты Другі фронт? (*Францыя.*)

75. Якую назву атрымала аперацыя па адкрыцці Другога фронту? (*“Оверлорд”.*)

76. Хто камандаваў высадкай англа-амерыканскай арміі і правядзеннем аперацыі па адкрыцці Другога фронту? (*Дуайт Эйзенхаўэр.*)

77. Дзе адбылася канферэнцыя ў 1945 г., на якой былі ўзгоднены планы канчатковага разгрому Германіі і Японіі? (*г. Ялта.*)

78. Назавіце тэрмін правядзення Берлінскай аперацыі. (*16 красавіка – 8 мая 1945 г.*)

79. Калі скончылася Вялікая Айчынная вайна? (*8 / 9 мая 1945 г.*)

80. На даху якога будынка быў прымацаваны савецкі сцяг, сімвалічна пазначыўшы канец Вялікай Айчыннай вайны? (*Рэйхстаг.*)

81. У якім горадзе адбылася канферэнцыя, на якой саюзнікі вырашылі падзяліць Германію і ўзгаднілі ўдзел СССР у разгроме Японіі? (*Патсдам.*)

82. На колькі частак саюзнікі спачатку вырашылі падзяліць Германію пасля перамогі? (*Чатыры.*)

83. Назавіце гарады, на якія амерыканцамі былі скінуты атамныя бомбы. (*Хірасіма і Нагасакі.*)

84. Калі скончылася Другая сусветная вайна? (*2 верасня 1945 г.*)

85. У якім горадзе адбыўся судовы працэс над фашысцкімі злачынцамі? (*Нюрнберг.*)

86. Якая міжнародная арганізацыя была заснавана ў 1945 г. для падтрымання міру ва ўсім свеце? (*ААН.*)

87. Назавіце дзве савецкія рэспублікі, якія ўвайшлі ў лік краін-заснавальніц ААН. (*БССР і УССР.*)

88. Хто ад дэлегацыі БССР падпісаў Устаў ААН? (*Кузьма Кісялёў.*)

89. Калі дэлегацыя БССР падпісала Устаў ААН? (*26 чэрвеня 1945 г.*)

90. Колькі пісьменнікаў знаходзілася ў Саюзе савецкіх пісьменнікаў БССР у 1945 г.? (*47 чалавек.*)

91. У якіх творах К. Чорнага адлюстраваны падзеі Другой сусветнай вайны? (*“Пошукі будучыні”, “Млечны шлях”.*)

92. Назавіце імя і прозвішча партызана і падпольшчыка, якому прысвечаны твор “Незабыўныя дні” М. Лынькова. (*Канстанцін Заслонаў.*)

93. Якую назву мае першы беларускі “партызанскі” раман? (*“Глыбокая плынь”. І. Шамякін.*)

94. Які раман І. Мележа прысвечаны аперацыі “Баграціён”? (*“Мінскі напрамак”.*)

95. За якую паэму Я. Колас атрымаў Дзяржаўную прэмію СССР у 1947 г.? (*“Хата рыбака”.*)

96. Назавіце імёны і прозвішчы мастакоў, у творах якіх адлюстраваны падзеі Другой сусветнай вайны. (*Валянцін Волкаў, Міхаіл Савіцкі, Арлен Кашкурэвіч, Май Данцыг, Генрых Бржазоўскі, Мікалай Дучыц, Павел Гаўрыленка, Манасзон Монас, Заір Азгур і інш.*)

• **Падвядзенне вынікаў віктарыны.**

Перамагае каманда, якая хутчэй прыйшла да фінішу. Узнагароджванне каманды-пераможцы.

IV. Рэфлексія.

Ці лёгка вам дасталася перамога?

Ці лёгка вам было змагацца за перамогу?

Ці спадабалася вам гульня?

Якое пытанне падалося найбольш цяжкім, найбольш цікавым?

Якой была цана Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне?

• **Заклучнае слова настаўніка.**

Перамога ніколі не даецца лёгка. За яе трэба змагацца. Дзясяткі мільёнаў людзей 70 гадоў таму 1418 дзён змагаліся за Перамогу, заплаціўшы за яе самым дарагім – сваім жыццём і жыццём родных і блізкіх. Каб іх ахвяра не была марнай, трэба заўсёды памятаць пра гэта і імкнуцца не дапусціць паўтарэння вайны.

Лілія ШУШКЕВІЧ,
выкладчык гісторыі і грамадазнаўства
Каледжа бізнесу і права.



НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Спадчына

МАСТАЦТВА АФАРМЛЕННЯ КНІГІ МЕТАЛІЧНЫМІ АЗДОБАМІ НА БЕЛАРУСІ Ў XIV – XVIII стст.

Артыкул мае на мэце паказаць аблічча кніжнай культуры Беларусі ў XIV – XVIII стст. праз найпрыгажэйшыя помнікі, па-мастацку вырашаныя металічнымі аздобамі. Афармленне богаслужбовых кніг было шырока распаўсюджаным відам дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Кожны экзэмпляр старажытнай кнігі непаўторны, мае прыкметы ўласнай гісторыі. Пры падборы помнікаў мы арыентаваліся на стан захаванасці і мастацкія асаблівасці экзэмпляраў.

Ключавыя словы: *ювелірнае мастацтва, мастацкі метал, мастацкае рамяство, абклады кніг, пераплёт Евангелля, дэкор.*

Making liturgical books was common type of arts and crafts. This article aims to show the face of Book Culture in Belarus in XIV – XVIII centuries using magnificent monuments which are solved by metal details. Each instance of the ancient book is unique and it has the signs of its history. In the selection of sites we focused on the state of conservation and artistic features of copies. The study of ancient books in Belarus in terms of the jeweler's art continues and requires special attention.

Мастацтва XIV – XVIII стст. развівалася ў абставінах складанага сацыяльна-палітычнага і рэлігійнага жыцця, што зрабіла яго непадобным да мастацтва як усходніх, так і заходніх суседзяў. На развіццё дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва Беларусі ўздзейнічалі тыя ж фактары, што і на іншыя галіны тагачаснага культурнага жыцця краіны. Запатрабаванымі рабіліся сферы дзейнасці насельніцтва, якія павінны былі забяспечыць асноўныя паўсядзённыя патрэбы: выраб рэчаў хатняга ўжытку і прылад працы, будаўніцтва, сталярства, гарбарства, ткацтва, ганчарства, металапрацоўка.

Новыя кірункі мастацкага жыцця ўплывалі на развіццё ювелірнай справы. Паколькі асобнымі заказчыкамі выступалі прадстаўнікі царквы, вялікую долю складалі вырабы для культовых мэт: разнастайныя літургічныя прадметы, посуд, абклады абразоў і кніг. Пры гэтым на працэс фарміравання самабытнай нацыянальнай традыцыі ў ювелірным мастацтве канца XIV – пачатку XVI ст. рабілі ўплыў візантыйская і старажытнаруская мастацкія школы, спосаб мыслення і пачуццяў, уласцівых Сярэднявеччу.

Паступова выяўляліся асобныя адзнакі, характэрныя для наступнай эпохі. Уплыў Адраджэння, ідэй гуманізму, пазней Рэфармацыі, з'яўленне і хуткае распаўсюджанне кнігадрукавання змянялі культурную сітуацыю. Тэхналагічныя і мастацкія дасягненні заходнееўрапейскіх рамеснікаў творча засвойваліся і перапрацоўваліся беларускімі майстрамі, што ўзбагачала арсенал сродкаў мастацкай выразнасці.

Прыкметны рост колькасці рамеснікаў у краіне выклікаў патрэбу ў спецыялізаваных

прафесійных аб'яднаннях. Археалагічныя знаходкі і гістарычныя звесткі дазволілі многім даследчыкам прыйсці да высновы, што ў той час дзейнічалі пэўныя карпаратыўныя аб'яднанні (цэхі) майстроў (ліцейшчыкаў і кавалёў) залатых, сярэбраных, бронзавых і медных спраў у Навагрудку, Полацку, Віцебску, Гродне і іншых гарадах [5; 9]. Гэтыя цэхі ўтрымаліся ў Беларусі і Вільні да канца XVIII ст. [8, с. 6]. Так, развіццё кнігавытворчасці паспрыяла аб'яднанню віленскіх пераплётчыкаў у цэх.

Прафесія пераплётчыка была дастаткова рэдчай і запатрабаванай, а першыя згадкі пра майстроў пераплётных спраў належаць да XVI ст. Даследчыкі называюць не менш за 127 майстроў, якія працавалі ў Вялікім Княстве Літоўскім ад XVI да XVIII ст. [5, с. 237].

Афармленне богаслужбовых кніг было шырока распаўсюджаным відам дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Асноўныя мастацкія кампаненты старажытнай кнігі – металічныя аздобы. Выконваліся яны з розных матэрыялаў разнастайнымі спосабамі. Структура ўбрання кнігі складвалася ўжо ў раннехрысціянскі перыяд. Вокладкі выраблялі з драўляных ці металічных дошак і пакрывалі ціснёнай арнаментаванай скурай, тканінай. На візантыйскіх і старажытнарускіх помніках на знешнім баку верхняй вокладкі Евангелля размяшчаліся выявы Укрыжавання, Спаса Уседзяржыцеля, крыжа. Тут жа нярэдка знаходзіліся драбніцы з выявамі евангелістаў альбо іх сімвалаў, херувімаў, святых [14]. Сабраны з асобных элементаў альбо цэльнаметалічны абклад кнігі мацаваўся на верхняй вокладцы і складаўся з навугольнікаў

няправільнай рабмічнай формы па краях, а для дасягнення мастацкага эфекту ў цэнтры часта рабілі сярэднік. Ніжняя вокладка мела сярэбраныя або медныя пуклі (“жукі”, “гузы”). Верхнюю і ніжнюю дошкі богаслужбовых кніг злучалі дзве зашпількі.

Створаныя ў Вялікім Княстве Літоўскім у XIII – XIV стст. кнігі аўтэнтычных пераплётаў і абкладаў не захавалі [5, с. 236]. Па зашпільках з археалагічных раскопак можна меркаваць, што па канструкцыі і знешнім выглядзе яны знаходзіліся ў плыні ўсходнееўрапейскай традыцыі, якая бярэ пачатак у эпоху Старажытнай Русі. Кніжныя зашпількі вырабляліся часцей за ўсё з серабра і бронзы.

Заслугоўваюць увагі старажытнасці ранняга Сярэднявечча, знойдзеныя ў Навагрудку і Ваўкавыску [1, с. 397]. Навагрудскія вырабы (5 экз.) трохпяцельныя, характэрныя для рускай традыцыі. Выўкавыскія (2 экз.) зашпількі складаюцца з дзвюх рухома злучаных частак. Адна частка мацавалася да пераплёту, другая, з адной ці дзвюма адтулінамі на канцы, надзявалася на шпянёк ці шпянькі, што знаходзіліся на другім баку пераплёту, і такім чынам фіксавалася закрытае становішча кнігі. Адна з ваўкавыскіх зашпільек адрозніваецца наяўнасцю дэкору насечкамі, на другой захаваліся сляды пазалоты.

Драбніцы на верхняй і ніжняй дошках, на якіх былі свяшчэнныя выявы, як і пуклі і зашпількі, з’яўляліся не толькі ўпрыгажэннем: яны ахоўвалі кнігу ад механічных пашкоджанняў.

У XV ст. распаўсюдзіўся гатычны тып пераплёту. Канструкцыйна ён уяўляў сабой абцягнутыя скурай дашчаныя вокладкі, абрэзаныя на адным узроўні з блокам кнігі. Металічныя зашпількі выконваліся ў выглядзе колцаў на скуранных раменьчыках, якія накідваліся на медныя цвікі, убітыя ў абрэз верхняй вокладкі. У канцы XV ст. у канструкцыі пераплёту богаслужбовых кніг з’яўляюцца прыкметы, што стануць вызначальнымі ў XVI ст. Вокладкі выступалі на 2 – 3 мм за блок, краі іх пачалі зразаць на вугал. Змянілася канструкцыя зашпільек, іх сталі вырабляць у выглядзе пары металічных зашчапак. Адна мацавалася на правым баку верхняй дошкі пераплёту ў выглядзе накладкі, другая – да раменьчыка і ніжняй дошкі [5].

Высокамастацкага эфекту дасягнулі рамеснікі, якія замест металічных навугольнікаў і сярэдніка рабілі падобнае цісненне на скуры пераплёту: на вонкавым баку верхняй вокладкі – золатам, на ніжняй – серабром. Штampы, якія былі неабходны для такой работы, выраблялі прафесійныя залатары, сярод іх – галоўны

мюнцмайстар віленскага манетнага двара Ганс Трыльнер [5, с. 237].

Сярод богаслужбовых рукапісных кніг найбольш пашыранымі былі Евангеллі і Апосталы. На Беларусі вядомы некалькі дзясяткаў артэ-фактаў, якія датуюцца XIV – XVIII стст. З шанаваннем ставіліся не толькі да тэксту кнігі, але і да абкладу, верхняя вокладка якога са старажытных часоў з’яўлялася свяшчэннай выявай – абразом. Аднак ёсць розніца паміж тэкстам свяшчэннай кнігі і абкладам. Па царкоўных правілах, абклад са свяшчэннымі выявамі абавязкова асвячаецца, як і абраз, у адрозненне ад самой рукапіснай альбо друкаванай кнігі Евангелля, якое адразу “как слово Божие, – свято” [12, с. 828].

Часцей за ўсё майстры працавалі над аздобай пераплёту Евангелля.

Напрасольнае Евангелле з’яўлялася адным з самых значных і шанаваных свяшчэнных узораў у складанай іерархіі твораў каштоўнага набажэнскага начыння. Евангелле, якое зберагалася ў алтары, па словах Сімяона Салунскага, прыпадабнялася Ісусу Хрысту: “Евангелие, образующее собой Иисуса Христа, лежит посреди престола, и это для того, чтобы на него все взирали, особенно когда оно проповедуется” [13, с. 10]. Таму з раннехрысціянскага перыяду яго ўпрыгожванню надавалася велізарнае значэнне.

Сярод вядомых помнікаў, колькасць якіх у часы Вялікага Княства Літоўскага значна павялічылася, трэба ўзгадаць такія Евангеллі, як Друцкае, Лаўрышаўскае, Мсціжскае, Жыровіцкае, або Евангелле Льва Сапегі, Шарашоўскае, Ваўкавыскае, Слуцкае. Гэтыя рукапісныя кніжныя помнікі Беларусі захоўваюцца на тэрыторыі Расіі, Літвы і Польшчы.

Для асабліва каштоўных пераплётаў Евангелля рабілі абклад, які складаўся з суцэльных альбо фрагментарных металічных частак. Для абкладаў выкарыстоўваліся каштоўныя камяні і металы, што стала прычынай іх знішчэння падчас войнаў.

Каштоўным узорам ювелірнага мастацтва з’яўляецца абклад Лаўрышаўскага Евангелля з манастыра на Нёмане каля Навагрудка (Бібліятэка Музея Чартарыйскіх у Кракаве, Польшча). Характар аздобы, як і выкарыстаныя тэхнікі, асаблівасці іканаграфічнай трактоўкі выяў дазваляюць аднесці яго да XIV – пачатку XV ст. [4, с. 264]. У стылістыцы абклада назіраюцца аскетызм і суровасць светаўспрымання, рэалістычнасць выявы, звязаныя з традыцыямі візантыйскай культуры і прафесіяналізмам мясцовых рамеснікаў. Пераплёты Евангелля абцягнуты чырвоным аксамітам, па ім сярэбраныя, часткова пазалочаныя пласціны, што ўзмацняе агуль-

ны ўрачысты лад каштоўнага абклада. Ніжні бок пераплёту амаль паўтарае верхні, выключэннем з'яўляецца толькі сярэднік, дзе змешчана сцена Укражавання. На вокладцы ў сярэдніку абклада Евангелля, як мяркуецца, – заснавальнік Лаўрышаўскага манастыра князь Лаўрыш-Войшалк, чый вобраз атаясамлівалі з адным з шанаваных хрысціянскіх святых-пакутнікаў – Дзмітрыем Салунскім.

Майстар акаймаваў пласціну прасечным арнаментом, зрабіў устаўкі з каштоўных камянёў чырвонага і зялёнага колераў. Князь паказаны на фоне выцягнутага па вертыкалі фасада з калонамі, паўцыркульнай аркай і франтонам з нішамі, што нагадвае тагачасныя замкавыя вежы, фасады храмаў абарончага тыпу. Дэталёнае і вытанчанае гравіраванне стварае вобраз мужа чалавека. Фігура князя каранастая, з пэўнымі анатамічнымі недакладнасцямі, што не так выдае руку мясцовага майстра, як сведчыць пра ўмоўную выяўленчую манеру таго часу. Цяжкая праразная рамка падкрэслівае суровую, з павевам готыкі, прастату адлюстравання [3, с. 119].

Варта ўгадаць творы дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, якія захоўваліся ў Дабравешчанскай царкве Супрасльскага манастыра: “Евангеліе перкгаменное старое, новокованное серебром с позолотой со всех сторон”, “Евангеліе на престольное у великой церкви, новое с оковы серебряными, с позолотой” [2, с. 49 – 50]. Пра асаблівасці дэкарацыі каштоўных аздоб кніг нічога не вядома, даследчыкам застаецца меркаваць пра афамленне пераплётаў, выкананых у мастацкіх традыцыях металаапрацоўкі таго часу.

Сярод твораў беларускіх майстроў значную цікавасць з мастацкага боку ўяўляе лаканічна вырашаны металічны з фініфцю абклад Евангелля 1508 г. з Дабравешчанскай царквы Віцебска [3, с. 120; 17]. Міндалепадобная рамка кнігі складаецца з чатырох вугольнікаў, на якіх адлюстраваны сімвалы евангелістаў – бык, леў, арол, анёл. Выцягнутыя фігуры адрозніваюцца прыгожымі ракурсамі, своеасаблівай дэфармацыяй формаў. Усё гэта надае ім пэўную тонкасць і зграбнасць. Кампазіцыя названага абклада зыходзіць да наўгародскіх помнікаў XIII ст., што, як лічыцца, маюць ліможскае паходжанне [3, с. 120]. У той жа час паміж узорам 1508 г. з Дабравешчанскай царквы і ліможскімі назіраюцца адрозненні ў характары і кампазіцыі малюнкаў. На абклад з Віцебска прыкметна паўплывалі традыцыі народнага стылю, характэрнага для твораў мясцовых майстроў, перш за ўсё, імкненне да дэкаратыўнай узорыстасці.

Часта ў афармленні абкладаў помнікаў кніжнай культуры выкарыстоўвалася чаканка. Спалучэнне розных тэхнік дэкаравання вылучае

асобныя тагачасныя працы мясцовых рамеснікаў. Прыкладам можа быць абклад Евангелля з Віцебска (1598 г., Віцебскі краязнаўчы музей), аздоблены трыма відамі мастацкай апрацоўкі металу: гравіраваннем, чарненнем і эмалямі.

Унікальны кніжны помнік Беларусі XVI ст. – Слуцкае Евангелле (Чацвараевангелле), якое налічвае ўжо больш за чатыры стагоддзі. Пра гістарычны лёс Евангелля ў пэўнай ступені можна меркаваць па запісах, што з'явіліся на ім на працягу існавання. Рукапіс меў надпіс літымі сярэбранымі літарамі на сярэбраным абкладзе, які не захавалася, але быў занатаваны архімандрытам Мікалаем пры апісанні маёмасці слуцкага Трайчанскага мужчынскага манастыра ў 1864 г.: «Евангеліе... со следующею, литыми серебряными буквами, надписью: “Сіе святое Евангеліе рукою власною Юрій Юрьевичъ Олелько, княжа Слуцкое, во имя Пресвятыя Живоначальныя Троицы, Отца і Сына і Св. Духа, вечными часы, до С/луцкого М/онастыря/ благочестиваго архімандрыі Слуцкой, для вечнаго богомолия і спасенія души своея, во незабытнюю пам'ять прародителей своихъ К. С., родителей, самого себя Анно 1581 выписаль, року Р. Х. 1582 г. іюня 4 дня назадъ”» [16, с. 48]. Металічны абклад рукапіснай кнігі, а з ім і надпіс, па звестках, быў вывезены ў мінскі Свята-Духаў манастыр. Пра каштоўны абклад і надпіс на ім у 1896 г., калі быў праведзены наступны вопіс маёмасці слуцкага Трайчанскага мужчынскага манастыра, ужо не згадвалася.

Помнік уяўляе з сябе вялікую кнігу ў аксамітавай аправе з каляровымі застаўкамі і ініцыяламі. Не зразумела, ці з'яўляецца аксамітавае пакрыццё першапачатковай аправай Слуцкага Евангелля. Такія аздабленні былі характэрнымі для сакральных рукапісных твораў. У царкве слуцкага Трайчанскага манастыра захоўвалася адначасова са слуцкім помнікам іншае Евангелле XVI ст., якое таксама належала князям Алелькам і было ў пераплёце з чырвонага аксаміту. Захаваліся звесткі, што на помніку меўся сярэбраны абклад, а вечкі былі драўляныя [6, с. 29]. На Слуцкім Евангеллі на аксаміце даследчыкі не знайшлі слядоў яго ўмацавання, але рукапіс быў рэстаўраваны [16]. Сучасны пераплёт рукапісу Евангелля змяшаны.

Пры выкананні каштоўных абкладаў пераплётчыкі супрацоўнічалі з майстрамі залатых спраў. Абклады новавыдадзеных літургічных помнікаў і адноўленыя пераплёты на старых кнігах сведчаць пра гэта. Асаблівае месца сярод апошніх займае Галынкаўскае Евангелле (“Голыньское”) канца XVI ст. Помнік кніжнай культуры з аксамітавым пераплётам, сярэбранымі навугольнікамі і сярэбранай планкеткай са сцэ-

най Укрыжавання ў цэнтры верхняй дошкі. На яе ўнутраным баку маецца прыпіска: “Сия книга евангелія Христова оправлена коштом побожнаго человека іменем Григорія Конецкого до церкви голынского заложения светой великомученицы Парасковей нарицаемыя Пятки, на честь и хвалу Богу в Троици единому, ему слава и держава во веки аминь” [7, № 37]. Магчыма, што Евангелле належала Старой Галынцы (Зэльвенскі раён), дзе была старажытная царква, разбураная ў 1970-я гг. [15].

Залатары таксама рабілі штэмпелі, пры дапамозе якіх пераплётчыкі наносілі на скуру абклада арнаменты, малюнкi, надпісы.

На жаль, шматлікія абклады кніг, выкананыя беларускімі майстрамі-ювелірамі, не захаваліся. Пра іх мы можам меркаваць па канструкцыі і знешнім выглядзе зашпілек з археалагічных раскопак, а таксама накладак на Евангелле.

Так, у Магілёве знойдзена сярэбраная, пазалочаная звонку, літая накладка на Евангелле з выявай святога Іаана, якая датуецца XVII ст. [11, с. 46 – 47. Мал. 58: 10, 11]. Літая з вонкавай пазалотай накладка да Евангелля з выявай святога Лукі знойдзена пры раскопках Богаўленскага сабора XVII – XIX стст. у Куцеінскім манастыры каля Оршы [10]. Унікальны твор мастацкай апрацоўкі металу падкрэслівае асаблівае месца ў кніжным мастацтве вобраза святога апостала і евангеліста Лукі.

Часам майстрам залатых спраў заказвалі толькі зашпількі, якія з’яўляліся самастойнымі творамі дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Прыкладам могуць служыць высокамастацкія фігурныя зашпількі кніг, пераплеценыя для бібліятэкі Канстанцыі Сапегі з Радзівілаў. Вырабы дэкараваны выявамі манарха з дзяржавай і скіпетрам (на кнізе “Lilia niebieska... Wystawiona przez pewnego Oycza Zakonu S. W. Opactwa Supraslskiego”. Супрасль, 1721 г.), фігуры чалавека, які моліцца (на кнізе “Krótkie zebranie Różnego Nabożeństwa...” К. Любамірская. Варшава, 1724 г.), грыфонаў (на кнізе “Krótkie zebranie Różnego...” К. Любамірская, выдадзенай у 1730 г.) [5, с. 372].

Творы паказваюць высокі ўзровень рамяства кніжнай аправы на Беларусі, а іх даследаванне патрабуе асаблівай увагі з боку мастацтвазнаўцаў і спецыялістаў у галіне кніжнай справы і гісторыі кніжнай культуры краіны. Кожны экзэмпляр старажытнай кнігі непаўторны, мае на сабе прыкметы ўласнай гісторыі. Аўтар спадзяецца, што артыкул выканае ролю першапачатковай спробы сінтэзу вялікага і яшчэ недастаткова вывучанага матэрыялу, бо апошнім часам павялічваецца колькасць артэфактаў кніжнай культуры, звязаных з набыткамі ювелірнага мастацтва.

Спіс літаратуры

1. **Археалогія Беларусі** : у 4 т. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; навук. рэд. П. Ф. Лысенка. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – Т. 3 : Сярэднявеквы перыяд (IX – XIII стст.) / Я. Г. Звяруга [і інш.]; рэдкал. : В. С. Вяргей [і інш.]. – 554 с.
2. **Археаграфічны зборнік дакументаў, адносяцца да гісторыі Северо-Западной Русі, издаваемый при управлении Виленского учебного округа** : [в 14 т.]. – Вильна : Печатня Губерн. правления, 1867 – 1904. – Т. 9 : [Документы 1505 – 1829 гг.]. – 1870. – X, 484 с.
3. **Беларусы** : у 12 т. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – Т. 8 : Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва / Я. М. Сахута. – 351 с.
4. **Гісторыя беларускага мастацтва** : у 6 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; рэдкал. С. В. Марцэлеў [і інш.]. – Т. 1 : Ад старажытных часоў да другой паловы XVI ст. / рэдкал. : С. В. Марцэлеў, Л. В. Дробаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 304 с.
5. **Гісторыя беларускай кнігі** : у 2 т. / пад агул. рэд. М. В. Нікалаева; рэдкал. : Т. У. Бялова. – Мінск : БелЭн, 2009. – Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаев; навук. рэд. : В. В. Антонаў, А. І. Мальдзіс. – 424 с.
6. **Глебов, И. А.** Город Слуцк : (исторический очерк) / И. А. Глебов. – Вильна, 1904.
7. **Добрянский, Ф. Н.** Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских / Ф. Н. Добрянский. – Вильна, 1882. – 533 с.
8. **Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва Беларусі XII – XVIII стст.** : альбом / аўт.-склад. Н. Ф. Высоцкая. – Мінск : Беларусь, 1984. – 232 с.
9. **Копыцкий, З. Ю.** О ремесленном производстве в городах Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З. Ю. Копыцкий // История СССР. – 1959. – № 3. – С. 118 – 129.
10. **Ляўко, В. М.** Гісторыя Шклоўшчыны па археалагічных і пісьмовых крыніцах (да сярэдзіны XVIII ст.) / В. М. Ляўко // Беларускі гістарычны часопіс. – 1996. – № 2. – С. 92 – 106.
11. **Марзалюк, І. А.** Магілёў у XII – XVIII стст. Людзі і рэчы / І. А. Марзалюк; Гуманіт.-экан. недзярж. ін-т; навук. рэд. Я. Р. Рьер. – Мінск : Веды, 1998. – 258 с.
12. **Никольский, К.** Пособие к изучению устава богослужения православной церкви / К. Никольский. – СПб. : Синод. тип., 1907. – XVI, 878 с.
13. **Новая Скрижаль**, или Объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных Вениамина, архиепископа Нижегородского и Арзамасского : в 4 ч. – СПб. : Изд-во книгопродавца И. Л. Тузова, 1908. – 534 с.
14. **Подосинов, А. В.** Символы четырёх евангелистов. Их происхождение и значение / А. В. Подосинов. – М. : Яз. рус. культуры : Кошелев, 2000. – 174 с.
15. **Пяткевіч, А. М.** Маршруты кніжнага слова : з гісторыі кнігі, друку на Гродзеншчыне / А. М. Пяткевіч. – Warszawa : Fundacja IDEE, 2002. – 52 с.
16. **Станкевіч, Л. І.** Слуцкае Евангелле (XVI ст.) як помнік кніжнай культуры Беларусі / Л. І. Станкевіч // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навуковых артыкулаў : у 2 ч. / Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; склад. Т. А. Дзем’яновіч, Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк. – Мінск, 2006. – Вып. 1, ч. 1. – С. 43 – 52.
17. **Струков, Д.** Альбом рисунков. 1864 – 1867 / под ред. О. Д. Баженовой. – Минск : БелЭн імя П. Броўкі, 2011. – 308 с.

Наталля НАРКЕВІЧ,

старшы выкладчык кафедры беларускай і сусветнай мастацкай культуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, кандыдат мастацтвазнаўства.

Рыхтуецца да друку чарговы том кнігі “Я – сын Ваш” Анатоля Статкевіча-Чабаганавы з даследаваннем родаў Глінскіх і Глінскіх-Ліхадзіеўскіх гербаў “Глінскія” і “Ястрабец”. Вывучэннем радаводу князёў Глінскіх, які вядзе пачатак ад Мамаея, займаліся акадэмік М. Ціхаміраў, А. Шэннікаў, А. Нарбут, Б. Папроцкі, Л. Гумілёў і інш. Расійскі гісторык Станіслаў Думін, даследчык татарскіх родаў, што жылі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага, называе Глінскіх “фактычна адзінай сям’ёй з нашчадкаў ардынскіх улада-роў, якая пэўны час іграла сапраўды адметную ролю ў ВКЛ і захоўвала магнацкі статус”. Матэрыял С. Думіна, прысвечаны татарскім караням роду Глінскіх, які прапануецца чытачам, будзе ўключаны ў новую кнігу А. Статкевіча-Чабаганавы.

Памяць мінуўшчыны

АРДЫНСКІЯ ЦАРЭВІЧЫ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ

Працяг. Пачатак у № 3.

4/2. Царэвіч Джанай-салтан Азубек-салтанавіч Астрынскі (памёр пасля 1572 г.).

З прашэння каралю “царыцы Острынское Узубек Салтанавы Зояй Медлибошовны” і яе сына Чынгіса вынікае, што па прысудзе трокскага ваяводы і лідскага дзяржаўцы М. Радзівіла яе сын Джанай атрымаў роўную частку “с тым другим сынам ее” (г. зн. Чынгісам) у маёнтку пад Астрынай, але, “будучы розум незуполнаго”, прыціскаў сваіх людзей, і тыя сышлі на землі астрынскага старасты. Маці і брат Джаная 25 кастрычніка 1555 г. дамагліся вяртання гэтых сялян [27], але Джанай працягваў валодаць сваёй часткай бацькавых маёнткаў і заключаў зямельныя здзелкі. 27 ліпеня 1572 г. “Джанан Солтанович Азибекович царевич Острынский” за 600 коп літоўскіх грошаў прадаў палову маёнтка Паложын над ракой Бярэзінай літоўскаму земскаму падскарбію Мікалаю Нарушэвічу. На гэтым дакуменце захавалася пячатка з традыцыйным родавым знакам Гірэяў – “тарак-тамгой” [29; 30] (хоць яго бацька выкарыстоўваў гэтую эмблему ў крыху зменным выглядзе).

Джанай валодаў, відаць, па жонцы, часткай Калдычэва ў Навагрудскім павеце. 11 сакавіка 1595 г. кароль Жыгімонт III зацвердзіў за Г. Уніхоўскім пяць валок зямлі ў гэтым маёнтку, што прадала яму “Семшубаниная Такътамышовна Дчанаева Азьбек Солтановича царевичовая Острынская” [31]*.

Памёр бяздзетным.

Даследчык Р. Пачакаеў, называючы Джаная ўнукам хана Шах-Ахмата, прыпісвае яму спробу захапіць уладу ў Залатой Ардзе і атаясамлівае з “царом Янаем”, ардынскім царэвічам невядомага паходжання (мяркуецца, з роду хана Ахмата), якога ў 1549 г. нагайскі бій Юсуф (стаў пры

ім бекляры-бекам) абвясціў ханам [3, с. 244]. Але для падобнага сцверджання не існуе ніякіх падстаў, тым больш што нашчадкаў Шах-Ахмата, як мы бачылі, “літоўскі” царэвіч Джанай не быў.

5/2. Царэвіч Чынгіс Азубек-салтанавіч Астрынскі (памёр каля 1598 г.).

Нарадзіўся ў Літве. Разам з братамі-царэвічамі Джанаем і Багатыр-салтанам атрымаў у спадчыну вялікія бацькавы валоданні, але захаваць іх яны не змаглі; у прыватнасці, частку маёнтка Паложын (Мінскі павет) “браты царэвічы” саступілі пану Мікалаю Нарушэвічу. Разам з маці дамагаўся ў 1555 г. вяртання сялян, якія пакінулі маёнтка Рыча.

На прашэнне да караля “царыцы Острынское Узубек Салтанавы Зояй Медлибошовны” і яе сына Чынгіса, нягледзячы на адсутнасць у Астрынскіх дакументаў на гэтых сялян (па словах “царыцы”, каралеўскі ліст знік у Навагрудку ў слугі яе сына, царэвіча Астрынскага Багатыр-салтана, – Легуша Сабачковіча), Жыгімонт Аўгуст (“якож без перестани тая царыца и з сыном своим Чингысом докуки нам чынила” – з пэўным раздражненнем адзначаў кароль у лісце да астрынскага старасты 25 верасня 1555 г.) загадаў вярнуць ім збеглых людзей і зацвердзіў маёнтка пад Астрынай “на хлебакармленне” ёй, Чынгісу і іх нашчадкаў, з абавязкам служыць каралю “потаму, яко и муж ее, а отец того Чингыса Узубек Солтан служил” [27]. 13 жніўня 1583 г. Чынгіс унёс гэты прывілей на Рычу і на 70 чалавек конюхаў астрынскіх, “на паркгамене писаный”, у кнігі Літоўскага трыбунала [28]. 2 жніўня таго ж года ён запісаў у кнігу Навагрудскага гродскага суда грашовае абавязацельства жонцы, забяспечанае маёнткам Бжастовіца-Бігенэ ў Ваўкавыскім павеце, а ў 1588 г. прадаў гэты маёнтка гаспадарскаму маршалку Марціну Курчу [1, л. 850 – 850 об.]**.

* Калдычэва належала, хутчэй за ўсё, не яе мужу, а самой дачцэ ардынскага князя Тахтамышы, якая, відаць, пакідала за сабой частку гэтага маёнтка і пасля падаравання яго царэвічам Пунскім.

** З гэтага маёнтка яны пакінулі на службу трох коней.

Валоданні гэтай сям’і належалі да найбольш буйных татарскіх маэнткаў, хоць, вядома, далёка саступалі магнацкім латыфундыям (адкуль выстаўлялася па сто і больш коней).

Чынгіс быў жанаты са стрыечнай пляменніцай, князёўнай Уланай (Умной) Агішаўнай Шырынскай. Гэты шлюб згадваецца ў дакуменце, выдадзеным 30 мая 1591 г. яе маці, Янкай Качалаеўнай Уланаўнай, жонкай Агіша Муртозіча Малікбашыча Шырынскага. Янка Качалаеўна піша, што “дочьку свою княжну Улану Акгешевну Шырынскую за человека зацного, за его милость Чинкгис Азюбек Солтана, царевича Остринского выдавши, теж посаг добры” дала [32]*. Пасля смерці царэвіча Чынгіса засталіся малыя дзеці (імёны невядомы). Іх дзядзька і апякун, князь Ян Агішавіч Шырынскі, 3 красавіка 1598 г. атрымаў для іх ад Жыгімонта III пацверджанні на Рычу і Паложын [28; 33]. Неўзабаве пасля гэтага ўдава Чынгіса выйшла замуж другім шлюбам за князя Фурса Асанавіча Улана, аддала Рычу ў заклад літоўскаму земскаму падскарбію Дзяметрыю Халецкаму, а пасля яго смерці 3 ліпеня 1603 г. разам з мужам прадала маэнтка за 2000 коп грошаў жонцы вышагродскага кашталяна Касперавай Кладзінскай і яе ўнукам Халецкім, дзецям нябожчыка падскарбія; у маэнтку гэтым было шмат зямлі, баяраў і падданых [34; 1, л. 775 – 776]**.

XVI ПАКАЛЕННЕ АД ЧЫНГІЗ-ХАНА

(VI АД ХАДЖЫ-ГІРЭЯ)

6/5. Царэвіч Н. Чынгісавіч Астрынскі.

7/5. Царэвіч Н. Чынгісавіч Астрынскі.

Магчыма, дзеці Чынгіса памерлі малымі, і на іх род царэвічаў Астрынскіх спыніўся.

Сыны Азубека не падпарадкоўваліся татарскім харунжым, якія кіравалі татарскімі сцягамі (апалчэннямі, да якіх былі прыпісаны ўсе службылыя татары) [35], і захоўвалі прывілею з’яўляцца на службу са сваім атрадам адразу да гетмана. У 1567 г., напрыклад, царэвіч Астрынскі (відаць, Чынгіс) асобна выставіў са сваіх уладанняў 8 коннікаў [36]***. Гэтае права царэвічаў мае выразную аналогію з прывілеямі літоўскіх князёў і паноў, якія першапачаткова таксама не ўваходзілі ў склад павятовага паспалітага рушэння баяраў-шляхты і з’яўляліся на службу з уласнымі атрадамі [36].

Юрыдычны статус гэтай сям’і не адрозніваўся ад статусу астатніх татарскіх маэнткаў

ВКЛ. Нават пасля Брэсцкага сойма 1566 г. і Люблінскай уніі 1569 г. іх уладальнікі, у адрозненне ад астатняй шляхты, без дазволу караля не мелі права адчузаць падараваныя землі (хоць фактычна і карысталіся імі) [18, с. 49 – 50]. Гэта значыць, і ў адносінах да маэнткаў татарскіх царэвічаў кароль захоўваў права вярхоўнай уласнасці, што адрознівала іх ад шляхецкіх земскіх маэнткаў і збліжала з леннымі ўладаннямі.

3. “ЦАРЭВІЧЫ ЗАВОЛЖСКІЯ”, ЯНЫ Ж ЦАРЭВІЧЫ ПУНСКІЯ

У канцы 1504 г., пасля разгрому Менглі-Гірээм, у літоўскіх уладаннях схаваўся апошні хан Вялікай Арды Шэйх-Ахмед (Шах-Ахмат) [3, с. 240 – 241]. У Літве ён фактычна знаходзіўся ў становішчы ганаровага палоннага, хоць тытулаваўся “царом Заволжскім” і суправаджаў каралёў Аляксандра і Жыгімонта I у некаторых урачыстых выпадках. Мацей Стрыкоўскі нават згадваў, што на Брэсцкім сойме 1505 г. “король Аляксандр і цар Заволжскі ўзвялі ў рыцарскае званне шмат палякаў, літоўцаў і татараў” [37].

Сярод татараў, якія служылі вялікаму князю, Шэйх-Ахмед карыстаўся пэўным аўтарытэтам; да яго татарскія князі звярталіся з просьбай пацвердзіць іх месца ў старшынстве родаў, і гэтыя сведчанні прызнаваў Жыгімонт I [19, л. 336 – 336 об., 145 об. – 147].

Хан парадніўся з адным з родаў служылай літоўска-татарскай шляхты – князямі Пятровічамі Найманамі, ажаніўшыся з дачкой віленскага татарскага харунжага князя Кадыша Пятровіча. Цікавы лёс гэтай “царыцы Заволжскай”, як яе называюць у дакументах. Вясной 1527 г. па просьбе нагайскіх татараў хана Шэйха-Ахмеда адпусцілі ў Арду (дзе праз некаторы час ён быў забіты) [3, с. 241 – 243]. Яго жонка засталася ў ВКЛ, і неўзабаве да хана дайшлі чуткі, што “царыца” выйшла замуж. Шэйх-Ахмед прасіў караля пакараць яе і паслаць да яго пакінутую ў Літве дачку. У пасланні ў адказ Жыгімонт I запэўніваў, што “царыца твоя замуж не шла і тепер на месьцьцы своем мешкаеть, а дочьку твою, кгда на то воля твоя есть, до табе есьмо отпустили с послы твоими” [11, л. 1014 – 1015, 1021; 38, с. 272.]. Аднак жонка хана прыняла каталіцтва (“после царя завольского з закону басурманского выступила и веру хрестыянскую принела”) з імем Дарота (яе мусульманскае імя невядома) і абвянчалася з каралеўскім прыдворным (“дворенином господарским”) Янам Габрыяловічам. Неўзабаве яна памерла. У верасні 1532 г. яе муж-удавец судзіўся з князямі Іванам, Ан-

* У гэтым дакуменце жонка Чынгіса названа *Уланай*, у рэвізій татарскіх маэнткаў згадваецца як *Умна*.

** Астрынскія з гэтага маэнтка выстаўлялі раней на службу 6 коней.

*** Як і царэвіч Пунскі, які выставіў тады ж трох коннікаў.

дрэем, Яхнам і Магметам Кадышавічамі, якія прэтэндавалі на апеку над пляменнікамі [22, л. 132 – 132 об.]*.

Сам Шэйх-Ахмед не атрымаў у Літве зямель, ён лічыўся “госцем” караля. Аднак царэвіч з яго роду паступіў на каралеўскую службу і стаў родапачынальнікам *царэвічаў Пунскіх*.

Адзначым, што чамусьці склалася традыцыя лічыць царэвічаў Пунскіх нашчадкамі крымскіх ханаў, якія выехалі ў Літву яшчэ ў XV ст. [5, s. 641; 13, s. 258; 10, s. 70 – 71 etc.]. Як пісаў Ю. Вольф, “падобна, што пераможаны хан крымскіх татароў, які атрымаў для пражывання Пунскі замак, называўся царэвічам Пунскім” [5, s. 641]. С. Дзядулевіч лічыў продкам царэвічаў Пунскіх старэйшага брата Менглі-Гірэя Нур-Даўлета, які ў 1480 г. быў скінуты з крымскага пасаду і збег у Літву з братам Айдарам [13, s. 258].

Разам з тым у купчых на землі ў Трокскім павеце 1543 – 1545 гг. родапачынальнік гэтай сям’і Янбек-салтан называецца царэвічам Заволжскім [40], што непасрэдна ўказвае на яго паходжанне з роду ханаў Вялікай Арды, а іншыя дакументы раскрываюць і імя яго бацькі, з якога мы і пачнем радаводны роспіс.

XVII ПАКАЛЕННЕ АД ЧЫНГІЗ-ХАНА**

1 / X. Царэвіч Халек-салтан (? – паміж 1522 і 1530 гг.).

“Братаніч”*** хана Шах-Ахмата (Шэйх-Ахмеда), прыбыў з ім у Літву каля 1504 – 1505 гг. [11, л. 17, 18].

Магчыма, быў адным з двух татарскіх царэвічаў, якія прысутнічалі 18 кастрычніка 1529 г. на цырымоніі абвяшчэння каралевіча Жыгімонта Аўгуста вялікім князем літоўскім [17, с. 236].

Трымаў “до воли и ласки господарской” пустыя землі і цяглага чалавека (з сям’ёй) у Пунскай воласці, якіх пасля яго смерці на тых жа ўмовах 9 сакавіка 1530 г. атрымаў сын, “царевич Завольский Яныбек Солътан” [41, л. 19 – 20].

* У 1548 г. Габрыяловіч спрабаваў адсудзіць у Кадышавічаў для сваіх сыноў Данілы і Яхіма маёнткі Сяльцо і Піліпавічы [38; 39].

** Золатаардынскія радаводы дазваляюць прасачыць паходжанне Шах-Ахмата па прамой лініі: Чынгіз-хан – Джучы – Арда-Ічэн-хан – Сартактай – Канчы-хан – Баян-хан – Сасы-Бука-хан – Эрзен-хан – Чымтай-хан – Урус-хан – Цімур-Мелек-хан – Цімур-Кутлук-хан (памёр у 1399 г.) – Цімур-хан (кіраваў у 1411 – 1412 гг.) – Кічы-Мухамед-хан (кіраваў у 1430 – 1459 гг.) – Ахмат-хан (забіты ў 1481 г.) – Шах-Ахмат-хан і яго браты (Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Москва – Ленинград, 1941. – С. 41 – 63).

*** Менавіта так, братанічам, гэта значыць, сынам брата, ён названы ў пасланні караля Менглі-Гірэю з паведамленнем, што кароль хана і яго людзей “по городом розно твердо посадил”.

XVIII ПАКАЛЕННЕ АД ЧЫНГІЗ-ХАНА

2/1. Царэвіч Джанібек / Джанбек, Янбек, Енбек-салтан Халек-салтанавіч Пунскі (? – паміж 1556 і 1568 гг.).

У 1530 г. атрымаў ад дзяржаўцы Пунскага Паўла Аляксандравіча, біскупа Луцкага і Берасцейскага, землі ў Пунскай воласці, якія да гэтага трымаў яго бацька.

9 сакавіка 1530 г. “поведил [...] царевич Завольский Яныбек Солътан иж тыми часы и отец его Халлек Солътан змер, и бил нам чолом [...] абыхмо ему дали тые земли пустовъские и того чоловека в Пунской волости, которые отец его держал, и мы то его нам чоломбитье вчынили, дали есмо ему до воли господарское земъли пустовъские в Пунской волости на имя Юшъковъщизну и Жодъбутишъку, а Монтвалишку, Петровъщину а Яшевщину Юдишъку со вьсим як ся тые земли сами в себе мають, и к тому чоловека тяглого на имя Таталера з братьею его и з их земьями”. 24 чэрвеня 1536 г. кароль пацвердзіў за ім гэтыя землі, але таксама “до воли и ласки” [41, л. 19 – 20]. Ад уладанняў у Пунскай воласці і было неўзабаве ўтворана прозвішча гэтай сям’і****.

У 1532 г. царэвіч “Дчжебек Солтан” атрымаў з літоўскай казны (адначасова з царэвічам Азюбек-салтанам Астрынскім) некалькі коп грошаў і пастаў “парпяньскаго” сукна [22, л. 186]. Каля 1535 г. царэвіч Джанібек-салтан атрымаў яшчэ 15 коп грошаў і “два поставы колтрышскаго” сукна [42].

Царэвічам Пунскім ён названы ў дакуменце 1542 г., у якім Жыгімонт I загадаў літоўскаму падскарбію Гарнастаю штогод выдаваць бегламу з Масквы князю Шуйскаму (Івану Дзмітрыевічу Губку) 80 коп грошаў, а царэвічу Пунскаму, замест ранейшых, 50 – 100 коп грошаў [43]. І князь, і царэвіч білі чалом пра “хлебакармленне”, гэта значыць, маёнткі, але кароль аддаў перавагу “на той час” штогод “давати им некоторую суму”. У дзвюх купчых 1543 – 1545 гг. Янбек-салтан названы царэвічам Заволжскім (царом Заволжскім называлі ў Літве і яго дваюраднана дзеда, Шэйх Ахмеда), але яго дзеці і ўнукі часцей тытулаваліся царэвічамі Пунскімі.

7 студзеня 1543 г. царэвіч Заволжскі Ямбек-салтан набыў у Трокскім павеце агарод, а 4 чэрвеня 1545 г. – двор у князя Абдулы Абрагімавіча (Юшэнскага); у іншым дакуменце згадваецца яго жонка Хава і дзеці (не названыя па імёнах) [44].

**** Магчыма, ініцыятыву тут праявілі не яны самі, а літоўская велікакняжацкая канцылярыя, каб адрозніваць дзве сям’і царэвічаў; зрэшты, па тым жа ўзору ўтварыліся і некаторыя літоўска-рускія княжацкія прозвішчы.

У канцы 1540 – 1550-х гг. царэвіч “вадзіў роты”, камандаваў ваеннымі атрадамі, відаць, татарскімі. Пра яго ваенныя заслугі згадваецца ў каралеўскім прывілеі 1558 г., цытаваным ніжэй.

30 мая 1558 г. кароль Жыгімонт Аўгуст, “маючы взгляд на службы яго, котарымі от немалого часу при дворе нашем и теж на Подоли и на иньшых украинах з ротою своею и з людми пененжными будучы от нас отъправлен, добре и верне ласку нашу нам заслуговал и заслугуеть”, нарэшце пажалаваў “царевичу Пунскому Джанъбек Солтану” вялікі маёнтак Калдычэва ў Навагрудскім павеце, які застаўся пасля памерлага без нашчадкаў татарына Тактамышы. Калдычэва і стала на некаторы час асноўным валоданнем гэтай сям’і ў ВКЛ. Маёнтак быў падараваны царэвічу ў спадчыннае валоданне, але пры гэтым адмянялася штогадовая выплата з казны грашовай дапамогі ў памеры 100 коп грошаў [41, л. 19 – 19 об.]*. 2 чэрвеня 1558 г. кароль пажалаваў яму таксама прывілей на права ў гэтым маёнтку “при гостинцу великом, который идетъ з Вильна до Пинска”, дзе ён пажадае, пабудаваць карчму і ў ёй “шинк мети, пиво, горельки и иньшие речы стравъные держать” [41, л. 20].

Джанібек-салтан быў жанаты з князёўнай Хавай Алішкаўнай, бацькам якой быў князь Алішка Казкевіч, татарскі харунжы Мерашлянскага (Кандрацкага) сцяга [11, л. 1014 – 1015, 1021; 46]. Ёй царэвіч запісаў, па звычаі, “вено”, “дворец свой купленный в повете Троцьком лежачый на реке Ваке с челедью невольною” [47, л. 341 об.]. У іх нарадзіліся тры сыны, *царэвічы Іслам, Цямір, Сялім* і дачка *царэўна Фацьма*. Аўдавеўшы, Хава выйшла замуж за князя Абаза Махметавіча Сяіта. У другім шлюбе ў яе нарадзіўся (паміж 1530 і 1532 гг.) сын князь *Шахдаўлет Абазавіч* [47, л. 342 – 344 об.].

ХІХ ПАКАЛЕННЕ АД ЧЫНГІЗ-ХАНА

3/2. Царэвіч Іслам-салтан Янбекавіч Пунскі (памёр каля 1592 г.).

У 1560 г. царэвіч Пунскі Іслам Салтан Ямібекавіч скардзіўся на сваю маці Хаву Аліхаўну і яе другога мужа князя Абаса (Абаза) Махметавіча Сяіта, адказчыкаў па справе аб рухомай маёмасці яго бацькі князя Янбека царэвіча, “которые они по смерти его побрали, и о именье его отчизное Пунское”; разгляд справы быў прызна-

чаны на 29 красавіка, але адказчыкі не з’явіліся [47, л. 96 об.].

Атрымаў ад караля ў 1561 г. прывілей з пацверджаннем пажалаванняў бацьку на маёнтак Калдычэў і на карчму ў гэтым маёнтку (новы дакумент спатрэбіўся таму, што яго маці “царыца Пунская Хава Олехновна в сабе держит сей привилей”, не жадаючы аддаць яго дзецям) [41, л. 19 – 20].

2 мая 1562 г. ён “с братьею своею Селимом а Тимерклымем и з сестрою своею Пацею” заключыў пагадненне з айчымам Абазам Сяітам Махметавічам і яго сынам, іх братам па маці Шахдаўлетам Абазавічам. Яны атрымалі двор з нявольнай чэляддзю, які іх бацька, царэвіч Янібек, купіў і потым запісаў як “вено” іх маці, а яны айчыму саступілі запісаную маці грашовую суму і выдзелілі чацвёртую частку маёнтка Шахдаўлету, свайму зводному брату. Царэвіч Іслам змацаваў гэты дакумент, складзены ў маёнтку Вака, падпісам “руки маей па-татарску” [47, л. 342 – 344 об.]*.

13 ліпеня 1563 г. царэвічу Пунскаму Ісламу кароль дазволіў “в ыменю его Пунъском при дорозе с Пун до Довъкгов [...], корчму волную збудовати и в ней шинък мети” [48].

У 1567 г. царэвіч Пунскі (відаць, менавіта Іслам) выставіў са сваіх уладанняў у літоўскае войска трох коней [36]. Сам Іслам-салтан знаходзіўся на ваеннай службе і камандаваў наёмнай татарскай харугвай у якасці каралеўскага ротмістра. Пры гэтым яму давяралася і камандаванне аб’яднанымі сіламі татарскага апалчэння. Напрыклад, як адзначана ў кнізе “Публічных спраў”, “писаны листы до стягов татарских, абы [...] у Борисове становилися и под справою царевича Пунского а ротмистра господарского Сит-Манцера” былі [49].

За ваенныя заслугі ў Лівонскай вайне (“за службы его, которые он при старосте жомойтском, яко при гетмане лифлянтском в земле лифлянтской противоко войском и людем непрятеля нашего короля шведского кгда потреба [...] нееднокротъ заходила, ротмистром будучи, а здоровья и маетности своее не литуючи, стале и мужне доказовал, и досыть з себе яко доброму и рыцарскому чловеку чынил”) царэвіч Іслам атрымаў ад караля Жыгімонта Аўгуста маёнтак Падліп’е ў Пунскай воласці, што замацаваў дакумент Мікалая Радзівіла і Яна Хадкевіча, выдадзены 12 жніўня 1572 г. Новы кароль Генрых Валуа прывілеем 6 красавіка 1574 г. пацвердзіў гэтае пажалаванне свайго папярэдніка самому

* У Літоўскай метрыцы захаваўся таксама каралеўскі ліст навагрудскаму татарыну Сейдэману Сямжайлавічу (Сяіт-Джылялавічу) з паведамленнем, што маёнтак Калдычэва, які ён трымаў пасля смерці татарына Тахтамышы, “король его милость царевичу Пунскому Джанъбек Солтану дати и дворенина своего на увезанье его послати рачил” [45, л. 205].

** Дакумент гэты падпісалі як сведкі князь Алей Бахціярвіч, князь Ахмет Айдаравіч і князь Хурс Адамавіч. “Сознание” татарына Абаза Сяіта Махметавіча па той жа справе занесена ў кнігі Літоўскай метрыкі.

Ислам-салтану і яго сынам пажыццёва – “до двух животов их”. У названым маёнтку было 18 валок, у тым ліку 7 “оседлых”, з сялянамі, і 11 пустых. Маёнтак быў падараваны з абавязкам ваеннай службы толькі па пастанове сойма [50]. Царэвіч Ислам працягваў службу і пры наступным каралю, Стэфану Баторыю, які 24 лістапада 1576 г. у той жа воласці ў пажыццёвае валоданне пажалаваў яму сяльцо Янушава, дзе было 15 населеных валок, яшчэ 2 маргі былі дададзены з-за дрэннай зямлі (“для подлого грунту”). З гэтага маёнтка царэвіч таксама павінен быў несці земскую ваенную службу [51].

Разам з братамі царэвічамі Цямірам і Сялімам прадаў у 1571 – 1585 гг. маёнтка Калдычэва літоўскаму канцлеру Астафію Валовічу [18, с. 42 – 43, 50 – 53].

Як і іх бацька, гэтыя царэвічы Пунскія карысталіся прывілеем самастойна з’яўляцца на ваенную службу і не падпарадкоўвацца татарскім харунжым. Па гэтай прычыне іх валоданні нават не былі апісаны ў рэвізіі татарскіх маёнткаў 1558 – 1559 гг. [1, л. 776].

Пра смерць Ислам-салтана згадваецца ўжо ў дакуменце 1592 г. (каралеўскі слуга шляхціч Ян Вішнеўскі заявіў, што царэвіч памёр без нашчадкаў, і паспрабаваў атрымаць яго маёнткі, не толькі Торчыцы, але і Калдычэў, і Арабінскі двор) [52, л. 110 – 110 об.], а 23 чэрвеня 1593 г. сёлы Адамовічы і Янушкавічы ў Пунскай воласці, якія належалі яму пажыццёва, былі падараваны на тых жа ўмовах шляхцічу Шчэнскаму Ельскаму [52, л. 244].

4/2. Царэвіч Цемірклый / Цямір-салтан Янбекавіч Пунскі (памёр да 1591 г.).

Згадваецца разам з братамі ў дакуменце айчыму 1562 г. [47, л. 342 – 344 об.].

Валодаў з братамі-царэвічамі маёнткам Калдычэва, які ў 1571 – 1585 гг. прадаў літоўскаму канцлеру Астафію Валовічу [18, с. 42 – 43, 50 – 53].

5/2. Царэвіч Сялім-салтан Янбекавіч Пунскі (памёр да 1591 г.).

Згадваецца з братамі ў дакуменце айчыму 1562 г. [47, л. 342 – 344 об.].

Разам з братамі царэвічамі Цямірам і Исламам прадаў у 1571 – 1585 гг. маёнтка Калдычэва літоўскаму канцлеру Астафію Валовічу [18, с. 42 – 43, 50 – 53].

Быў жанаты з князёўнай Фацьмой Дзмітрыеўнай (дачкай князя Дзмітрыя Кадышавіча Пятровіча з роду князёў Найманаў-Пятровічаў), якой запісаў на маёнтку Калдычэва 300 коп літоўскіх грошаў. Вяла справу з Вішнеўскім у 1591 г. [45, л. 204 об. – 205], згадваецца таксама ў 1592 г. [53].

6/2. Царэўна Фацьма Янбекаўна Пунская.

Згадваецца разам з братамі ў дакуменце айчыму 1562 г. (Паця – звычайная ў літоўскіх тата-

раў памяншальная форма імя Фацьма / Фаціма) [47, л. 342 – 344 об.].

Была жонкай князя Джаная Шахманцеравіча Касімавіча (Барынскага). Разам з ім валодала Перасекай пад Навагрудкам. “У Дчанахметя Шахманцеровича Касимовича и у жоны его Фатъмы Енъбеконы царовны Пунъское” пан Мікалай Глебавіч Есьман купіў зямлю, “пляц з грунтом при месте нашем Новъгородском на Пересеце”, што сярод ліку іншых зямельных здзелак Есьмана з татарамі пацвердзіў 10 сакавіка 1598 г. кароль Жыгімонт III [53, л. 197 – 198].

Заканчэнне будзе.

Пераклад з рускай мовы.

Спіс літаратуры

29. **Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літвы (ЦДГА Літвы).** – Фонд 1276 (фонд графаў Плятэраў). – Воп. 1. – Спр. 606. – Арк. 3.

30. **Думин, С.** Острынский Джанай (Дчанай) Азюбек-Солтанович / С. Думин // Литовские татары в истории и культуре / С. Думин, Г. Ситдыков, А. Якубаускас. – Вильнюс, 2013. – С. 322.

31. **ЦДГА Літвы.** – Фонд 1276 (фонд графаў Плятэраў). – Воп. 1. – Спр. 76. – Арк. 522.

32. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 85. – Л. 28 об. – 30.

33. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 93. – Л. 314 (“потвержение татарке жене Чингиса Озибек Солтановича царевича Острынского Умне Акгишовне и детем небожика Чингиса”).

34. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 104. – Л. 190 – 191 об.

35. **Borawski, P.** Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w. / P. Borawski // Acta Baltico-Slavica. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. – Т. XII. – S. 133 – 167.

36. **РИБ.** – Т. 33. – Стб. 1378.

37. **Strykowski, M.** O początkach, wywodach, dzielnosciach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzemnie pilnego doświadczenia / M. Strykowski. – Warszawa, 1978. – S. 576.

38. **Думин, С.** Дорота Кадышевна Петровичевна / С. Думин // Литовские татары в истории и культуре / С. Думин, Г. Ситдыков, А. Якубаускас. – Вильнюс, 2013.

39. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 235. – Л. 64 – 64 об.

40. **ЦДГА Літвы.** – Фонд СА (Старажытныя акты). – Спр. 111. – Арк. 1770 – 1771, 1778 – 1779.

41. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 259.

42. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 226. – Л. 123 об.

43. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 28. – Л. 27.

44. **ЦДГА Літвы.** – Фонд СА (SA, 111, fol., 1770 – 1771, 1778 – 1779).

45. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 282.

46. **Думин, С.** Олишко Казкевич (Каскович) / С. Думин // Литовские татары в истории и культуре / С. Думин, Г. Ситдыков, А. Якубаускас. – Вильнюс, 2013. – С. 320.

47. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 254.

48. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 41. – Л. 346 – 346 об.

49. **РИБ.** – Т. 30. – Кн. 8 публичных дел. – Л. 47 об.

50. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 57. – Л. 40 – 41 об.

51. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 58. – Л. 98.

52. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 76.

53. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 277. – Л. 329 – 330.

54. **РГАДА.** – Фонд 389. – Д. 84.

Станіслаў ДУМІН,
кандыдат гістарычных навук.

ЛЁС ДРАЎЛЯНЫХ ШЭДЭЎРАЎ: ПРАБЛЕМА АХОВЫ ПОМНІКАЎ ТРАДЫЦЫЙНАГА АЙЧЫННАГА ДОЙЛІДСТВА

18 красавіка – сусветны Дзень аховы гісторыка-культурнай спадчыны, у якой значнае месца займаюць помнікі архітэктуры розных краін. Традыцыйнае драўлянае дойлідства на працягу стагоддзяў фарміравала эстэтычнае “калектыўнае несвядомае” многіх еўрапейскіх этнасаў, у тым ліку і беларускага. Нашы продкі нараджаліся і жылі ў трывалым, непасрэдным, можна нават сказаць, сакральным кантакце з дрэвам. Немаўлятак клалі ў драўляныя начоўкі, з дрэва рабілі лавы, посуд, прасніцы і ткацкія станкі, у апошні шлях нябожчыка выпраўлялі ў драўлянай дамавіне. З дрэва будавалі для сябе хату, а потым і дом Божы – храм, якім асвячалі ўсё паселішча. Наяўнасць багатых лясных рэсурсаў і драўніны як таннага і лёгкага ў апрацоўцы будаўнічага матэрыялу абумовіла вялікую ўдзельную вагу драўлянага дойлідства ў гісторыі архітэктуры Беларусі ў цэлым. Да канца XVIII ст. не толькі жылыя і гаспадарчыя пабудовы, але і гарадскія ўмацаванні, шляхецкія двары і сядзібы ўзводзіліся пераважна ў дрэве. Усе пералічаныя віды будаўніцтва мелі развітыя канструкцыйна-тэхнічныя прыёмы і адметныя ў розных рэгіёнах архітэктурна-мастацкія традыцыі.

Драўлянае крапасное будаўніцтва Беларусі прайшло доўгі шлях развіцця. Багаты эмпірычны вопыт, які перадаваўся з пакалення ў пакаленне, дазволіў беларускім майстрам-цеслям стварыць шмат дасканалых абарончых збудаванняў. Самымі магутнымі ў Беларусі XVII ст. былі драўляныя ўмацаванні Віцебска, Полацка, Магілёва, пра што сведчаць іх апісанні ў каштарысных кнігах гэтых гарадоў, складзеныя ў 1654 – 1655 гг. Сцены і вежы драўляных гарадскіх умацаванняў узводзіліся з дубовых бярэнаў і запаўняліся зямлёй і камянямі. Тую ж будаўнічую тэхніку мелі вядомыя па інвентарах Камянецкі, Радашковіцкі, Глускі і іншыя драўляныя замкі. Іх прасторава-планіровачнае вырашэнне, як і крапасных умацаванняў больш ранняга перыяду, было абумоўлена характарам рэльефу, наяўнасцю натуральных прыродных перашкод. Аднак ніводнага драўлянага замка эпохі феадалізму да нашага часу не захавалася. Пра іх памеры, формы і канструкцыі можна меркаваць толькі паводле інвентарных апісанняў і рэканструкцый археолагаў ці гісторыкаў архітэктуры.

Трывалымі носьбітамі этнічнай традыцыі былі жылыя і гаспадарчыя пабудовы, што маглі бясконца паўтарацца на вялікай тэрыторыі на працягу значнага перыяду. Аднак сакральныя збудаванні, храмы, звычайна спалучалі этнічныя будаўнічыя традыцыі і сацыяльна абумоўленыя навацыі свайго часу. Таму культавыя пабудовы ніколі дакладна не паўтараюць адна адну, але маюць агульныя рысы, сфарміраваныя кананічнай семантыкай храма, устойлівымі будаўнічымі прыёмамі канкрэтнага рэгіёна і эстэтычнымі ўяўленнямі часу. Па сутнасці, яны знаходзіліся ў агульным рэчышчы традыцыйнага этнаграфічнага і прафесійнага майстэрства будаваць. Закладзены тут крэатыўны патэнцыял спрыяў паслядоўнаму творчаму і самабытнаму развіццю манументальнага дойлідства, што робіць каштоўныя помнікі традыцыйнага сакральнага драўлянага дойлідства аб'ектамі пільнай увагі і аховы.

Па прычыне складанай сацыяльнай гісторыі нашага краю, шматлікіх пажараў і войнаў, ад якіх неаднаразова цярпелі гарады і вёскі Беларусі, адноснай недаўгавечнасці дрэва як будаўні-



Касцёл Нараджэння Дзевы Марыі ў в. Дуды Іўеўскага раёна.



Рэшткі Петрапаўлаўскага касцёла ў в. Граўжышкі Ашмянскага раёна.

чага матэрыялу да нашага часу не дайшло ніводнага храма, узведзенага раней за XVII ст., ад якога таксама ацалелі лічаныя ўзоры драўлянага храмабудаўніцтва. Тыя ж нямногія, што датуюцца гэтым часам, пазней неаднаразова істотна перабудоўваліся. Новыя драўляныя цэрквы звычайна з'яўляліся на старым “намоленым” месцы, на падмурках папярэдняй святыні і ў тых жа архітэктурных формах, што дазваляла трывала захоўваць стабільнасць традыцый сакральнага дойлідства. Такім чынам архітэктура драўляных храмаў на працягу многіх стагоддзяў захоўвала ўстойлівыя характарыстыкі формаўтварэння, абумоўленыя традыцыйнымі будаўнічымі канструкцыямі. Звыклія для этнічнага эстэтычнага густу архітэктурна-мастацкія формы і канструкцыйныя прыёмы ў сваю чаргу перайшлі з беларускага народнага драўлянага дойлідства ў прафесійную мураваную манументальную архітэктуру і паўплывалі на фарміраванне самабытнай архітэктонікі храмаў мясцовай готыкі, рэнесансу і асабліва барока. Відавочна, што ўзаемныя ўплывы формаў нацыянальнага драўлянага і мураванага дойлідства мелі двухвектарны характар.

Вядомы са старажытнасці тып драўлянага храма, які нагадваў сялянскую хату і складаўся з трох квадратных выкананых “вянком” зрубаў, накрытых агульным вальмавым дахам з крыжам. Потым з'явіўся новы будаўнічы спосаб зрошчвання брусоў у адной плоскасці, што дазваляла зрабіць больш доўгім асноўны зруб, нахштальт мураванага нефа. Слова *неф* у перакладзе з грэчаскай мовы азначае карабель, а ў

клерыкальнай традыцыі гэтае паняцце сімвалізуе Каўчэг Выратавання. Аб'ёмна-прасторавая структура нефа стала архітэктурна-кампазіцыйнай асновай храмаў заходняй лацінскай традыцыі.

З прычыны рэпрэзентацыйнага характару і глыбокага ідэйна-семантычнага зместу драўлянае сакральнае дойлідства Беларусі XVII – XVIII стст. асэнсавана ўспрыняло мастацкія плыні свайго часу. Беларускае драўлянае храмабудаўніцтва эпохі барока прыцягвае ўвагу своеасаблівацю формаў, што вылучаюць яго ў асобны феномен матэрыяльна-духоўнай культу-

ры ўсходніх славян, яшчэ недастаткова вывучаны. Пры гэтым мастацкая канцэпцыя барока аб'ядноўвае пераважную большасць помнікаў драўлянага храмабудаўніцтва, незалежна ад іх дачынення да каталіцкай, праваслаўнай ці грэка-каталіцкай канфесіі.

Менавіта на мяжы XVII – XVIII стст. з'явіліся аскетычныя па выглядзе мураваныя аднанефавыя храмы з дзвюма масіўнымі чацверыковымі вежамі на галоўным фасадзе, ідэйна-вобразнае адзінства якіх вызначана намі як “сармацкае” барока – найбольш самабытная плынь сталага барока ў Вялікім Княстве Літоўскім [1]. Своеадметнасць падобнага “сурогага” варыянта стылю класік рускамоўнага мастацтвазнаўства XX ст. Б. Віпер характарызаваў як “балцкае крапасное барока” [2]. Архітэктурныя формы мураваных храмаў сармацкага барока паступова былі ўспрыняты мясцовым драўляным культывым дойлідствам. Гэта адбывалася, зразумела, з пэўным спазненнем, што абумоўлена большай кансерватыўнасцю дрэва як будаўнічага матэрыялу, больш трывалай прыхільнасцю да традыцыі.

Драўляныя храмы ў стылі сармацкага барока з'явіліся прыблізна ў сярэдзіне XVIII ст. і мелі пашырэнне да 1795 г., часоў апошняга падзелу Рэчы Паспалітай, пераважна на Гродзеншчыне, Навагрудчыне і Віленшчыне, у тым ліку і ў Ашмянскім павеце, які часткова ўключаў і сучасныя Астравецкі, Воранаўскі, Іўеўскі, Смаргонскі раёны. Адной з першых драўляных пабудоў гэтага кірунку стаў Троіцкі касцёл дамініканцаў у вёсцы Валеўка на Навагрудчыне, пабудаваны ў 1736 г. па фундацыі Стэфана Курча, узорам для

якога стаў, відавочна, фарны касцёл у Навагрудку, змураваны ў 1714 – 1723 г. Цікавымі ўзорамі драўлянага храмабудаўніцтва з рысамі сармацкага барока з’яўляюцца таксама касцёл Найсвяцейшага Імя Дзевы Марыі ў вёсцы Хоўхлава Маладзечанскага раёна (1738), касцёл Унебаўзяцця Дзевы Марыі і Святога Андрэя Баболі ў вёсцы Казловічы (1769), касцёл Бязгрэшнага Зачацця Дзевы Марыі ў вёсцы Кашубінцы (1750), які да 1773 г. належаў ордэну езуітаў (абодва ў Гродзенскім раёне), касцёл Яна Хрысціцеля ў вёсцы Воўпа Ваўкавыскага раёна (1773) і іншыя [3, №№ 19, 21, 32].

Шэраг страчаных на сёння драўляных храмаў Віленскай архідыяцэзіі з характэрнымі прыкметамі сармацкага барока адлюстраваны на фотаздымках пачатку ХХ ст. Сярод іх касцёлы ў вёсках і мястэчках паўночнага і заходняга рэгіёнаў Беларусі: Кабыльніку (Нарачы) Мядзельскага раёна (1736), Волме Дзяржынскага раёна (1738), Камені Валожынскага раёна (1740), Суботніках Іўеўскага раёна (1755), Залужы Стаўбцоўскага раёна (1773), Аборку (1773) і Лебедзеве (1809) Маладзечанскага раёна і інш. Шмат помнікаў гэтага тыпу вядома і на тэрыторыі сучаснай Літвы: касцёлы ў Чэчуле (1751), Кейданах (1766), Смілгасе (1764), Кветке (1772), Онушках (1772), Анташаве (1794) і іншых [4].

З мураваных узораў сармацкага барока як каталіцкім, так і ўніяцкім драўляным храмабудаўніцтвам быў запазычаны характэрны аб’ёмны дзвюхвежавы галоўны фасад-нартэкс, які змяшчаў дадаткова музычныя хоры над уваходам. Вежы драўляных храмаў гэтага стылявога кірунку не мелі ніякага функцыянальнага прызначэння, толькі кампазіцыйнае. Тонкія сцены, таўшчынёю ў адно бярвяно, зразумела, не маглі ўжо ў гэты час служыць абарончым мэтам. Верхнія чацверыкі ўвогуле часта рабіліся каркаснымі, з дашчанай абшыўкай. Званы пры гэтым па-ранейшаму традыцыйна размяшчалі на асобна пастаўленых званіцах.

Яскравым прыкладам сармацкага барока ў дрэве, які ў найбольшай ступені захававу свой аўтэнтны выгляд, з’яўляецца касцёл Нараджэння Дзевы Марыі ў вёсцы Дуды Іўеўскага раёна, пабудаваны ў 1772 г. Архітэктанічна гэ-



Петрапаўлаўская царква ў в. Валеўка Навагрудскага раёна (былы касцёл дамініканцаў).

та аднанефавы храм з пяціграннай апсідай, накрыты агульным кроквенным дахам. Тарэц даху паміж вежамі закрывае атыкавы франтон. Пад уплывам неаготыкі ў пачатку ХХ ст. надбудаваны трэці ярус вежаў, а характэрныя для сармацкага барока пакатыя шатры-“каўпакі” заменены на больш высокія, неагатычныя, аздобленыя шчытамі-вімпергамі, якія ў мясцовым дойлідстве называлі “гібелямі”. У 1900-я гг. у стылі неаготыкі перабудаваны таксама драўляныя “сармацкія” касцёлы Нараджэння Дзевы Марыі ў Кемелішках, узведзены ў 1781 – 1799 гг., і касцёл Святога Яўхіма ў Ключчанах (1786) Астравецкага раёна [3, №№ 14, 41, 52].

На працягу ХІХ ст. у шэрагу аналагічных помнікаў верхнія чацверыкі вежаў увогуле знялі, замяніўшы іх пакатымі трохвугольнымі франтонамі. Сярод драўляных храмаў сармацкага барока першым свае сілуэтныя дамінанты страціў Троіцкі касцёл дамініканцаў у Валеўцы Навагрудскага раёна, што адбылося падчас прыстасавання храма пад праваслаўную Петрапаўлаўскую царкву ў 1840 г. Тое ж здарылася з Троіцкім касцёлам у вёсцы Струбніца Мастоўскага раёна (1740), касцёлам Звеставання Дзевы Марыі ордэна кармелітаў босых у вёсцы Гудагай (1764), Юр’еўскім касцёлам місіянераў у вёсцы Вялікія Свіранкі (1774) Астравецкага раёна і шэрагам іншых. Толькі ніжнія чацверыкі былых вежаў злёгка раскрапоўваюць галоўныя фасады гэтых будынкаў [3, №№ 24, 37, 48].

Падобнае назіраецца ў старажытным Петрапаўлаўскім касцёле ў Граўжышках Ашмянскага раёна. Пра лёс гэтай святыні трэба распавесці



Міхайлаўскі касцёл ў Багданаве Валожынскага раёна.
Здымак Яна Булгака. 1930-я гг.

асобна. Каталіцкая парафія ў вёсцы Граўжышкі заснавана яшчэ ў 1503 г. намаганнямі мясцовага шляхціча Мікалая Бутрыма. Драўляны касцёл у гонар Святых Апосталаў Пятра і Паўла пастаўлены тут у 1650 г. на сродкі Яўстахія Кярдзея. Іншых звестак лацінамоўны каталог святыняў і святароў Віленскай архідыяцэзіі на 1936 г. не ўтрымлівае [5]. Аднак гісторыка-мастацтвазнаўчы аналіз архітэктуры збудавання з прыцягненнем шэрагу аналагаў паказвае, што граўжышкі касцёл быў узведзены ці істотна перабудаваны ў сярэдзіне альбо другой палове XVIII ст. Побач з касцёлам адначасова пастаўлена трох’ярусная драўляная званіца.

У канцы мінулага стагоддзя гэтая старажытная драўляная святыня яшчэ існавала, хоць з 1951 г. выкарыстоўвалася як свіран. У 1970-я гг. падчас падрыхтоўкі выдання “Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі” былі зроблены фотафіксацыя і архітэктурныя абмеры збудавання, складзены яго план [6]. На той час гэта быў драўляны трохнефавы храм з трансептам, пяціграннай апсідай і вузкім уваходным аб’ёмам (нартэксам) з арганымі хорами над ім. Усе часткі храма мелі аднолькавую вышыню з асноўным аб’ёмам малітоўнай залы і былі накрыты агульным двухсхільным дахам з вальмамі над алтаром і трохвугольным франтонам на галоўным фасадзе. Унутры шырокі цэнтральны неф разам з апсідай быў перакрыты трохгранным падшыўным драўляным скляпеннем, якое імітавала паўцыліндрычныя скляпенні мураваных касцёлаў. Папярочная бэлька, што аддзяляла алтарны праём, была аздоблена выявай вінаграднай лазы з гронкамі, падобнай да той, што захавалася ў касцёле ў Мураванай Ашмянцы. Інтэр’ер граўжышкага касцёла ўпрыгожвалі тры разьбяныя драўляныя алтары. У сучасным энцыклапедычным даведніку “Каталіцкія храмы Беларусі” паказана, што Петрапаўлаўскі касцёл у Граўжышках існуе [7], але насамрэч яго ўжо няма. У новым тысячагоддзі Петрапаўлаўскі кас-

цёл у Граўжышках быў даведзены да поўнага занябання і разбураны. Побач пастаўлена змураваная з сілікатнай цэглы капліца Маці Божай Ружанцовай. Стыль барока замянілі на стыль “барака”.

І гэта далёка не адзіны выпадак. Безаблічная пабудова з сілікатнай цэглы змуравана на месцы старажытнага Міхайлаўскага касцёла ў Багданаве Валожынскага раёна, апетага ў палотнах Ф. Рушчыца, які ў 1930-я гг. апекаваўся аховай помнікаў даўніны ў Заходняй Беларусі. Гістарычны касцёл спалены гітлераўцамі яшчэ ў 1944 г., пасля некалькі разоў адноўлены, але яго сучаснае вяртанне не стала належнай данінай памяці вялікага мастака.

Лёс культавых помнікаў Беларусі ўсіх веравызнанняў па-ранейшаму трагічны, нягледзячы на карэнныя змены ў стаўленні грамадства і дзяржавы да рэлігіі. Больш за тое, у іерархічных колах асноўных хрысціянскіх канфесій, як праваслаўя, так і каталіцтва, сёння сустракаюцца валютарызм і тэндэнцыйнасць у адносінах да гісторыка-культурнай спадчыны, непавага і неразуменне эстэтычных каштоўнасцей сапраўднага айчыннага храмабудаўніцтва. Адраджэнне рэлігійнага жыцця часта суправаджаецца не адраджэннем старажытных храмаў, а іх маральным ці фізічным знішчэннем, насаджэннем чужароднай эстэтыкі. Напрыклад, у выніку панаўленняў з прыцягненнем сучасных будаўнічых матэрыялаў унікальны каталіцкі храм-санктуарый у Тракелях Воранаўскага раёна страціў мастацкую прывабнасць, нават сакральнасць. Руйнаванне ўнікальнай архітэктурнай спадчыны Беларусі, на жаль, працягваецца.

Спіс літаратура

1. **Габрусь, Т. В.** Мураваныя харалы : Сакральная архітэктура беларускага барока / Т. В. Габрусь. – Мінск : Ураджай, 2001. – С. 122–144; **Габрусь, Т.** Спадчына сармацкага барока ў беларускім сакральным дойлідстве / Т. Габрусь // Роднае слова. – 2014. – № 9. – С. 81–86.
2. **Виппер, Б. Р.** Архитектура русского барокко / Б. Р. Виппер. – М. : Наука, 1978. – С. 167.
3. **Габрусь, Т. В.** Сакральнае дойлідства Беларусі : 1000-гадовая спадчына / Т. В. Габрусь. – Мінск : Беларуская навука, 2014.
4. **Jankevičienė, A.** Lietuvos medines baznycios, koplycios ir varpinės / A. Jankevičienė. – Vilniaus dailes akademijos leidykla, 2007. – S. 85–92.
5. **Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis vilmensis.** – Vilnae, 1936. – S. 86.
6. **Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі : Гродзенская вобласць / гал. рэд. С. В. Марцэлеў.** – Мінск : БелСЭ, 1986. – С. 104.
7. **Каталіцкія храмы Беларусі / тэкст А. М. Кулагін; фота А. Дыбоўскі.** – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 2008. – С. 100.

Тамара ГАБРУСЬ,
доктар мастацтвазнаўства.

ПАЦЕРЫ ВАЙНЫ. ЖЫЦЬКАВА

УСПАМІНЫ ЛЮБОВІ ПЯТРОЎНЫ БАЛТЫНСКАЙ

1941 – 1944

Пачатак

Гэта было ў нядзелю, 29 чэрвеня 1941 г. Мы пайшлі разам з татам у Барысаў па хлеб, які ўжо некалькі дзён не прывозілі ў Жыцькава, бо пачалася вайна. Я малая была. Ішлі пешшу праз Любатоўшчыну, праз Брусы. А перад Барысавам быў аэрадром на ўтрамбаванай зямлі, напэўна, для невялікіх самалётаў. Якія самалёты тады былі? Абаб'юць фанерай жалезны шкілет, прыставяць матор ад матацыкла – вось табе і самалёт. Не дайшлі мы яшчэ да гэтага аэрадрома, як сустрэлі спалоханых жыцькаўскіх суседзяў:

– Ужо немцы ў Барысаве!

Яны распавялі, што пад Барысавам скінулі вялікі нямецкі дэсант, а у Пячах з'явіліся першыя нямецкія разведчыкі на матацыклах. У горадзе паніка – усе ўцякаюць хто куды!

Мы са слязьмі павярнулі назад. Не да хлеба было, калі такое робіцца. Прайшлі па Любатоўскай пожны з сем кіламетраў, бачым – адзін наш падпалены самалёт упаў за Жыцькавам, у лесе, што на Кастрыцу. А другі амаль побач з намі, на пожны. Людзі пабеглі да самалёта, які быў увесь заняты полымем. Мы не пабеглі, спалохаліся выбуху.

А праз тры дні ў Жыцькаве з'явіліся нямецкія грузавыя машыны з салдатамі і легкавушка “Опель” з афіцэрамі. Вёска абязлюдзела, нібы змарцвела – усе пахаваліся па хатах, як мышы. Спачатку немцы не чапалі цывільных, усё шукалі збеглых чырвонаармейцаў. А каля Жыцькава, у бок Барысава, пагналі вялікі натоўп нашых палонных салдацікаў. Усе яны былі змарнелыя, галодныя. Побач з дарогай расла калгасная капуста. Знясілены чырвонаармеец нахіліцца па капусны ліст – адразу гучыць стрэл. Так і застаецца, нябога, ляжаць між качаноў. Потым іх людзі хавалі на могілках.

Страшна было ў вайну. Многіх не стала. У Жыцькаве амаль у кожнай сям'і нехта загінуў. У Балтынскіх – Мар'ю расстралялі, у першыя дні вайны пад Ленінградам загінуў Алёшалётчык. У Мядзелаў – адзіны сын Пётр загінуў. У Волькі Сямёніхі – сын-танкіст. У Александрыны сын не вярнуўся. Кожную жыцькаўскую хату наведала гора...

Іван Балтынскі

Многія з нашых падаліся ў партызаны, асабліва 16 – 17-гадовыя хлопцы. Тут трэба было рабіць выбар: быць паліцаем або партызанам. Усіх

падлеткаў з 1925 – 1926 года нараджэння немцы запісвалі ў паліцыю. Так і з нашым Іванам здарылася ў 1943-м. Далі зброю, белую павязку з чорным надпісам “Polizei” і адправілі на дзяжурства. Пасля таго як немцы паслалі нашых хлопцаў на двух матацыклах у Кабыльшчыну, што адразу за Селішчам, шукаць партызан, болей мы іх не бачылі. А тыя наперад дамовіліся з партызанамі, што прыедуць да іх на матацыкле і прывязуць зброю, бо кожны партызан павінен быў сам здабываць яе... Гэта было летам, якраз на Троіцкія дзяды. Стаялі мы на могілках амаль да вечара, спадзяваліся, што, можа, пачуем пра свайго Івана. Ён жа не гаварыў нам пра тыя планы. Заходзіла сонца, і усё неба налілося чырвоным злавесным колерам. Стары Базыль Сымонаў паказаў дрыжачай рукой на небасхіл і кажа:

– Людцы, глядзіце, як сонца абліваецца людскою крывёю!

Ва ўсіх аж мароз па скуры пайшоў...

А потым знік з вёскі дзядзька Павел Балтынскі, брат майго таты Пятра. Куды ён падзеўся, ніхто не ведаў. Пасля высветлілася, што Іван, які быў на той час у партызанах, падсачыў бацьку летам каля старога цвінтара:

– Тата, калі немцы даведаюцца, што твой сын у партызанах, цябе расстраляюць. Трэба ўсім Балтынскім падавацца да нас, у лес.

Дзед думаў амаль паўгода, ніяк не адважваўся прыняць рашэнне. Узімку ўзяў сваіх родных, прылады для рамонту абутку і выправіўся ноччу ў лес.

Той жа зімой да нас завітаў і сам Іван з сябрамі. Колькі радасці было! У майго таты аж рукі затрэсліся ад перажывання, бо нам здавалася, што Іван ужо даўно нежывы. Вось тады мы і пачулі аповед пра тое, што з ім здарылася.

Але да гэтага паліцаі не адзін раз падсылалі да нас сваіх пераапанутых у чырвонаармейцаў служак. Быццам тыя блукаюць па наваколлі, збеглі ад фрыцаў і шукаюць сувязі з партызанамі. Такія вось былі агенты. Узімку ноччу нехта гукае карбачом па абледзянелай шыбе:

– Отец, открой!

Тата падымаецца з-пад цёплага кажуха, запальвае каганец-смалячок, бразгае каванай клямкай і адчыняе рыпучыя дзверы. У халодным шэрым курудыме заходзіць чалавек у форме савецкага афіцэра і нямецкім кішэнным ліхтарыкам пачынае “мацаць” жоўтым промнем па

ўсіх кутах. Страшна так. Мы, дзеці, я і мой брат Лёня, тулімся пад старой коўдрай. Агледзіцца той нібыта савецкі афіцэр, палічыць, колькі людзей, ці няма чужых, пагамоніць пустое і пойдзе да сваіх паліцаяў, якія цікавалі і палілі самакруткі за хатай на вуліцы.

Цюрын

Акрамя бабці Аўтінні, сляпой з дзяцінства, у нас яшчэ жыла старая па мянушцы Ружанцова (прозвішча Ружанская). У яе немцы спалілі хату, бо пад падлогай, у склепе, як выявілася пасля, жыло чацвёртае чырвонаармейцаў, якія ўцяклі з палону.

Галоўным у іх быў вузкавокі шыракатвары казах Цюрын. Трое з тых салдат падаліся далей, а Цюрын, на дзіва, застаўся. Вайна, смерць, а ён, бач ты, закахаўся ў прыгожую дачку Ружанцовай Валю. Жыў, жыў сабе ў склепе, а праз год з'явілася ў Валі дзіця – прыйшлося ісці ў нямецкую валасную ўправу – рэгістравацца. Запісаўся як паранены баец, які выйшаў з акружэння. І ніхто не данёс, што ён, насамрэч, збег ад немцаў. Пасля вайны застаўся жыць казах Цюрын, спакойны і добры чалавек, у Жыцькаве. Вялікая сям'я была ў іх з Валяй, ажно чацвёртае вузкавокіх дзетак: тры дачкі і сын. І сама бабця Ружанцова была вельмі прыязная, вельмі любіла дзяцей і дзіцячыя гулі. Пасля вайны жыцькаўскія малыя заўсёды збіраліся зімовымі вечарамі гуляць у хованкі ў бабці Ружанцовай.

Генік Балтынскі

Генка (Яўген) Балтынскі, мой другі брат, перад вайной вучыўся ў рамесніцкім вучылішчы № 6 у самім Ленінградзе. Калі пачалася вайна, наш Яўген застаўся ў блакадным горадзе. Вучылішча не паспелі эвакуіраваць, і 400 падлеткаў засталіся сам-насам са сцюдзёнай блакадай. Наш быў найстарэйшы – яму амаль споўнілася 17 гадоў. Сярод навучэнцаў было многа аднавяскоўцаў. Былі хлопцы не толькі з Жыцькава, але і з суседняй Кабыльшчыны. Толькі цудам выжылі Яўген з Савосем, хлопцам з Жыцькава. Калі наладзілі “дарогу жыцця” праз Ладагу, падлеткаў эвакуіравалі, але амаль усе яны загінулі. Такія былі слабыя дзеці, што снежныя заносы ў 10 сантыметраў не маглі пераадолець у зледзянелым абутку. А калі дзеці не стравалі і наеліся сырых круп, загінула каля 300 навучэнцаў... Пасля вайны Генік Балтынскі апынуўся ў Казахстане, там і пражыў усё жыццё.

Цяжкі 1944-ы

Надышоў май 1944 г. Кволя лісточкі толькі зазеленелі. Бацька з маім братам Лёнем пайшлі араць вільготную зямлю, што за Жыцькавам, у Лагаўцовай лагчыне. Там з аднаго боку густы лес, а з другога – вялікі пагорак. Пры немцах жа

падзялілі калгасную зямлю на ўсіх. Падзялілі і калгасных коней – на аднаго худога каня чатыры гаспадары прыпадала. Таму каня на гаспадарскія патрэбы бралі па чарзе.

А на ўзгорку працаваў Мішка Бульбін (сапраўднае прозвішча Круглік, нейкі наш далёкі сваяк). Нечакана з лесу выйшлі нейкія хлопцы ў зашмальцаваных ватоўках са зброяй і рушылі да майго таты. Бацька спужаўся, што невядомыя могуць забраць каня. Хуценька адчапіў плут ад брэньчыка і кінуўся па свежай раллі шукаць паратунку ў вёсцы. Але раптам пачуў голас пляменніка Івана, якога не пазнаў у ватоўцы. Адышлі яны ў суседні алешнік, сталі гаманіць. А той Бульбін адразу пазнаў Івана і пабег да паліцаяў даносіць. Тата з Лёнем працавалі ў полі да самага вечара. А як пачало садзіцца сонца, стомленыя, пайшлі дахаты, дзе на панадворку іх ужо чакалі шасцёра паліцаяў у чорным са зброяй. Нават не далі каня распрэгчы, забралі тату і брата Лёню, павялі ў свой бункер, што быў ад нас праз тры хаты. Гэта каля хаты дзядзькі Сяргея Мядзела. Там немцы выкапалі яміну ў рост чалавека, зверху зрабілі накат з бярэнаў, абклалі дзёрнам і выразалі некалькі дзірак для кулямэтаў. У той бярозе паліцаі моцна, ледзь не да смерці збілі тату і Лёню, якому тады толькі споўнілася 16 гадоў. Назаўтра іх, сцінелых, акрываўленых, паліцаі звязалі, пасадзілі на воз і павезлі здаваць у барысаўскую камендатуру. Мы бяжым з мамай за возам і галосім. Калі павярнулі на бальшак, дзе прама дарога на Барысаў, на нас наставілі аўтаматы – мы і адсталі. Да Брусоў, дзе была смалакурня, а лес падыходзіў амаль да самай дарогі, павозку ахоўвалі ажно сем паліцаяў з аўтаматамі – баяліся, што партызаны маглі прыйсці на дапамогу. Але тыя пра здарэнне не ведалі.

А праз тыдзень забралі і мяне. Мне тады 14 гадоў было. Раніцай мы пачалі садзіць бульбу – трэба ж было неяк жыць далей. Раптам чуем крык з-за вёскі:

– Людцы, уцякайце! Уцякайце!

А нам з-за пагорка нічога не бачна. Дзядзька Сідар канём якраз разагнаў яшчэ адну баразну, мы з мамай і Гэлькай Клімчыкавай садзілі бульбу з кашоў. Падняліся, глядзім. Я стаяла з самага краю ад дарогі. Раптам на нас выскоквае грузавая машына з немцамі і спыняецца насупраць мяне. “Ну, – думаю, – значыць, будучь хапаць жыцькаўскіх дзяўчат”. Была ў фрыцаў такая прыдумка: з дапамогай дзяўчат размініраваць дарогі. Ставілі ў рад з дзесяць дзяўчат з граблямі і прымушалі грэбці дарогу перад сваімі машынамі – правяралі, ці ёсць міны. І вось дзяўчаты грабуць перад машынамі і крычаць нам, каб уцякалі. Я стаю, сэрца скамянела – спужалася страшна. Куды я пабягу? Крокаў, можа, пяць зрабіла, і тут немцы

далі кулямётную чаргу па ўсёй вёсцы. Гэты вусцішны сухі стрэл я да гэтай пары чую, як быццам учора было. Толькі Гэлька не збаялася, схавалася за гумном Сымона Базыля. А я так і засталася стаяць у свежай баразне каля дарогі.

Забралі нас з усяго Жыцькава 25 дзяўчат, пасадзілі ў бункер. А назаўтра пагрузілі на машыны і павезлі ажно ў Стахава на торфабалоты. Пачалі мы працаваць на немцаў – капаць і грузіць торф. Два месяцы не давалі нам адпачынку, а потым пусцілі на два дні адведаць родных і далі паперу, дзе значылася, што калі не вернешся ў названы час – расстрэл. Гэта было ў канцы чэрвеня 1944 г. Беглі мы з сяброўкай Кацярынай, бежанкай з-пад Смаленска, пяцьдзясят кіламетраў уздоўж Бярэзіны да Жыцькава амаль цэлыя суткі. Быў ужо позні вечар, калі я падышла да хлява, дзе разам з кароўкай жыла мама (немцы выгналі нас з хаты і зрабілі там свой прадуктовы склад). Мама ў слёзы – узрадавалася, што жывая вярнулася... На наступны вечар гляджу, а з-за Лужка ў змроку, уздоўж агароджы ідзе нейкі незнаёмы стары дзед і кіруецца да нашай хаты. Хто гэта такі, думаю, з сівой барадой, валасы на галаве ўскудлачаныя? А як падышоў ён бліжэй, кінулася я да яго ў абдымкі – гэта быў тата.

Вызваліў тату перад самым расстрэлам Мішка, брат Курылавых. Дзед Мішкі, Кірыл Капыток (быў хросным у Балтынскіх у канцы XIX ст.), паліў толькі моцны самасад, таму на вёсцы яго празвалі Курылам. Гэты Мішка Капыток да нас адносіўся з добром, але супрацоўнічаў з немцамі: каго хацеў, таго і вызваляў...

А браціка Лёню адправілі ў Германію, у нейкі канцлагер для падлеткаў. Там фашысцкія “прафесары” рабілі ўсялякія вопыты на жывых дзецях. Браці кроў для сваіх параненых салдат. Напэўна, арыўскай на той час ужо не хапала. Дзякуй Богу, вярнуўся і ён з Германіі дахаты, праўда, ужо інвалідам.

Перамога

У панядзелак раніцай мне трэба было вяртацца на працу да немцаў, каб не расстралялі. А тут суседка Галя Баніцкая прыбегла раненька і распавядае:

– Немцы і паліцаі будуць адступаць. Я сама чула. Яны ўвесь вечар у нашай хаце пілі і гаварылі пра ўцёкі. Ратавацца трэба!

Нараніцу па вёсцы пачалі гойсаць паліцаі з аўтаматамі – абвясцілі эвакуацыю ў Германію. Як мы пешшу дойдзем да той Германіі? Але мусім хуценька збірацца. Каня няма, таму тата паставіў скрыню на два колы, каб было лягчэй саматугам цягнуць. Туды склалі нейкія лахманы, невялікі свой скарб і што пад’есці. Прывязалі да гэтай “арбы” кароўку. Тата ўпрогся ў калымагу, і мы выправіліся на вуліцу.

Сляпую бабулю Аўгінню пакінулі ў хаце. Не было ў яе ні сям’і, ні сваякоў. І жыла бабуля ў добрых людзей, хто дзе прытуліць. Дзе тыдзень пажыве, дзе два. Куды ж яе везці ў Германію? На печ ускінулі ёй хлеба, бульбы і кіслага малака...

А паліцаі ўжо сабралі ўсю вёску на вуліцы, акружылі нас з усіх бакоў і пагналі па дарозе на Барысаў. Далёка на ўсходзе чуліся глухія выбухі – гэта набліжаўся фронт. Даехалі мы так да Брусоў, бачым, а ўсе паліцаі раптам зніклі – пабеглі збіраць свае манаткі, сем’і, каб хутчэй уцякаць з немцамі. Трэба і нам неяк ратавацца. Праз лагчыну каля Брусоў калона вяскоўцаў з жывёлай рушыла ў лес. Перайшлі ўброд рэчку Сху і апынуліся ў густых лясах і балотах каля вёскі Неманіца. Разбегліся ўсе па лесе, прытаіліся. Мы прывязалі кароўку да елкі. Прасядзелі амаль тыдзень у балоце. Што елі, што пілі? Не ведаю, але жывыя засталіся. Каровы равуць на ўвесь гушчар. Немцы не заходзілі ў лес, баяліся партызан і беглі хутчэй на захад. Нашы маладыя хлопцы, браты Курылавы, Сямён і Сак, Валодзя Шпілеўскі (яны не былі ў партызанах, бо мелі сем’і), пайшлі ў бок Жыцькава, каб выведаць, што ж там дзеецца дома. Нашы самалёты павесяць асвятляльныя бомбы і бамбяць дзень і ноч дарогу на Барысаў і сам горад. Вельмі страшна было. Праз пару дзён вярнуліся хлопцы і гавораць:

– У вёсцы нікога няма. Але немцы падпалілі хаты, каб лягчэй было схавацца за дымам. Згарэла амаль усё Жыцькава.

Вярнуліся мы на папялішча, але наша хатка засталася, бо стаяла не па вуліцы, а далей, углыб да могілак. Толькі яе пранізаў наскрозь снарад і прабіў бяровенне. Заходзім у хату: з аднаго боку сцяны тырчаць доўгія жоўтыя трэскі, а насупраць над печчу выбіта бервяно. Сляпая бабуля Аўгіння сядзіць на печы, плача ад радасці заплюшчанымі вачамі, што нарэшце мы вярнуліся.

– Дзеткі мае, такі страх тут быў. Такі страх! Думала, канец свету настаў! Каб вы толькі чулі! Грукат, завыванне, як у пекле. Страсянула хату адзін раз, то думала – усё, хата развалілася і мяне зараз прыцісне! Ляжу, не дыхаю, толькі малюся! Дзякуй Богу, што жывая...

Каля Лужка стаяў абгарэлы Т-34 і тры нашыя танкісты абгарэлыя ляжалі побач. Вяскоўцы пахавалі салдацікаў каля Сымонавага сада, паставілі драўляны абеліск з чырвонай зоркай і агароджу. А потым костачкі сабралі і перапахавалі ў братняй магіле. А танк доўга яшчэ стаяў каля Лужка. Кожны год на Дзвянтага мая дзятва ўзлазіла на яго, каб глядзець на бліскучыя чырвоныя пырскі салюту ў Барысаве.

Перамога...

Падрыхтаваў Ігар СУРМАЧЭЎСКІ.

КАЛАРЫТ У ЖЫВАПІСЕ КІТАЯ ХХ СТАГОДДЗЯ

Артыкул прысвечаны вывучэнню каларыту ў кітайскім жывапісе ХХ стагоддзя. Зроблена спроба прааналізаваць з розных эстэтычных пазіцый працы вядучых даследчыкаў жывапісу Кітая ХХ ст. і даць уласную трактоўку пытанням каларыту ў выяўленчым мастацтве краіны. Асаблівая ўвага аддаецца жанравай і тэматычнай разнастайнасці твораў. З апорай на гістарычныя ўмовы ў развіцці краіны аўтар аналізуе жывапісныя стылі і выяўляе асаблівасці каларыту кітайскага жывапісу ХХ ст.

Ключавыя словы: *каларыт, мастацкія асаблівасці, тэматыка, формы.*

The article is devoted to studying of colour in Chinese painting of 20th century. The author tries to analyze works of the leading researchers of painting of China of the XX century using different esthetic positions and to give own treatment to color questions in the fine arts of the country. The special attention is attracted to genre and thematic variety of works. The author analyzes picturesque styles with a support on historical conditions in the development of the country and detects specific features of color of Chinese painting of the 20th century.

Актуальнасць тэмы абумоўлена цікавасцю сучасных мастацтвазнаўцаў да даследавання каларыту ў кітайскім жывапісе ХХ ст. Сродкамі каларыту мастак напаўняе карціну зместам, выклікае пэўны настрой пры яе ўспрыманні. І часта бывае так, што глядач яшчэ не паспявае паглыбіцца ў сюжэт, а каларыт ужо стварае пэўнае стаўленне да карціны. Менавіта каларыт у працах кітайскіх мастакоў спрыяе эмацыйнаму ўздзеянню і выражэнню асноўнай думкі твора, здольны данесці да сучаснікаў атмасферу жыцця краіны мінулага стагоддзя.

Паняцце каларыту ў выяўленчым мастацтве – гэта не ўласцівасць, што паказвае на колер, гэта ацэнка агульнага колеру ўсёй карціны. Хоць у творы звычайна выкарыстоўваецца мноства колераў, у цэлым існуе адна тэндэнцыя, адзначаная дамінаваннем той ці іншай гамы, халодных або цёплых тонаў. Кожны тон у працы звязаны з асяроддзем – у залежнасці ад яго робіцца халаднейшым, святлейшым або цямнейшым; суседнія тоны могуць яго падтрымліваць або аслабляць. Колеравы тон у творы жывапісу можна вызначыць па чатырох параметрах: спектры, асветленасці, тэмпературы і ступені чысціні.

У артыкуле зроблена спроба прааналізаваць працы вядучых айчынных даследчыкаў жывапісу Кітая ХХ ст. з розных эстэтычных пазіцый і даць уласную трактоўку пытанняў каларыту ў выяўленчым мастацтве краіны. Раней у кітайскім мастацтвазнаўстве не існавала такога паняцця, як *каларыт*, па меншай меры, ніхто не займаўся падобнай даследчай працай. Менавіта ў названы перыяд пад уплывам палітыкі “рэформаў і адкрытасці” і хуткага змешвання заходняй і ўсходняй культур паняцце каларыту паступова ўвайшло ў зварот [11, с. 51 – 55].

Як правіла, большасць прааналізаванай літаратуры адрозніваецца фрагментарнасцю ў асвятленні пытанняў каларыту ў кітайскім жывапісе і прысвечана разгляду тэарэтычных асноў кітайскага мастацтва ХХ ст., даследаванню школ, сюжэтаў і відаў тэхнік. Мастацтвазнаўцы

Чжоу Цзі Вэнь, Кун Сінь Мья і Чжан Сінь займаліся вывучэннем заканамернасцей у развіцці сучаснага жывапісу і выказалі меркаванне пра гістарычную перавагу высокіх эстэтычных ідэалаў кітайскага мастацтва ХХ ст. у адносінах да традыцыйных гарманічных ідэалаў [2; 13; 14]. Навукоўцы сцвярджалі, што “сутыкненне” кітайскага і заходняга мастацтва з’яўляецца характэрнай асаблівасцю пераўтварэнняў у названы перыяд.

Сярод тых, хто займаўся вывучэннем вядучых школ жывапісу ў часы Кітайскай Рэспублікі, варта адзначыць Лю Тай Ляя, Ван Даня (Ліньнаньская школа), Ван Цзя, У Цзюяі (Шанхайская школа), Вань Шаа Цзюяі, Ван Мін Міна (Пекінская школа) [8, с. 3 – 8]. Нягледзячы на тое, што ў працах мастацтвазнаўцаў адсутнічае непасрэднае даследаванне каларыту, яны не абышлі ўвагай асаблівасці выкарыстання колеру ў школах жывапісу і пры характарыстыцы мастацкіх стыляў. У “Гісторыі кітайскага сучаснага жывапісу” Лі Чжу Цзіна і Вань Цын Лі даецца ўяўленне пра мастацтва ў перыяд Кітайскай Рэспублікі [1]. Аўтары не толькі пішуць пра развіццё жывапісу на вызваленых тэрыторыях і ў раёнах панавання ўрада Гаміньдан, але і апісваюць уплыў замежных традыцый на мясцовыя мастацкія традыцыі, што былі адаптаваны кітайскімі студэнтамі пры вяртанні на Радзіму з Еўропы, Амерыкі і Японіі.

Асаблівасці алейнага жывапісу і гравюры сталі аб’ектам разгляду ў працах Лу Кай Фэна, Жэнь Вэя, Ван Цзінь Біна, Ху Юй Сэня, Чэн Іна, Чэнь Сюй Хая, Лі Ін Жуя [1, с. 156 – 178; 16]. Перыяд Рэспублікі – гэта час росквіту алейнага жывапісу ў краіне, калі пачалася актыўная творчая дзейнасць многіх выбітных кітайскіх мастакоў (Сюй Бэйхуна, Лю Хайлі, Лін Фэнмяня). Так, Ван Цзінь Бін аналізуе стыль і асаблівасці прац майстроў, вылучае асноўныя кірункі развіцця сучаснага жывапісу Кітая [15]. Аўтар абапіраецца на аналіз твораў Лю Сяа Дуна, Фэн Юя, Лі Цзі Кая і Гаа Юя, каб вызначыць спецыфі-

ку выкарыстання колеру і характэрных асаблівасцей каларыту. Даследчыкі Чэн Ін і Чэнь Сюй Хай займаюцца разглядам развіцця кітайскай гравюры з 1931 г. і да гэтага часу, выяўляюць адметнасць каларыту гэтага віду выяўленчага мастацтва: прастата, сіла і раскаванасць стылю, гнуткая кампазіцыя, яркія колеры [16].

Пэн Сю Ін і Ян Ай Сін далі характарыстыку культурных умоў у развіцці кітайскага вытанчанага мастацтва 1990-х гг., правялі катэгорызацыі прац гэтага часу, вызначылі стылявыя асаблівасці і мастацкія канцэпцыі твораў [10]. Цзо Чжуан Вэй, Лі Чжу Цзін, Ван Цын Лі, Пэн Сю Ін, Ян Ай Сін распачалі аналіз айчыннага жывапісу на кожным з этапаў развіцця культуры і мастацтва XX ст., акцэнтуючы народную спецыфіку жывапісу Кітая [1; 11; 12]. Даследчыкі, узброеныя ведамі папярэдніх пакаленняў, разглядаюць каларыт у кітайскім жывапісе XX ст. скрозь прызму часу і ўласнага разумення рэчаіснасці. Як усё сапраўды значнае ў гісторыі выяўленчага мастацтва, вывучэнне такога выразнага сродку, як каларыт у жывапісе, заўсёды будзе актуальным.

Перыядызацыя кітайскага жывапісу XX ст. (канец дынастыі Цын, перыяд Рэспублікі і КНР) вызначаецца гістарычнымі ўмовамі ў развіцці краіны. Дынастыя Цын (1636 – 1911) з’яўляецца заканчэннем феадальнага грамадства Кітая. У гэты час на жывапіс уплывае заходняе выяўленчае мастацтва, пачынаецца ажыццяўленне шматлікіх рэформаў, звязаных з канцэпцыяй “пасрэднага і сціплага” каларыту ў традыцыйным кітайскім жывапісе. Майстры аддаюць асаблівую ўвагу выкарыстанню колеру, каларыт карцін акумуляецца ў “пасрэдных брудных колеравых тонах”, “празрыстых светлых колеравых тонах”, “свежых колеравых тонах сярэдняй асветленасці” [11, с. 125 – 130]. Мастакі гэтага перыяду дэманструюць тэндэнцыю сучаснай эстэтыкі як “узнёслую прыгажосць”, а ў даволі разнастайных працах назіраецца ярка выражаная цікавасць да жыцця [3, с. 27 – 30].

У гэты час для вызначэння традыцыйнай манеры кітайскага жывапісу сталі выкарыстоўваць тэрмін *гохуа* (нацыянальны жывапіс), які абазначае своеасаблівы спосаб жывапісу тушшу і мінеральнымі фарбамі. Гэта не толькі сума пэўных тэхнічных прыёмаў, але і ўвесь традыцыйны метадад успрымання і ўзнаўлення рэчаіснасці. Жывапіс “гохуа” па тэматыцы дзеліцца на тры жанры: партрэт, пейзаж (“шаньшуй”) і жывапіс “кветкі і птушкі” (“хуа-ня”). Пейзаж заўсёды быў вядучым у кітайскім мастацтве. Там, дзе закраналіся чалавечыя эмоцыі і паэтычны настрой, выява абавязкова была звязана з пейзажным мысленнем.

Важна згадаць творы Чжа Чжы Цяня “Сезонная садавіна” (1870), “Дрэвавідная пяціколерная півоня” (1853), “Залатая вістарыя” (1867) [3, с. 27 – 30]. Працы гэтага мастака адносяцца да свецкай тэматыкі. У карцінах назіраецца перавага трох колераў: чырвонага, зялёнага і чорнага. Пры іх выкарыстанні ствараецца адчуванне выразнасці, узаемнага адштурхоўвання колераў, багацця. Супастаўленне моцных спектраў сімвалізуе маладосць, натхненне, напоўненасць жыццёвай сілай, і характарызуюцца яны як “яркія чыстыя колеравыя тоны”.

Партрэты Жэнь Баняня спалучаюць у сабе колеравую канцэпцыю заходняй акварэлі і народнага жывапісу Кітая. У яго творчасці знайшлі адлюстраванне як традыцыйныя, так і сучасныя стылі, мастак звяртаецца да самых розных тэм і сюжэтаў. Працы майстра адрозніваюцца выразнасцю і мяккасцю, свежасцю, яны эстэтычныя і да таго ж агульнадаступныя. Самымі знакамітымі творамі Жэнь Баняня з’яўляюцца: “Партрэт у Чжунін” (1881), “Багіня Нью Ва” (1883), “Святкаванне дня нараджэння прароцы” (1878) і іншыя [3, с. 27 – 30].

Жывапіс Рэспублікі Кітая з 1911 да 1949 г. прадстаўлены працамі мастакоў *Шанхайскай школы*: Ша Фу, Цянь Хуяня, У Чаншы, Жэнь Сюня. Гэтая школа жывапісу працуе ў асноўным у жанры “кветкі і птушкі” [4, с. 20 – 23]. У той жа час працы майстроў адлюстроўваюць багатае сучаснае жыццё. Тэматыка твораў вылучаецца свабодай, прастатой і яркасцю колераў. Варта адзначыць, што прадстаўнікі Шанхайскай школы выкарыстоўвалі ў сваіх працах “свежыя колеравыя тоны сярэдняй асветленасці” [11, с. 125 – 130].

Прадстаўнікі *Пекінскай школы* жывапісу: Ці Байшы, Чэнь Шы Цзэн, Лі Кэ Жань, Лю Куйлін, Сюй Бэйхун, Цзян Чжаахэ. Сярод найбольш значных твораў “Фіялетава архідэя” (1923) Чэнь Шы Цзэна, “Мексіканскія крэветкі” (1936) Ці Байшы, “Каровы на выгане” (1981) Лі Кэ Жэня, “Бамбук, камень і певень” (1917) Цзян Чжаахэ. Мастакі, як правіла, працуюць у жанры партрэта і жанры “кветкі і птушкі”. Майстры Пекінскай школы не падкрэсліваюць яркі колер, яны аддаюць перавагу чорнай тушы, а палатно проста ўпрыгожваюць кветкамі [5, с. 199 – 237]. Адзначым, што прадстаўнікі гэтай школы выкарыстоўвалі “вытанчаныя светлыя шэрыя тоны” [11, с. 125 – 130].

Сярод прадстаўнікоў *Ліньнаньскай школы* жывапісу Гаа Цзяньфу, Гаа Цыфэн, Чэнь Шужэнь. Майстры працуюць у асноўным у жанрах “кветкі і птушкі” і “шаньшуй”. Сярод найлепшых карцінаў “Чырвоная сліва” (1980) Гуань Шань-юе, “Восень ястраб” (1921) Гаа Цзянь-фу, “Вясновыя вербы і птушкі” (1936) Чэнь Шу-жэна і інш. Мастакі аддаюць перавагу маляванню з натуры, ін-

тэграцыі кітайскай і заходняй тэхнік, што спрыяе стварэнню новай архітэктонікі сучаснага жывапісу [7, с. 47 – 50], выкарыстоўваюць “звычайныя брудныя колеравыя тоны” [11, с. 125 – 130].

Пасля 1938 г. тэма ваеннага супраціву ў карцінах кітайскіх мастакоў стала асноўнай, а паказ рыс нацыянальнага характару – важная асаблівасць твораў жывапісу гэтага перыяду. У якасці прыкладу можна прывесці твор у стылі “гохуа” “Юй-гун перасунуў горы” (1940) Сюй Бэйхуна. Карціна “Падарожныя людзі” (1943) Цзян Чжаахэ адлюстроўвае бедствы і нязломны характар кітайскага народа, а таксама заклікае жывапісцаў зноў устаць на шлях рэалізму [8, с. 12 – 15].

Ваенныя і палітычныя падзеі ў перыяд Рэспублікі паўплывалі на характар мастацтва таго часу. Каларыту жывапісных твораў уласцівы “глыбокія цёмныя”, “грувасткія цёмныя шэрыя” і “яркія чыстыя колеравыя тоны” [11, с. 125 – 130].

Пачынаючы з 1949 г., кітайскі жывапіс апынуўся перад гістарычным выбарам. Акцэнт у гэты перыяд быў зроблены на “абслугоўванне палітычнага і эканамічнага будаўніцтва... будаўніцтва сацыялізму”, што з’яўлялася комплекснай задачай “новага” жывапісу [12, с. 48 – 52].

На першым этапе, ад абвяшчэння Кітайскай Народнай Рэспублікі да “культурнай рэвалюцыі” (1949 – 1965), у жывапісе пераважаюць “рэвалюцыйныя” сюжэты і апісанне новага аблічча краіны. На другім этапе, пасля “культурнай рэвалюцыі” і да пачатку 1980-х гг., у працах апяваецца прыгажосць Кітая. У эпоху з пераважальнымі “камуністычнымі” сюжэтамі мастакі любілі выкарыстоўваць яркую палітру, у творах заўсёды прысутнічаюць неабсяжныя абшары, прыязная атмасфера, “цудоўнае” святло, персанажы абавязкова моцныя фізічна і выпраменьваюць здароўе. Такія карціны ў поўнай меры адлюстроўвалі дух эпохі, спрыялі фарміраванню і масаваму распаўсюджванню ідэй сацыялізму [9, с. 209 – 210].

У названы час з’явілася мноства твораў, якія ўвайшлі ў залаты фонд мастацтва Кітая як класічныя. Гэты перыяд, несумненна, багаты на годных майстроў. У першую чаргу, варта згадаць Фу Баа Шы, Лі Кэжэня, Цянь Сунь Яня. Фу Баа Шы стаў родапачынальнікам “жывапісу культурнай рэвалюцыі”. Сярод яго найбольш вядомых прац “Прырода такая прыгожая” (1959). Стыль майстра Лі Кэжэня, які адносіцца да Паўночнай школы жывапісу, можна вызначыць як грандыёзны. Найбольш вядомая яго праца “Горы ў барвяным колеры” (1964) цалкам выканана ў адценнях чырвонага і спалучае ў сабе супакой і бязмежнае захапленне. Прадстаўнік Паўднёвай школы Цянь Сунь Янь для “жывапісу культурнай рэвалюцыі” знакавы аўтар. Яго творы “Чырвоны ўцёс” (1953) і “Гімн Яньяня” (1962) адроз-

ніваюцца арыгінальнай кампазіцыяй, вытанчаным і ўмелым выкарыстаннем колеру, выдатна перадаюць зачараванне і мяккасць, што вызначаюць спецыфіку названай школы жывапісу.

Яркія, чыстыя і свежыя колеры сярэдняй яркасці – асноўныя складнікі каларыту, і ўсе гэтыя спалучэнні ў творах надзвычай адпавядалі сацыяльным запатрабаванням таго часу. Узорами падобнага сінтэзу з’яўляюцца, акрамя ўжо названых, працы “Кліч” (1945) Фу Баа Шы, “Кітай, раззлуйся!” (1935) Лі Хуа. У іх колеры сярэдняй яркасці саступаюць чыстым колерам, перш за ўсё белаю. Падобнае можам назіраць у творах “Вясёлае свята вады. Пахвальная ода жыццю” (1979) Юань Юнь Шэна і “Дзяўчынка і журавель хыхара неба” (1993) Лю Саа Дона.

У трэці перыяд, з 1980-х і да 1990-х гг., узнік “мастацкі рух новай хвалі 1985 г.” – новы народны рух да духоўнага вызвалення і культурнай рэвалюцыі. Працы гэтага часу адлюстроўваюць імкненне майстроў да перадачы формы і эмацыйных станаў. “Мастацтва шрамаў”, вясковы натуралізм і эстэтычны кірунак за кароткі час сталі вызначальнымі тэндэнцыямі ў свеце культуры.

“Мастацтва шрамаў” як мастацкая з’ява паўстала ў 1970-я гг., з дапамогай сродкаў рэалізму гэты кірунак увасабляў ідэй “вялікай культурнай рэвалюцыі”, а яго асноўнымі формамі сталі коміксы, “гохуа” і алейны жывапіс [“Снег у 1968 годзе” (1979) Чэн Цун Ліня, “Клёны” (1979) Лі Біня, “Гімн, які мы спявалі калісьці” (1985) Хэ Да Ліна] [10, с. 43]. Каларыт твораў гэтага кірунку можна вызначыць як “простыя адценні шэрага” і “інтэнсіўны цёмна-шэры” [11, с. 125 – 130].

Сельскі рэалізм ад успамінаў пра культурную рэвалюцыю звярнуўся да шматграннага свету жыцця людзей, прыроды і нораваў, чым стварыў шырокі псіхалагічны дысананс для тых, хто прагнуў сапраўдных эмоцый. Кірунак выявіў ідэалістычнае імкненне вярнуцца да прыроднай прастаты. Тыповымі прадстаўнікамі гэтага жанру з’яўляюцца Чэнь Дань Цын [“Тыбецкая аплікацыя” (1980)], Хэ До Лін [“Малодосць” (1984)], Ла Чжун Лі [“Бацька” (1980)] [10, с. 42 – 46].

Такім чынам, XX стагоддзе для Кітая – надзвычай складаны перыяд ад паўкаланіяльнага і паўфеадальнага грамадства эпохі позняй Цын да міжусобнай вайны паміж ваеннымі кіраўнікамі. У гэты час сацыяльныя ваганні былі найбольш вострымі за ўсю гісторыю Кітая. Таму пры абагульненні асаблівасцей каларыту кітайскага жывапісу важна было ўлічваць сацыяльную абстаноўку ў краіне [2, с. 12 – 16].

Каларыт твораў жывапісу канца дынастыі Цын характарызуецца перавагай стрыманых і мутных тонаў, якія потым змяніліся чыстымі, светлымі і свежымі колерамі сярэдняй яркасці,

што адлюстроўвае змену рэалістычнай безвыходнасці ідэаламі і спадзяваннямі новага грамадства. У перыяд Кітайскай Рэспублікі з-за пастаянных міжусобных войнаў каларыт у жывапісе, як і на строі народных мас, стаў змрочным, з дамінаваннем строгіх цёмных, насычаных шэрых тонаў, што ўвабралі вялікую колькасць чорнага колеру, а гэта, у сваю чаргу, спрыяла фарміраванню інтэнсіўных цёмных тонаў. Пасля стварэння Кітайскай Народнай Рэспублікі мастацтва жывапісу ўступіла ў новы перыяд развіцця. Варта адзначыць таксама, што ў гэты час у жывапісе можна ўбачыць каларыт усіх гістарычных перыядаў (“перыяд гіперкомплекснага каларыту”).

Пераклад з рускай мовы.

Спіс літаратуры

1. **Лі, Чжу Цзынь.** Гісторыя сучаснага кітайскага жывапісу / Чжу Цзынь Лі, Цынлі Вань. – Выд-ва Чжэ Цзянскага ўніверсітэта, 2012. – 253 с. *(на кітайскай мове).*
2. **Чжоу, Цзі Вэнь.** Адлюстраванне сучаснай эстэтыкі ў жывапісе дынастыі Мін і Цын / Цзі Вэнь Чжоу // Часопіс мастацкай галерэі. – 2000. – № 1. – С. 12 – 16 *(на кітайскай мове).*
3. **Се, Лін.** Эвалюцыя мастацтва жывапісу ў канцы дынастыі Цын. Аб свецкім жывапісе / Лін Се // Часопіс імя Юань. – 2010. – № 2. – С. 27 – 30 *(на кітайскай мове).*
4. **Чжэн, Мінхуй.** Гістарычная сістэма сучаснага жывапісу Кітая. Ацэнка гісторыі жывапісу ў перыяд Рэспублікі Кітая / Мінхуй Чжэн // Навуковы часопіс інстытута мастацтваў Нанкіна. – 2005. – № 2. – С. 20 – 23 *(на кітайскай мове).*
5. **Ван, Мін Мін.** Даследаванне пекінскай школы жывапісу / Мін Мін Ван. – Гуансіскае выдавецтва выяўленчых мастацтваў, 2012. – 277 с. *(на кітайскай мове).*
6. **Вань, Шаа Цзюянь.** Значэнне жывапісу пекінскай школы / Шаа Цзюянь Вань // Часопіс выяўленчага мастацтва Кітая. – 2012. – № 1. – С. 104 – 107 *(на кітайскай мове).*
7. **Лю, Тай Лэй.** Мастацкая характарыстыка ліннаньскай школы жывапісу / Тай Лэй Лю // Навук. часопіс універсітэта Гуйчжоу. – 2008. – № 3. – С. 47 – 50 *(на кітайскай мове).*
8. **Лу, Кай Фэн.** Мастацтва алейнай карціны рэспублікі / Кай Фэн Лу. – Магістарская дысертацыя педагагічнага ўніверсітэта Наньцзін, 2007. – 30 с. *(на кітайскай мове).*
9. **Ван, Шэн Сун.** Вывучэнне тэм жывапісу новага Кітая з 1949 г. да 1965 г. / Шэн Сун Ван // Мастацкі часопіс ста вядомых імёнаў. – 2012. – № 3. – С. 209 – 211 *(на кітайскай мове).*
10. **Пэн, Сю Ін.** Сацыяльны фон развіцця кітайскага мастацтва ў 1990-я гг. / Сю Ін Пэн, Ай Сін Ян // Навук. часопіс Нанькайскага ўніверсітэта. – 2000. – № 5. – С. 42 – 46 *(на кітайскай мове).*
11. **Лі, Гуан Юань.** Колеравая сістэма жывапісу / Гуан Юань Лі. – Пекін : Выд-ва дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, 2000. – 288 с. *(на кітайскай мове).*
12. **Цзо, Чжуан Вэй.** Рэтраспектыва і перспектыва – змены ў кітайскім жывапісе XX стагоддзя / Чжуан Вэй Цзо // Веснік Нанкінскага аграрнага ўніверсітэта. – 2001. – № 1. – С. 48 – 52 *(на кітайскай мове).*
13. **Кун, Сін Мья.** Эстэтыка жывапісу Кітая XX стагоддзя / Сін Мья Кун. – Канд. дысертацыя ўніверсітэта Шаньдун, 2005. – 220 с. *(на кітайскай мове).*
14. **Чжан, Сін.** Параўнальнае вывучэнне кітайскай і заходняй эстэтыкі жывапісу / Сін Чжан. – Магістарская дысертацыя ўніверсітэта Шаньдун, 2011. – 131 с. *(на кітайскай мове).*
15. **Ван, Цзін Бін.** Мастацкі выраз “людзі, народжаныя ў 1980 – 1989 гг.” у сучасным алейным жывапісе Кітая / Цзін Бін Ван. – Магістарская дысертацыя педагагічнага ўніверсітэта Шаньсі, 2013. – 28 с. *(на кітайскай мове).*
16. **Чэн, Ін.** Развіццё мастацтва гравюры Кітая XX стагоддзя / Ін Чэн, Сюй Хай Чэнь // Мастацкая адукацыя і даследаванне. – 2012. – № 10. – С. 11 – 13 *(на кітайскай мове).*

Ма Лі,

аспірант Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 12 студзеня 2015 г.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2015 год

ЧЭРВЕНЬ

Заканчэнне. Пачатак на с. 13, 48.

21 чэрвеня – 195 гадоў з дня нараджэння Браніслава Залескага (1820 – 1880), беларускага і польскага мастака, пісьменніка

80 гадоў з дня нараджэння Нінэлі Багуслаўскай, эстраднай спявачкі, заслужанай артысткі Беларусі

22 чэрвеня – 75 гадоў з дня нараджэння Святланы Цярэнцьевай, мастачкі

23 чэрвеня – 75 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Шастакова (1940 – 2013), жывапісца

24 чэрвеня – 160 гадоў з дня нараджэння Мікалая Кулябкі-Карэцкага (1855 – 1924), беларускага і рускага грамадскага дзеяча, паэта, публіцыста

115 гадоў з дня нараджэння Кузьмы Чорнага (сапр. Мікола Раманоўскі; 1900 – 1944), прэзаіка, драматурга, публіцыста, перакладчыка

25 чэрвеня – 115 гадоў з дня нараджэння Міколы Целеша (1900 – 1976), прэзаіка, публіцыста, перакладчыка

110 гадоў з дня нараджэння Петруся Броўкі (1905 – 1980), паэта, прэзаіка, перакладчыка, лібрэціста, грамадскага дзеяча, народнага паэта Беларусі, заслужанага дзеяча навукі Беларусі

100 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Глазава (1915 – 1980), беларускага і рускага спевака, заслужанага артыста Беларусі

80 гадоў з дня нараджэння Леаніда Пякарскага (1935 – 2001), кінааператара

75 гадоў з дня нараджэння Віктара Стральчэні, спевака, заслужанага артыста Беларусі

26 чэрвеня – 80 гадоў з дня нараджэння Рымы Маленчанкі, актрысы, педагога, заслужанай артысткі Беларусі

27 чэрвеня – 105 гадоў з дня нараджэння Алеся (Айзика) Кучара (1910 – 1996), крытыка, публіцыста, драматурга, кінасцэнарыста

90 гадоў з дня нараджэння Лідзіі Арабей (1925 – 2015), прэзаіка, літаратуразнаўцы

75 гадоў з дня нараджэння Юрыя Казакова (1940 – 2009), мастака ў галіне мемарыяльнай архітэктуры

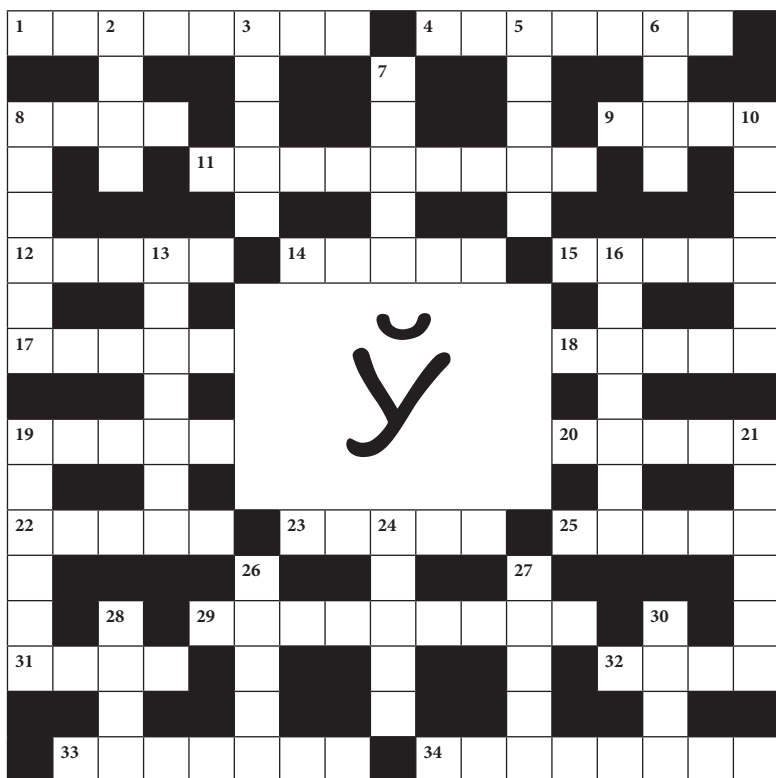
50 гадоў з дня нараджэння Анатоля Крэйдзіча, прэзаіка, драматурга

28 чэрвеня – 110 гадоў з дня нараджэння Віктара Галаўчынера (1905 – 1961), драматурга, рэжысёра, народнага артыста Беларусі, народнага артыста Літвы

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

Ў (У КАРОТКАЕ)

КРЫЖАВАНКА



Па гарызанталі: 1. Часціна мовы. 4. Вузкая ручная піла з адной ручкай. 8. Родапачынальнік племені крывічоў ва ўсходнеславянскай міфалогіі. 9. Уладар багоў і людзей у старажытнагрэчаскай міфалогіі. 11. “О, вясна! О, вясна-...! / Ты прыйшла! Ты з’явілася зноў” – слова з верша “О, вясна!”

Т. Дзям’янавай. 12. Кароткі перапынак у працы, гаворцы. 14. Травяністая расліна з ядомым лісцем кіслага смаку. 15. Тэма ў творах мастацтва. 17. Частка машыны, павозкі. 18. Зграя, шайка. 19. Рускі фізік і электратэхнік, вынаходнік радыё. 20. Вежа або калона. 22. Тое, што адсялася. 23. Найбольш ініцыятыўная частка калектыву. 25. Прысвятак беларускага народнага календара, які адзначаўся як “каровіна свята” 24 лютага. 29. Асоба, якая карыстаецца павагай, прызнаннем. 31. Тое, што і біяполе. 32. *Прыйшлі Пакровы, заганяй у ... каровы* (прыказка). 33. Дзень тыдня, які ў беларусаў лічыўся найбольш спрыяльным для пачатку важных спраў. 34. Мацей ... – адзін з псеўданімаў паэтка Цёткі (Алаізы Пашкевіч).

Па вертыкалі: 2. Знос вадой, цячэннем. 3. Рака ў Пружанскім і Свіслацкім раёнах, прыток Заходняга Буга. 5. Жоўтая фарба. 6. Сталіца еўрапейскай краіны. 7. Валасяное покрыва авечак. 8. Галаўны ўбор. 10. “Дам я Вам ..., братняе ..., / Шчырае ..., – не знаю другіх” – слова з верша “За пасвяшчэнне...” (песняру Альберту Паўловічу) Я. Купалы. 13. “У вяснушках вясна / Сок бярозавы п’е / За ... тваё / І каханне маё” – слова з верша “Вясна” Я. Пушчы. 16. Лінзавая сістэма ў аптычным прыборы. 19. *Такая ..., як сабака сякеру з’еў і дзёгцем запіў* (прыказка). 21. Сувой палатна. 24. Віктар ... – вядомы беларускі кінарэжысёр і сцэнарыст (мастацкія фільмы “Людзі на балоце”, “Сыны ідуць у бой” і інш). 26. Той, хто піша кнігі, стварае музыку. 27. Прыстасаванне, на якое навіваюцца ніткі і якое ўстаўляецца ў чаўнок пры тканні. 28. ... з малаком – кажуць пра дужага прыгожага чалавека з румяным свежым тварам. 30. Усходняя страва з рысу і мяса.

Адказы

21. Пастаў. 24. Турпаў. 25. Аўтап. 26. Аўтап. 27. Цяўка. 28. Кроў. 30. Плёў. Па вертыкалі: 2. Змыў. 3. Нараў. 5. Жоўца. 6. Кіеў. 7. Воўна. 8. Каўпак. 10. Слюна. 11. Чаруна. 12. Паўза. 13. Эдароўе. 14. Шчырае. 15. Матры. 16. Аб’ектыў. 17. Праўда. 18. Хей. 19. Папю. 20. Стоўп. 22. Адеў. 23. Актыв. 25. Аўнас. 29. Аўтарытэт. 31. Аўра. 32. Хлеў. 33. Аўторак. 34. Крапіўка.

Заўвага: у кожным слове крыжаванкі ёсць літара ў.

Склаў Лявон ЦЕЛЕШ.

Установа «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова»». Заснавальнікі: Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, грамадскае аб’яднанне “Саюз пісьменнікаў Беларусі”. Рэгістрацыйны нумар часопіса 561.

220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад’езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на ўваходзе: 43 + К). Р/р № 3015702170012 ЦБП № 527 ААТ “Белінвестбанк” г. Мінска, код 739, УНП 190241571, АКПА 37551965.

Тэлефоны: галоўнага рэдактара (017) 203-35-17, намесніка галоўнага рэдактара (017) 203-24-69, рэдактараў і галоўнага бухгалтара (017) 203-34-79, адказнага сакратара (017) 203-07-40, факс (017) 203-07-40.
E-mail: rodnaje_slova@tut.by
www.rs.unibel.by

Пап. да друку 10.04.2015. Фармат 60x84 1/8. Папера афсетная. Гарнітура “Minion Pro”. Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 9,1. Ум.-фарб. адбіт. 11,07. Ул.-выд. арк. 11,16. Тыраж 2004 экз. Зак. 912. Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”». 220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79. ЛП № 02330/106 ад 30.04.2004.